AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
JOG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK
KIADVÁNYAI.
I—II. (KETTŐS) FŰZET.

I. FŰZET:

1909/10. ÉVI

FELOLVASÁSOK ÉS ELŐADÁSOK.

II. FŰZET:

HAMMURABI TÖRVÉNYEI.

A SZAKOSZTÁLY MEGBIZÁSÁBÓL

BIRÓ BALÁZS Dr. ÉS PORDEA GYULA Dr.

ÜGYVÉDEK

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI:

BOCHKOR MIHÁLY Dr.

JOGAKADÉMIAI TANÁR.

KOLOZSVÁR,

NYOMATOTT AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1911.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
JOG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK
KIADVÁNYAI.
I—II. (KETTŐS) FŰZET.

I. FŰZET:

1909/10. ÉVI

FELOLVASÁSOK ÉS ELŐADÁSOK.

II. FŰZET:

HAMMURABI TÖRVÉNYEI.

A SZAKOSZTÁLY MEGBIZÁSÁBÓL
BIRÓ BALÁZS Dr. ÉS PORDEA GYULA Dr.
ÜGYVÉDEK
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI:
BOCHKOR MIHÁLY Dr.
JOGAKADÉMIAI TANÁR.

KOLOZSVÁR,
NYOMATOTT AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1911.

ELŐSZÓ.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztálya a kezdet nehézségeivel megküzdve, áldásos társadalmi tevékenységén kívül, melyről a Múzeum-Egyesület Évkönyvei s kivonatosan Erődi Béla dr. szakosztályi titkárnak jelen kiadványhoz csatolt visszapillantása számol be, kitűzött céljához képest tudományos téren is jelentős munkát fejtett ki s ha munkássága iránt az érdeklődést szélesebb körben fel nem kelthette, úgy az tisztán azon múlt, hogy anyagi erő hiányában saját folyóiratot nem indíthatott.

Az első években tartott előadások és felolvasások részint az Erdélyi Múzeum-ban, részint az Erdélyrészi Jogi Közlöny-ben láttak napvilágot.

A folyó évben végre abba a helyzetbe jutott, hogy a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszterium támogatásával legalább időhöz nem kötötten megjelenő füzetekben közölheti tagjainak tudományos dolgozatait.

A szakosztály választmányának határozatából egyszerre két füzetet bocsátunk az érdeklődő körök rendelkezésére; az elsőben közöljük az 1909/10. évben tartott szakosztályi felolvasásokat és előadásokat Farkas Lajos dr. egy. tanár, szakosztályunk

elnökének az assyrologia s egyptologia köréből vett sorozatos előadásokat bevezető beszédével s összefoglaló visszapillantással a szakosztály eddigi működésére, a másodikban adjuk Hammurabi babyloni uralkodónak nyolcz év előtt napfényre hozott s a tudományban nagy jelentőségre emelkedett négyezer éves törvénykönyvét Kmoskó Mihály dr. egyet. tanár szakavatott fordításában.

A törvénykönyv az összes művelt nemzetek nyelvén megjelent már; mikor Kmoskó Mihály dr. a szakosztály felkérésére az emberiség történetének s a jogtudománynak ezen nagybecsű okmányát az eredeti nyelvből magyarra fordította, a hazai tudományban hézagpótló, nagy értékű munkát végzett s a szakosztály annak kiadásával valóban kulturális kötelességet teljesített.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. FŰZET.

Lap

Előszó 3

Farkas Lajos dr. tud.-egyet. tanár, szakoszt. elnök megnyitója: A mult jelentősége 7

Kmoskó Mihály dr. a budapesti tud.-egyetemen az ó-szövetségi szentírás-tudomány s a héber nyelv tanára: Hammurabi és kora . 10

Meltzl Balambér dr. egyetemi m.-tanár: Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból 41

Bochkor Mihály dr. kir. jogakad. tanár: Papyrusok és jogtörténelem 61

Kiss Géza dr. egyet. m.-tanár, kir. jogakad. tanár: Telekkönyv az ó-korban 87

Boér Elek dr. tud.-egyet. tanár: A közigazgatási intézkedések jogerősségéről 117

Deák Albert dr. ügyvéd: A „Bírói szervezet“ kérdéséhez 147

Erődy Béla dr. keresked. akadémiai tanár: Visszapillantás a szakosztály működésére 166

II. FŰZET.

Hammurabi törvényei. (A II. füzet külön részletes tartalomjegyzékkel van ellátva.)

Farkas Lajos dr. tud.-egyet. ny. r. tanár, szakoszt. elnök 1909 november 6.-án tartott

Megnyitója.

(A mult jelentősége.)

„Iuvat haurire de fontibus": mondja az ó-kori író.

De vajjon csak a tudós antiquarius örvend-e, ha maradványos emlékekre bukkanva, nyilást kap, melyen át a régen mult idők életébe pillanthat? Bizonynyal nem így van. A multhoz való vonzódás az ember értelmi és kedélyvilágának velejáró tulajdonsága, sőt talán jobban mondva kényszerüsége. Hiszen ki az, a ki multjától szabadulhat: Ki tud emlékezetének parancsolni?

Egy alkalommal egy mnemoteknikus ajánlta fel Thémisztoklésznek, hogy megtanítja az emlékezés mesterségére. De Thémisztoklész az ajánlatra így válaszolt: „Nem emlékezni, hanem feledni taníts meg, ha tudsz".

Ez a mai zürzavaros világ az ő rohanó életmódjával persze más képet mutat. Könnyen, jobban mondva könnyelmüen látszik feledni. De vajjon tud-e valóban? Nem inkább csak beteges lelkének tünete e vágya is? Kívánja, hogy egyik nap csak tolja tovább a másikat éppen, mert egyik sem nyujt nyugvó pontot izgalmas életének. Az időmulás manapság nem is alakul ki multtá: csak kalendárium marad, mely az újjal értékét veszíti. Nem alkot egyéniségeket, a kikre tovább építhetne.

Igazabb és lelkünket mélyebb értelme szerint átjáró jelentőségében alig szólalt meg valahol a mult érzése, mint Aranyunk szavaiban:

„Engem is a bánat megviselvén rútul,
Vígaszért hő lelkem a multakba fordul".

Valahányszor egy nemzetet a reménytelen jelen az elmulás bús gondolatáig hajtott, még mindig történeti multjában kereste felemelkedhetésének módját.

De nemcsak kedélyvilágunk kap fényt és biztatást a multból, hanem értelmi életünk is.

A mult története a mi tanító mesterünk. Tőle kérdjük: honnét indultunk, hová kell igyekeznünk?

A multat felderítő munkának értékét semmi jobban nem mutatja, mint azon vonása, hogy e munka éppen olyan mélyen járó és zajtalan, mint a nagy természet titokzatos életműködése. Ezer meg ezer színes szálacskákból szövődik az a kép, melyben magunkra ismerünk. És mentől kiterjedtebb, mentől szélesebb arányokban gördül ki: annál többet látunk meg benne önmagunkból is.

Ime ennek egyik legújabb bizonyítéka.

Már több éve, hogy a nyugati embert tudvágya mondhatni ellenállhatatlan erővel hajtja a távol keletre. Homokkal fedett sivatagokba megy, ásót és kapát vesz kezébe és bontja a kopár homokhalmokat több sejtelemmel, mint biztos kilátással. És ezekből a halmokból a legmerészebb várakozást meghaladó világosság tör elő. Nem a rejtett természeti elemek, de az emberi művelődés világossága.

Másodszor hangzik a szózat világszerte: ex oriente lux!

Hatalmas államok élete tárul fel bámuló szemeink előtt; fényes királyi palotákkal ékeskedő városok, melyek fejlett művészetről beszélnek; cserépkönyvtár, mely ezerekre menő darabokkal tanít meg az emberi értelem előretörő és kifogyhatatlan energiájának tulajdonságaira. Kibontakozik Hammurabi állama, mely már 2250 évvel Krisztus születése előtt műveltség tekintetében versenyez a közép-kor utolsó szakát érő nyugateurópai legfejlettebb államokkal és a minek egykor teljes megismerése, mint Friedrich Delitzsch megjegyzi, ha egyszer a tudós dolgozószobájából a közéletbe, a templomok- és iskolákba is behatolni fog: az embereket és nemzeteket mélyebben fogja megbolygatni és jelentékenyebb előrehaladáshoz juttatni, mint a természettudomány legkiemelkedőbb felfedezései.

De nemcsak a Tigris és Eufrat völgyei lepnek meg min-

dennap szaporodó kincseikkel. Ott van még a Nilus éppen oly rejtelmes völgye is, melyből a görög és római műveltségnek kialakulását magyarázó papyrus-emlékek, mint Revillout mondja: tengerszámra áradnak, hogy Európa tudós világát minden nappal szélesbülő körben foglalkoztassák.

Mennyire érezzük tudományosságunk szűkös mivoltát, ha e nagy mozgalom kereteibe pillantunk! Ha rágondolunk, hogy magyar pénzen ott ásó földbe még nem vágott, hogy babyloni cserépíratok és egyptomi papyrustekercsek magyar földet még nem láttak.

Ám ezért még ne legyünk kislelkűek. Bizzunk abban a szeszélyes értelmü axiomában: spiritus flat ubi vult. És ha kerüli hazánkat, hivjuk: hadd fujjon nálunk is!

Ezt a hivást próbálja szakosztályunk, a midőn jelen munkálkodásunk időszakában programmjába négy előadást vett fel: kettőt a babyloniai és kettőt az egyptomi emlékek ismertetésére szánva. Szakosztályunk ügyköréhez alkalmazkodva, felolvasásaink ama korok és népek műveltségének főleg jogi ágával fognak foglalkozni. De, hogy ez érthetőbb legyen, két átalános tartalmut is fogunk nyujtani, melyeknek egyike Hammurabi hires törvénykönyvének korát, a másik a papyrusokét fogja ismertetni

Hammurabi és kora.

Irta és a szakosztály 1909 nov. 6.-án tartott ülésén felolvasta

Kmoskó Mihály dr.

I.

Jelen előadásomban kettős czélt tüztem ki magam elé: 1. megismertetni a Hammurabi-dynasztia fellépésének előzményeit, 2. Hammurabi korát a reánk maradt emlékek alapján lehetőleg hűen és röviden jellemezni. Előadásom tehát két részből fog állani. Bevezetésképpen a kelet legrégibb államalakulásairól fogok értekezni, majd áttérek a Hammurabi-korszak jellegzetes társadalmi és politikai viszonyainak ecsetelésére. E czél elérése, sajnos, t. hallgatóim részéről némi türelmet és elnézést fog igényelni, de az előadás tárgyát képező rengeteg történeti anyagot nehány sorba foglalni semmikép sem lehetett, a mint arról csakhamar meg méltóztatnak győződni.

Hammurabi fellépése ugyanis azoknak a gyakori sémi népvándorlásoknak egyik epizódja, melyek kiindulási pontját Arábia kietlen homoksivatagjaiban és terméketlen wadî-jaiban kell keresnünk. E nagy félsziget kopár fennsíkjai termették azt a rengeteg emberanyagot, mely éhinség, belviszályok, véres háboruk és, tudja a jó ég, miféle elemi csapások folytán megmozgatva, ellenállhatatlan erővel tódult kifelé és, mint egy nagy áradat, átlépve a lakhelyét képező sivatag határait, rávetette magát a pusztaság mentén fekvő kulturnépek országaira: értve a Földközi Tenger keleti partját szegélyező hegyes-völgyes vidéket és a sivatagtól keletre elterülő folyamközt, Mezopotámiát, a Tigris és Eufrát öntözte termékeny rónaságot.

A hány sémi népvándorlásról tudunk az V. évezredtől Kr. e. egészen az islâm elterjedéséig, mind e két vidék felé

vette útját és valamennyi egyforma jelenségek között zajlott le. Valamennyinek az lett a vége, hogy a sivatag marczona fiai, a kiknek idegei öldöklő csaták borzalmai között aczélozódtak meg, új hazájuk magasabb kulturájának behatása alatt nomád életmódjukat feladva fellâh-okká, parasztokká lettek és új otthonuk földjéhez rögzítve czivilizált emberekké váltak.[1]

Palesztina ősnépei

Azokból a nagyszámú ásatásokból, melyeket keleten korunk tudományos áldozatkészsége tett lehetővé, tudjuk, hogy a sémi népek által megszállt területeken egykor egészen más népek tanyáztak. A mi Szyriát és Palesztinát illeti, a rendelkezésünkre álló adatok még mindig nagyon hiányosak és meglehetősen összefüggéstelenek részben azért, mert az ott eszközölt ásatások csekély száma[2] az adatok történeti synthesisét megnehezíti, de főleg a miatt, mert Palesztina kulturális elmaradottsága folytán a Kr. e. XV. századnál régibb írott emlékek jóformán elő sem kerültek az eddig felásott romhalmazok talaja alól. Az angol Palestine-Exploration-Fund lachis-i, gezer-i, Sellin, jelenleg rostock-i tanár ta'annak-i és jerichói, továbbá Schumacher megiddói ásatásai kiderítették, hogy 2500 évvel Kr. e. Palesztinában egy nem-sémi népfaj élt, melynek műveltsége a neolithikus kor színvonalán állott; e *race* barlangokban lakott ugyan, de földműveléssel foglalkozott, halottait incineratió útján adta át az enyészetnek, istenei tiszteletére sziklákba vájt üregek fölött mutatott be libatiót és áldozati állat gyanánt disznókat ölt le a később odatelepedett semitákkal ellentétben, kiknek undorát a disznóhús iránt egyes tudósok erre a körülményre hajlandók visszavezetni.[3]

Ezeket a troglodytákat (barlanglakókat) később, úgy látszik, még egy más, de szintén nem-sémi nép váltotta fel, mely már építészeti maradványokat is hagyott maga után, nevezetesen magános kőpilléreket (menhir), két egymás mellé s egy harmadik, azokra keresztbefektetett szikladarabból álló halotti kamarákat (dolmen[4]), körbe állított nagy kőoszlopokat (cromlech) és végűl óriási méretű ú. n. cyclopikus rustica-falakat. Tekintettel arra, hogy ehhez hasonló praehistorikus leletek Európa más országaiban is előfordulnak, nem lehetetlen, hogy e népfaj északról vetődött Szyriába. Ezt a feltevést megerősíti egy, a

régi Gezer romjai alatt nem rég felfedezett barlang, melynek sima falain egészen olyan teheneket, bölényeket és egyéb tárgyakat ábrázoló karczolatokat találtak[5], mint a minők a dordogne-i leletekből régóta ismeretesek.[6] Úgy látszik tehát, hogy az a népfaj, mely Dél-Franczia-országban és Észak-Spanyolországban kezdetleges művészetének emlékeit hagyta hátra, a Szent Földön is el volt terjedve. Persze koráról semmi biztosat sem tudunk.

Más a helyzet Mezopotámiában. Ez a vidék ugyan a praehistorikus archaeologia szempontjából nincs még annyira átkutatva, mint a Szent Föld, de viszont az ott eszközölt ásatások révén az ország történetéről sokkal messzebbmenő és régibb írott adatok birtokába jutottunk. E jelenség oka egyszerűen az, hogy mikor még Syria egyrésze a neolithikus kultura színvonalán állott, Mezopotámia népei hazájuk sajátságos földrajzi viszonyainál fogva a műveltség oly magas fokára küzdötték fel magukat, a melyen az írás mesterségének valamelyes ismerete szinte magától értetődik.

Mezopotámia őslakói

Ez az ország ugyanis nagy és termékeny alluviális sikság, melynek hatalmas humus-rétege ugyancsak busásan téríti meg a földműves ráfordított munkáját. Jelen esetben e munka nem annyira a föld egyszerű megművelésében, mint inkább az árvíz és szárazság ellen való gondos megvédésében áll. A mint ugyanis a tél véget ér és Armenia, valamint Kurdisztán hegyein a hó olvadásnak indul, ezer meg ezer hegyi patak ontja vizét a Tigris és Euphrat medrébe, melyek csakhamar megáradnak, kiöntenek és főleg az ország déli részét egész láptengerré változtatják, melyben vastagbőrű bivalyokon, brekegő békákon és kelepelő gólyákon kívül más élőlény megélhetést aligha talál. A hogy pedig a tavasz beáll és a Perzsa-öböl tropikus szellői a szárazföld felé kezdenek fujdogálni, oly pokoli meleg támad, melynek perzselő hevét semmiféle vegetáció öntözés nélkül ki nem bírja. Ily körülmények között nincs más hátra, mint lehetőség szerint védekezni a tűz és a víz ellen. Erre az odatelepedett népek tényleg csakhamar rá is jöttek s a talajviszonyoktól kényszerítve komoly munkára adták magukat töltéseket emelve, hogy

a folyó áradó hullámait visszaszorítsák és csatornákat ásva, hogy a lápok vizét elvezessék és területüket mívelhetővé, másrészt pedig, hogy az így nyert földek öntözését lehetővé tegyék. E munka mindenféle eszközök és gépek alkalmazását tette szükségessé: ezek feltalálása s okszerű alkalmazása élesítette meg Mezopotámia legrégibb lakosságának eszét és kifejlesztette bennük a komoly munka szeretetét; a kettő egymással párosodva adott létet annak a bámulatos kulturának, mely utóbb a sémi népek közvetítésével az egész emberiség közkincsévé lőn. Tessék elhinni, hogy a régi Mezopotámia kulturájának még mi is sokkal többet köszönünk, mintsem gondolnók és sejtenők.[7]

Az ékírás

Milyen fajhoz tartozott az a bizonyos nép, mely a Folyamköz civilizációját megteremté, eddig biztosan nem tudjuk, bár nyelvét és ethnographiai sajátságait ránkhagyott emlékeiből eléggé ismerjük. Az az egy bizonyos, hogy a mezopotámiai alföld legrégibb lakói az ú. n. šumirek szemiták nem voltak. Egy pillantás a Sarzec által kiásott lagaš-i szobrokra elég ahhoz, hogy az ember erről meggyőződjék. Biz' azok az alakok sokkal közelebb állanak egy jól megtermett táblabíró urambátyám képéhez, mint az ókor bármely más egykorú emlékekből ismert népéhez. És nyelve is, a mennyire azt az ékíratos maradványokból ismerjük, az agglutináló turáni nyelvekhez hasonlít leginkább.[8] Ez az ú. n. ékírás eredetileg képírás volt, mely azonban teljesen elüt az egyptomi hieroglyphek naturalisztikus ábráitól, és a tárgyaknak bizonyos schematikus, mondjuk elvont geometriai figurákká alakított képeivel érte be.[9] Az íróanyagot magát téglákká formált friss agyag szolgáltatta, mely persze éles vonalak bekarczolására nem volt alkalmas. Így történt, hogy az első és természetesen igen kezdetleges írószerszámot, mely egykor hegyesre faragott pálczika volt, utóbb háromszögű gúlává hegyezett stilus váltotta fel, melynek csúcsával és éleivel különböző alakú ékeket nyomtak az agyagba. Ezek az ékek képezik az ékírás elemeit, mely esszerint rajzolásból pontozássá lőn. Az új írásmód azonban továbbra is megtartotta ideographikus jellegét.[10] Minden jelnek egy-egy fogalom felelt meg. Minthogy a nyelv maga, melynek

az ékírás kifejezője volt, eredetileg csupa egytagú szavakból állott, minden ékíratos jegy nemcsak bizonyos fogalmat, hanem egyúttal egy meghatározott phonetikai értéket is képviselt, mely az adott esetben lehet egyszerű vagy összetett, a szerint, a mint egy vagy két mássalhangzóból áll. Látnivaló tehát, hogy az ékírás ideographikus jegyeit igen könnyen a nyelv phonetikus reprodukálására is lehetett használni, ha ideographikus jelentésükből kivetkőzve, tisztán phonetikus egyenértékükben kerültek használatba.[11] Ennek szükségképen be is kellett következnie, mert bizonyos állandóan visszatérő szóképzőket ideographikusan kifejezni egyáltalában nem is lehetett. Így vedlett át lassan az eredetileg ideographikus írás szótagírássá, bár eredeti jellegét egészen soha el nem veszítette.

Sumir nyelv

A mi már most annak a nyelvnek a nevét illeti, melyben a legrégibb ékíratos emlékek fogalmazvák, mai nap immár minden kétséget kizárólag tudjuk, hogy az ország benszülöttjei nyelvjárásukat šumîr-nak nevezték, nem pedig akkad-nak, a hogy azt előbb gondolták.[12] A „šumîr föld" viszont jelentette Dél-Babyloniát, a hol a šumîr nép a sémiek bevándorlása előtt lakott. „Akkad" Észak-Babyloniának volt a neve; az akkad-nyelv pedig e vidék sémi lakosságának azt a nyelvjárását jelentette, melyet a modern nyelvtudomány még néhány évvel ezelőtt asszyr- avagy bábeli nyelvnek szokott nevezni.

A šumîr nyelv emlékei két tájszólásra oszlanak: *eme-ku* és *eme-sal* dialektusra.[13] Ez a megkülönböztetés Babylon nyelvtudósainak köszönhető, a kik, a midőn a šumîr nyelv kihalt, irodalmi emlékeinek tanulmányozása közben olykor feljegyezték, hogy az általuk másolt, avagy jegyzetekkel ellátott szövegek a két nyelvjárás melyik fajtájához tartoznak. A két kifejezés jelentése nem egészen világos; *eme* = nyelv; *ku* sok mindenfélét, többek között urat, mágnást jelent. Sal = asszony; ilyenformán eme-ku = úri nyelv, eme-sal = asszonyi nyelv. Milyen értelemben, nem világos.[14]

A šumîr nyelv mindkét tájszólása a turáni agglutináló nyelvekhez áll legközelebb. Nyelvtani nemet nem ismer, a birtok- és esetragokat a szó végéhez ragasztja, mint a magyar

nyelv, praepositiók helyett nagyobbára postpositiókat használ és a magánhangzók harmoniájára törekszik, vagyis a ragokat oly magánhangzókkal használja, mint a minők a tőben túlnyomók.[15]

E három jelenség alapján a nyelv turáni eredete minden kétséget kizárólag konstatálható. Sokkal nehezebb az a kérdés, hogyan viszonylik a šumîr nyelv a turáni nyelvcsalád egyes csoportjaihoz? Hát biz' ez oly probléma, mely még sokáig fogja foglalkoztatni a nyelvtudományt. Mert nem szabad elfelednünk, hogy az általunk ismert turáni nyelvek aránylag igen fiatalok és legrégibb nyelvemlékeiket a šumîr nyelv virágkorától legalább négy évezred választja el.[16] Ez pedig oly idő, mely alatt minden nyelv óriási változásokon megy át és így nagyon természetes, hogy a šumîr-t sem szabad a meglevő turáni nyelvjárásokkal vaktában összehasonlítanunk, hanem, sajnos, e munkában inkább nyelvtani szerkezetükre, mint szókincsükre kell szorítkoznunk.

Mikor az első szemiták Bábel vidékét megszállták és az őslakókkal összekeveredve műveltségüket elsajátították, ékíratos rendszerüket is átvették. A jegyek egy részét továbbra is ideographikus jelentésükben használták; más jegyeket szótagjegyeknek vettek oly szóhangegyenértékben, a mint azokat a régi šumîrek kiejtették. Egyes jegyek olykor fogalmak, olykor szótagok kifejezésére szolgáltak, mások ismét kizárólag phonetikus egyenértékükben voltak használatban. Magától értetődik, hogy e módszer csak akkor vezetett volna czélhoz, ha šumîr nyelv hangrendszere a sémi nyelvekével egészen, vagy legalább megközelítően azonos lett volna. Csakhogy a dolog máskép állt. A šumîr írásnak a sémi nyelvek torokhangjaira, emphatikus mássalhangzóira nem voltak jegyei.[17] Így aztán nem csoda, hogy a régibb sémi ékíratos szövegek helyesírása roppant esetlen és nem ritkán rendkívül szabálytalan.[18] A későbbi bábeliek e bajon úgy segítettek, hogy sajátszerű mássalhangzóik kifejezésére újabb jeleket hoztak forgalomba; a mi azonban az egész írásmód nehézkes voltán csak nagyon keveset lendített.

Sumir államalakulások

A šumìr nép legrégibb emlékei Tel-loh-ból, Nippur, Eridu és Ur városaiból kerültek napfényre.[19] Ezekből kitűnik, hogy šumìrek csak nagyritkán voltak képesek egységes politikai szervezetté tömörülni, bár ily irányú kisérletekben nem volt hiány. Az egész ország apró fejedelemségekre oszlott, melynek középpontját valamely nagyobb város, azaz helyesebben mondva a benne tisztelt istenség szentélye képezte. Majd minden városnak megvolt a maga külön védistene; a fejedelem, pa-te-si, egyúttal főpap is volt[20] és az istenség nevében, mint annak földi helytartója gyakorolta hatalmát. Ezek a fejedelmek örökös harczokat folytattak egymással, melyek folyamán majd egyik, majd a másik kerekedett fölül. Jaj volt, persze, a legyőzötteknek, mert a győzelmes ellenség városaikat felperzselte, lakóikat pedig vagy lemészárolta, vagy rabságba hurczolta. Az elpusztult város olykor századokig hevert romjaiban, míg egy új nemzedék le nem telepedett a begyepesedett romokon és elűlről nem kezdte az ősök félbeszakított munkáját.[21]

A mennyire a tudomány mai állása szerint tájékozódhatunk, Dél-Mezopotámia legrégibb kulturális központjai közé Lagaš (Tel-loh), és Umma (Joha) városait kell sorolnunk. E két város versengése ősrégi időkbe, talán az V. évezred végébe, nyúlik vissza. Mellettük előkelő szerepet játszik Kìš városa a Tigris partján, melyet E-an-na-tum, Lagaš fejedelme elfoglalt és országával egyesített. Ennek az uralkodónak idejéből való az ú. n. keselyű-stele, mely nevét az oszlop előrészén ábrázolt és Umma elesett vitézeinek holttestein lakmározó keselyük után nyerte.[22] Ez az emlékoszlop katonai csoportokat ábrázoló reliefjei révén lett nevezetessé, melyek művészi kivitele valóban bámulatos.[23] Az emlékoszlop annak emlékére készült, hogy Lagaš és Umma lakói határvillongásokból eredő harczok után egymással egyezségre léptek.

A sémi népvándorlások

A keselyű-stele érdekes és egyúttal tanulságos illusztratiója azoknak a belső viszályoknak, melyek a šumìr néptörzsek belső erejét emésztették. Pedig összetartásra ugyancsak nagy szükség lett volna. A šumìr hatalmat ugyanis már a IV. évezred vége felé

ugyancsak nagy veszedelem fenyegette az Euphraton túl elterülő sivatag éhes és rongyos sémi nomádjai részéről, a kik nyájaik tején és húsán kívül főleg rablásból élve sóvár szemekkel tekintgettek a folyón túl elterülő kulturvidék mesés jólétére. Ezeknek a kóbor hordáknak csak kellő alkalom kellett, hogy magukat a šumîrekre vetve országukban megfészkeljék és jobb sorsot biztosítsanak toprongyos existentiájuknak. Lehet, hogy az első ilynemű kisérlet kudarczczal végződött: a dologról semmi biztosat nem tudunk; tény azonban, hogy e sémi népek első felvonulása után a sivatag kisérteties mélyéből mintegy varázsszóra új meg új néptörzsek törtek elő ellenállhatatlan erővel tódulva az „élet ligetének" paradicsomi vidékeire, a hogy már a šumîrek Babylon városát nevezni szokták.

Az ókorban három ilyen nagyobbszabású sémi népvándorlásról van tudomásunk.

Az első a IV. évezred végére (?) esik és Észak-Mezopotámia ellen irányult, melyet az új jövevények Akkad-nak neveztek el és a hol a bennszülöttekkel összekeveredve virágzó államot alapítottak.[24]

A második sémi népvándorlás már nagyobbszabású volt, mert nemcsak Mezopotámia, hanem a Földközi tenger partja ellen is irányult. Ez az invázió óriási horderejű volt a nyomában járó teljes felfordulás és a felfordulást követő újabb államalakulások révén. Ekkor jelennek meg a phoinikiaiak a Földközi Tenger partján; Egyptomban a hyksos-nép föllépése, úgy látszik, szintén e nagy népvándorlással függ össze. Mezopotámiában is új sémi néptörzsek jelennek meg, kiknek a phoinikiaikkal való rokonsága immár kétségtelenül megállapított tény. Hammurabi dinasztiája is e népvándorlás révén került hatalomra. Erről különben még többet fogunk hallani.

Kevésbbé érdekel az utolsó, az arámi népvándorlás, mely Kr. e. a II. évezred közepe táján vette kezdetét, sokkal békésebben és szelidebben zajlott le, erőszakos convulsiókra, rendkívüli államalakulásokra nem vezetett ugyan, de mégis azzal végződött, hogy az arámi népek lassan, de biztosan egészen Elő-Ázsiában megfészkelték magukat, olyannyira, hogy a Kr.

e. VII. századtól fogva nyelvük az irámi fensíktól Egyptomig széltében és hosszában használatossá lőn.

Sargon

Erről az arámi népvándorlásról tudunk aránylag legtöbbet; az első kettőnek részleteit még mindig sürű homály borítja. Annyi bizonyos, hogy az első nagyszabású sémi birodalmat Šargani-Šar-ri (Sargon) alapította, ki A-ga-ti (Akkad) városát emelte birodalma középpontjává. Sargont a megmaradt emlékek tanusága alapján az ókor legnagyobb hódítói közé kell sorolnunk; nem csoda tehát, hogy alakját legendás nimbuszszal vette körül az utókor.

Legyen szabad a király születésének legendás történetét ideiktatnom, melynek Mózes születésére emlékeztető részletei kölcsönöznek bizonyos érdekességet.

„Šarru-GI-NA A-ga-ti hatalmas királya vagyok én. Anyám papnő volt; atyám ismeretlen. Anyám testvére a hegyek között lakott. Városom Azupiranu, mely az Euphrat partján fekszik. Anyám, a papnő, megfogant, titokban megszűlt, sásszekrénybe helyezett és ajtómat szurokkal elzárva a folyóba vetett, mely nem [. . .]. A folyó Akki-hoz, a vízöntőhöz vitt. Akki, a vízöntő felszedett [. . .] és felemelt. Akki a vízöntő fia gyanánt nevelt. Akki, a vízöntő kertészének tett meg. Kertészkedésem alatt Ištar megszeretett. [. . .] évig gyakoroltam a királyi hatalmat. [. . .] évig uralkodtam a fekete fejüek fölött . . ." [25]

Minthogy Sargon birodalmának fővárosa A-ga-ti volt, a későbbi Akkad és egy nem régen kiadott kétnyelvű (šumîr és sémi) ékíratos szöveg tanusága szerint Akkad nyelve a Bábelben használt sémi nyelvjárással azonos: e körülményből Ungnad azt következteti, hogy Sargon birodalma előtt más régibb sémi állam aligha létezett, mert máskülönben Észak-Babylonia nyelvét nem Akkad, hanem más város után nevezték volna el. E következtetés tetszetős ugyan, de „cum grano salis" veendő; legalább egyelőre, a míg a kérdés biztosabb adatok alapján meg nem oldható.

Sargon nagy fejedelem volt. Régibb okmányokon alapuló asszyr- és bábyloni omen-szövegek és krónikakivonatok szerint egész Mezopotámiát nemcsak leigázta és jogara alatt egyesítette, de hatalma állítólag a Perzsa Öböltől a Földközi Tenger

partjáig ért.[26] Hadai a nevezett források szerint Magan országából hoztak Bábelbe értékes köveket zsákmány gyanánt.[27]

A mint a keleti nagyhatalmak rendszerint rövid életüek, olyan volt, úgy látszik, Sargon birodalma is, csak éppen hogy fiát, Narâm-Sin-t, a „holdisten kedvenczét" élte túl. Ez utóbbi uralma annyiban fontos, a mennyiben Nabunâ'id bábeli király (555–539) egyik felíratában azt állítja, hogy e király ő előtte 3200 esztendővel rakta le az ê-barra, šamaš (a napisten) sippari templomának alapkövét.[28] Ha ez az adat helyes, akkor Narâm-Sin 3754 táján élt volna és így az első szemiták megjelenését a IV. évezred elejére kellene helyeznünk, mert alig képzelhető, hogy Sargon óriási birodalma rövid idő alatt lezajlott bevándorlásnak lett volna végeredménye. Sajnos azonban, Nabunâ'id adata nem nagyon bizalomra gerjesztő.[29] Már a szám kerek volta is erősen sejteti, hogy nem szabatos időtani kalkulációval, hanem csak hozzávetőleges számítással van dolgunk. Azonfelül feltünő, hogy az egykorú šumîr nyelvű lagaš-i felíratokban a szemitismusok aránylag nagyon ritkák. Már pedig ha föltesszük, hogy e felíratokkal egy időben Észak-Babyloniát sémi törzsek lakták volna, a két nép kulturális érintkezésének számosabb jelével kellene találkoznunk. Lehet különben, hogy a dologban tévedés van, hogy t. i. Nabunâ'id valami más uralkodóval cserélte fel Narâm-Sint, Sargon fiát. Gautier ugyanis Susa városában egy oszloptöredéket talált, melynek felírata szintén egy Šarru-GI, Sargon nevű királyról tesz említést. Kîš királyai között is előfordul egy Šarru-GI-ili, mint Maništusu elődе. A kérdés, egyszóval, oly bonyolult, hogy megoldhatásának reményéről egyelőre le kell mondanunk.[30]

Sumir reakczió

Az akkadi birodalom, mint említém, nem volt hosszú életű. Felbomlása a leigázott šumîr népek reakcióját eredményezte. Lagaš városát Gudea patesi virágoztatta fel újra.[31] Hatalmának illusztrálására elég lesz megemlítenem, hogy palotáinak épületanyagát a szyriai Ammanus-hegységből, az elemiták Susa-jából, továbbá Magan- és Meluhha országaiból szállította fővárosába.[32]

Ez az új birodalom is tiszavirág-életű volt. Gudea fia, Ur-nin-gir-su életében Ur központtal egy más nagy birodalom

keletkezett, melynek első királya, Ur-engur, először viselte Šumîr és Akkad, vagyis Észak- és Dél-Babylonia királyának czímét. Fia, Dungi az előbbi czímhez hozzávette „a négy világtáj királyának" sokat mondó titulusát, mely később Assyria és Babylonia királyainak czímsorozatába is átment. Ur-engur dynasztiája 117 évig uralkodott Ur városában; utolsó ivadékát, Ibi-sin-t az elamiták hurczolták fogságba.[33]

Az elamita előnyomulás

Bábel mesés gazdagsága ugyanis nemcsak az arábiai sivatag kóbor fiaira gyakorolt ellenállhatlan vonzerőt, hanem a tőle keletre elterülő Zagros-hegység[34] szegény lakosságára is, mely magas hegyei között tengődve a mai kurdokhoz hasonlóan szívesen lerándult a hegység lábainál fekvő termékeny rónaságra prédálás czéljából. A Zagros-hegység alpesi vidékeinek népei nem egyszerre lépnek föl a történelem porondján. Déli része, mely a Tigrisnek Karun és Kercha név alatt ismert két mellékfolyója mentén terült el és éppen földrajzi helyzeténél fogva Dél-Mezopotámia politikai és kulturális szférájába esett, *Nim* néven már E-an-na-tum, ősrégi lagaši pa-te-si (fejedelem) felírataiban is nyer említést. E-an-na-tum ugyanis azzal dicsekszik, hogy *Nim* fejét beverte és országába visszakergette.[35] A sémi babyloniak a Nim szót *Elam*-nak olvasták s e néven előfordul a Bibliában is. A név fensíkot jelent. Legrégibb lakóinak ethnographiai hovatartozásáról csak újabban tudunk valamit Morgan és P. Scheil az ország fővárosában, Sûsîm, más nevén Susa városában végzett ásatásaik révén. Ezekből látni való, hogy a Mezopotámiába betörő szemiták ide is behatoltak, a mint azt a legrégibb patesi-k sémi nyelven fogalmazott szövegei mutatják.[36] E fejedelmek czímei között rendszerint ott olvasható „Elam helytartója" is, a mi megint arra vall, hogy az ország politikai tekintetben a mezopotámiai akkad államoktól függött. Tényleg már Urumuš, Kiš egyik királya dicsekszik Elam legyőzésével[37]; Dungi Ur királya pedig, egyik, Susaban talált felírata szerint templomot emelt a város istenasszonyának tiszteletére,[38] a mi megint csak azt bizonyítja, hogy Susa egyideig a mezopotámiai sémiek hűbéres állama volt. Ebben az értelemben van igaza a Genesisnek, a mikor az elamitákat Sém fiai közé sorolja.[39]

Ez a sémi uralom azonban nem volt tartós. A Kr. e. harmadik évezred közepén a Kaspi tó felől egy új népfaj nyomult a Zagros völgyei közé, melynek három rokonága, a lulu-pi-, a kassi-pi és a halla-pi törzsek csakhamar birtokukba vették az egész hegységet. A halla-nép Susa vidékét, vagyis Elam földjét szállotta meg; tőle északnyugatra a lulupi-törzs telepedett le; kelet felé a kassi-pi-nép fészkelte meg magát.[40] Ez utóbbitól erednek a kašši-k, kik a Kr. e. XVIII. században Bábelt meghódították és sok századon át uralták. A Kaspi-tó is alighanem e néptől nyerte nevét.

Elam lakói a Kr. e. harmadik évezredtől kezdve sokat hadakoztak Mezopotámiában. Ibi-Sin-t, Ur utolsó királyát is ők hurczolták fogságba. Ezzel Ur városának hatalma végleg letört. Ezen uralkodóházzal egyidőben, vagy talán végnapjaiban egy más dynasztia kerekedett felül, melyet Isin-ben egy Iš-bir-ra nevű fejedelem alapított. Az új dynasztia 16 uralkodója Šumîr és Akkad királyainak czímén 225 évig uralkodott.[41] Mi okozta az isin-i dynasztia bukását, nem tudjuk; csak az bizonyos, hogy eltünése két nagy horderejű mozzanattal függ össze: Az első alatt az elamiták előnyomulását értem, kik Larsa városának meghódításával Dél-Mezopotámiában vetették meg lábukat, a második pedig az az újabb sémi népvándorlás volna, mely Szyriában és Mezopotámiában egészen új államalakulásokra vezetett, s a melynek központjában Hammurabi nagy alakja áll.

II.

A keleti államalakulások futólagos áttekintése után térjünk át Hammurabi korának rövid jellemzésére.[1]

Legyen szabad már most megjegyeznem, hogy Hammurabi személye alig nehány év alatt az ó-kor legismertebb és legnépszerübb alajainak egyikévé lőn. Dávid, Salamon, Nabukodonosor, Kyros, Nagy Sándor mellett aligha találunk nevet, mely a művelt emberiség köztudatába annyira és oly hamar bevéződött volna, mint Hammurabi-é. 30 évvel ezelőtt még a szaktudósok is alig tudtak felőle és mai napság minden művelt

ember szájában találjuk a bölcs törvényhozó nevét, kit nem világrengető hódításai tettek nevezetessé, hanem egyes-egyedül az a törvénykönyv, melylyel országa zavaros viszonyait rendezni s népét a béke, az igazi czivilizáczió áldásaiban részesíteni iparkodott.

És érdekes, hogy a nagy király nem csak a modern ember szemében népszerü személy, de az volt már a Kr. e. VI. században, Babylon politikai renaissance-ának korában, midőn Nabukudurriuçur és utódai Hammurabi uralmában látták megtestesülve a boldog és hatalmas Babylon utópiáját.[2]

Szintúgy látszik, hogy ezek a fejedelmek hazájuk végbukásának előérzetében az idők sebes kerekét meg szerették volna állítani, sőt talán visszafelé forgatni vagy másfélezer évvel, mert lázas buzgalommal látnak a régi istenek rombadőlt, elfeledett templomaiknak újjáépítéséhez, tanulmányozzák emlékeit és királyi felírataikat a Hammurabi-kor kenetteljes stilusában és ódon írásjegyeivel vésetik kőbe. És midőn Kr. e. 539-ben Babylon politikai függetlensége sírba szállt és királyi palotáiba achaimenida uralkodók költöztek, papjai és írástudói a régi dicsőség felkutatásában és nagy eseményeinek feljegyzésében kerestek a jelen nyomorult viszonyai között némi vigasztalást.[3]

És bizony teljes joggal. Mai napság, hogy a rendelkezésünkre álló történeti anyag lehetővé teszi a nagy király alakjának kimerítő megrajzolását, tökéletesen értjük és osztjuk Bábel lelkesedését, mert tény, hogy Hammurabinál igazságosabb, méltányosabb fejedelem ritkán ült azokon a keleti trónokon, melyeken rendszerint léha, kéjvágyó és kegyetlen zsarnokok szoktak helyet foglalni.

Az I. bábeli dynasztia eredete

E bölcs és nagy fejedelem az ú. n. első bábeli dynasztiának hatodik uralkodója volt.[4] Elődeiről ugyan nem sokat tudunk, de a modern ásatások révén annyi egykorú szerződés került napfényre, hogy a bennük foglalt tulajdonnevek és egyéb adatok alapján az egész korszak ethnographiai, művelődési, továbbá szociális viszonyairól meglehetősen tájékozva vagyunk. Fontos és rendkívüli figyelemre méltó körülmény, hogy a Hammurabi-kor tulajdon-

neveinek jó nagy része erősen elüt a rendes bábeli személynevektől és részben a régi arabok, részben a zsidók neveire emlékeztet.[5] Ezekből a személynevekből azt kell tehát következtetnünk, hogy a Hammurabi-dynasztia alattvalói nem tartozhattak azokhoz a sémi törzsekhez, kik az agadei Sargon előtt vándoroltak Mezopotámiába, hanem egy újabb sémi népvándorlás révén vetődtek Akkad területére. Mivel pedig ugyanezen időtájt hasonló mozgalmaknak Szyriában is nyomát találni, a hova akkoriban a foinikiaiak vetődtek, teljesen jogos az a következtetés, hogy a Hammurabi dynasztia népeinek fellépése e nagy s az egész arábiai sivatagra kiterjedő mozgalomnak egyik epizódja. Sőt e következtetésnek immár ékíratos megerősítését is bírjuk egy Zabium korából eredő szerződésben, a mely egy mezopotámiai család tagjait *Amurru fiainak* nevezi.[6] Amurru a tel-amarnai levelekben és II. Ramses felírataiban az Orontes völgyét jelenti,[7] a szó azonos a bibliában gyakori 'emôrîm nevü nép nevével,[8] mely viszont a biblia szerint Palesztina őslakosságát képezte. Ebből világos, hogy Amurru eredetileg nem földrajzi fogalom volt, hanem annak a nagy néprajnak neve, mely a III. évezred vége felé a nagy sivatag mélyéből felbukkanva Szyriára és Mezopotámiára vetette magát.

Idáig a dolog tiszta, ellenben igen sokat vitatott kérdés, arabok voltak-e az új jövevények, avagy kana'niták. Mint már előbb is említettem, az I. bábeli dynasztia korának személynevei részben arab, részben kana'nita (héber) jellegüek; nem csoda tehát, hogy a tudósok nézetei e kérdést illetőleg ugyancsak eltérnek.[9] Szerény véleményem szerint ez az egész vita meddő. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy az I. bábeli dynasztia élén betolakodott szemiták nyelvéről jóformán mit sem tudunk, ha attól a nehány tulajdonnévtől eltekintünk, melyek az egykorú emlékek révén fenmaradtak. Hammurabi maga, noha minden izében nemzeti fejedelem volt és mint ilyen, szakítva elődei példájával, nem šumîr, hanem sémi nyelven fogalmaztatta felíratait és királyi leveleit, az *első* bevándorlók akkad nyelvét emelte hivatalos és irodalmi nyelv rangjára, ez pedig a kor tulajdonnevei után ítélve, ugyancsak elütött a népnyelvtől.

A modern ember előtt ez a jelenség szinte érthetetlen;

de nem szabad felednünk, hogy a rendkívül komplikált és nehézkes ékírás nem volt alkalmas az új bevándorlók nyelvének kifejezésére és éppen komplikált voltánál fogva nem is volt az akkori emberiség közkincse, hanem néhány czéhbeli írástudó szellemi tőkéjét képezte, a kikben hiányzott a készség és a képesség, hogy írástudásukat a megváltozott viszonyokra alkalmazzák. Azonfelül az írás művészete a kor vallásos életével oly szorosan összefüggött, hogy azon változtatni a papság sérelme nélkül bajos dolog volt. És még egyet. A különböző sémi törzsek szétválásuk előtt egymás szomszédságában laktak. Nagyon természetes tehát, hogy akkoriban nyelvük is sokkal egységesebb jellegü volt, mint később, mikor szétszakadásuk után lassan-lassan differenciálódni kezdett. Erre klasszikus példánk van a legrégibb arámi epigraphikus maradványokban (Zakar felírata,[10] zengirlii szövegek),[11] melyek nyelve félig héber, félig arámi. Körülbelől ugyanolyan fejlődési fokon állhatott a Hammurabi-dynasztia alattvalóinak tájszólása is, mely valószinüleg az arab és a kana'nita (héber) között foglalt középhelyet és így valójában se az egyikhez, se a másikhoz nem sorolható. Legjobb lesz talán, ha a Hammurabi-kor népét amurru-knak nevezzük, úgy a mint ez az elnevezés okmányszerüen előfordul.

A Hammurabi-dinasztia elhatalmasodása

Az Amurru-népnek bevándorlását s a Hammurabi-dynasztia hatalomrajutását sűrü homály borítja. Annyi valószinü, hogy az isini dynasztia bukása s a jövevények megjelenése valahogy összefüggenek. Mezopotámiában, úgy látszik, ez időtájt teljes anarchia harapódzott el. Az ország politikai egységének felbomlásával mindenfelé kis királyok kezdtek garázdálkodni, kiknek örökös harczai a „divide et impera" értelmében az Amurru-nép terjeszkedését ugyancsak megkönnyítette.

Ennek azonban meg volt a maga rossz oldala is. Mert nem csak a sivatag beduinjai éheztek Mezopotámia gazdag földjeire, hanem Elam lakósai is, a melynek nyugati részét, Jamutbal kerületét bizonyos Kudurmabug uralta Hammurabi trónralépése táján. Ennek egyik fia, Rim-Sin, betört Dél-Mezopotámiába és Uruk, Úr, Nippur, Isin, továbbá Larsa elfoglalása után felvette „Sumîr és Akkad királyá"-nak czímét.[12] Ha ez a

titulus teljesen reális volna, azt kellene jelentenie, hogy maga Hammurabi is kezdetben Rim-Sin vazallusa volt, a mint azt sokan fel is teszik;[13] erről azonban semmi bizonyosat nem tudunk. Mert nagyon kérdéses, elismerték-e Akkad egész területén Rim-Sin hatalmát. Tény az, hogy az elamiták terjeszkedése sok bajt okozott Hammurabi nak, a ki csak uralmának 30. évében tudta megtörni Rim-Sin hatalmát. Egy évvel később elfoglalta az általa meghódított városokat és kormányzásukkal bizonyos Sin-idinnam nevü hivatalnokát bízta meg.[14]

Hammurabi levelei Sin-idinnamhoz

Ez a Sin-idinnam a Hammurabi-kor történetében igen fontos személy. Hammurabi ugyanis egész sereg levelet intézett ő hozzá, melyek nagy részét a tel-es-sifr-i romok között 1854-ben Loftus, majd később 1888- és 1891-ben Budge fedezték fel és a British Museum számára megszerezték. A nevezetes Hammurabi-törvénykönyv mellett ezek a levelek képezik azokat a legfontosabb történeti kútfőket, melyek a nagy király uralmába, kiterjedt birodalmának kormányzási rendszerébe s a bábeli kabinetiroda működésébe közvetlen bepillantást engednek.

Érdekes levelek ezek nagyon. Nincs azokban egy fölösleges szó. Száraz, parancsoló hangjuk ellenmondást egyszerüen kizár. Látszik belőlük, hogy az igazi uralkodó vállát mennyi teher, mennyi gond nyomja. Mert hiszen „gouverner c'est prévoir". És ezt a fontos kormányzási elvet a nagy király oly komolyan vette, hogy e tekintetben akármelyik európai államfőnek például szolgálhatna.

Hammurabi békés jelleme

E levelekből látjuk, hogy Hammurabi fényes hadi sikerei daczára alapjában békés uralkodó volt, a ki a harcz zaját nem mulatságos kalandnak, hanem a béke megőrzését czélzó szükséges rossznak tartotta. Törvénykönyvének bevezetésében nem azzal dicsekszik, hogy „ennyi, meg ennyi várost felperzseltem, holmiukat felprédáltam, lakóikat karóba huzattam", a mint az későbbi asszyr kollégáinak felírataiban lépten-nyomon olvasható, hanem elmondja, hogy Malgâ városának lakóit szerencsétlenségükben oltalmazta,[15] pedig a mint máshonnan tudjuk, hadat viselt ellenük,[16] hogy Maškan-šabri lakóinak megkegyelmezett,[16a)] hogy

Dilbat mívelhető területét megnagyobbitotta, hogy Uraš számára gabonát szerzett,[16 b)] hogy alattvalóit szükségükben ápolta [17] és hogy magát Marduk küldöttének tartja, kit az Isten arra szemelt ki, hogy igazságot csináljon az országban és népének jólétét biztosítsa.[18]

A törvénykönyv eme bevezető szavai tényleg nem üres szólamok. Az ú. n. felvilágosult absolutismus legkiválóbb képviselői sem tettek többet népeik érdekében az ókor e kiváló uralkodójánál. Uralmának ideje alatt két nagy csatornát építtetett,[19] Sippar városának falait rendbehozta,[20] az ország védelmére két nagyobbszabású erődöt emelt,[21] egy sereg templomot renováltatott,[22] Bábelben királyi palotát és nagy magtárat létesített.[23]

A Sin-idinnam-hoz intézett levelekből látni, hogy figyelme olykor a legcsekélyebb dolgokra is kiterjed. Hivatalnokait szigoruan ellenőrzi; küzd a Kelet legundokabb rákfenéje, a baksisrendszer ellen, alattvalóit megvédi még a legmagasabb hivatalnokok zsarolási kisérletei ellen is, ügyeiket személyesen megvizsgálja és a vidéki bíróságok végzéseit szigoruan és pártatlanul felülbírálja.[24]

Egyik levelében meghagyja, hogy a dûr-gurgurri nevű bányatelepen dolgozó munkások számára ne rossz, értéktelen fát, hanem jóravaló fatörzseket szállítsanak; egy másik levelében datyoláról és szezammagról gondoskodik Bábel népe számára; egy harmadik levelében a naptár szabályozásáról intézkedik.

Ezek után nem fogjuk üres szólamnak tartani a híres törvénykönyv befejező sorainak azt a részét, a hol elmondja, hogy saját beeses szavait abból a czélból vésette emlékoszlopára, „hogy az erős a gyöngének ne ártson, hogy az árvákat és özvegyeket megvédje, . . . hogy igazságot mondjon az országban, a pöröket eldöntse s a bajokat gyógyítsa.“ [25]

Babyloni feudalismus

Hammurabi tényleg megtett mindent, hogy a hullámzásban levő szemiták harczai által okozott károkat helyrehozza és az ország régi jólétét és kulturáját megmentse. Csakhogy a feladat megoldása nemcsak tőle függött és, ha az általa kezdeményezett reformok

nem voltak hosszú életűek, abban nemcsak az akkori absolutismusnak, mint ilyennek van része, melynek áldásos avagy áldástalan volta tisztán az uralkodó egyéniségétől függ, de még több része volt a babyloni állam belső szervezetének, melyet legrövidebben úgy lehet jellemezni: feudalismus és bureaucratismus. Feudalismus, a mennyiben a király maga katonáinak nem zsoldot, hanem telket (ilku) ad; ez a telek apáról fiura szállt, elidegeníthető nem volt és azzal a teherrel járt, hogy élvezőinek a királyt háboruba kellett követniök.[26] De ez nem minden; feudális alapon szervezkedett a földbirtok és a tőke is. A nagybirtokos földjeit parasztoknak adta bérbe, a kik azt megművelni tartoztak és a haszonélvezet fejében tekintélyes évi bért fizettek.[27] A kereskedés joga voltaképpen királyi monopolium volt, melynek gyakorlása csak egyes privilegizált kereskedők (tamgaru) tulajdonát képezte; ezek amolyan albérletféle viszonyban állottak a törvénykönyvben šumallû néven említett közvetítőkkel, a kiknek busás kamat fejében üzleti vállalataikhoz pénzt kölcsönöztek.[28] Hasonló helyzetben látjuk az állattenyésztést is; a nagybirtokosok vagyonuk egy részét nyájakba fektették be, melyek legeltetését meghatározott bér fejében hivatásos pásztorokra bízták.[29] A pásztorok maguk nyájjal nem igen bírtak, a mi bizonyára abban leli magyarázatát, hogy a talaj rendkívüli termékenysége egyrészt, másfelől költséges csatornázása és öntözése a telkek értékét annyira felszöktette, hogy parlagon heverő földek aligha maradtak, melyen a szegény ember kis nyájával eltengődhetett volna. A föld oly intenziv művelése és kihasználása mellett, a mint az Bábelben divatozott, a közös legelők intézménye teljesen ki volt zárva.

E néhány vonásból már is módunkban van bepillantani a Hammurabi-kor társadalmának lelkületébe, melynek legjellegzetesebb vonása a mindenáron érvényesülni akaró önzés. A ki bírta marta. Az ország feudális szervezete a tőke és a birtok föltétlen uralmát biztosította a szegény emberek rovására. Más nép ily társadalmi szervezet mellett a legrövidebb időn belül föltétlenül elpusztul; Bábelt csakis talajának mesés gazdagsága és népének élelmessége tartotta felszinen. Ha meggondoljuk, hogy Mezopotámiában a normális kamatláb ősrégi időktől fogva

12—33% között ingadozott [30] elképzelhetjük, mily termékenynek kellett talajának lennie, ha a kölcsönre szoruló szegény ördög ezzel az uzsorakamattal nemcsak meg tudott birkózni, de a mellett, úgy a hogy, meg is tudott élni.

Kereskedelem

Csakhogy, persze, a bábeliek nemcsak a föld intenziv megművelésének köszönhették jólétüket. Mellette óriási szerepet játszik az ipar és a kereskedelem, mely adataink tanusága szerint Bábelben hihetetlenül ki volt fejlődve. A kereskedelem főtárgyát részben élelmi czikkek (gabona, szezám olaj, datyola), részben nyersanyagok, kivált épületfa, részben szövetek és szőnyegek képezték. Kereskedelmi útak gyanánt a Tigris és Eufrát, továbbá az országot átszelő csatornák szolgáltak, melyeken állandó hajójáratok közlekedtek. A forgalom sima lebonyolítását raktárak és magtárak, ügynökségek és banküzletek czélozták, melyek nagyobb városokban sehol sem hiányoztak.[31] Magától értetődik, hogy ily fejlett társadalmi viszonyok között cserekereskedésről szó sem lehetett, hanem kellett valami eszköznek lennie, mely a csere tárgyának értékét könnyen és egyszerűen kifejezte. Ez volt az ezüst. Pénzről, a szó mai értelmében még nem beszélhetünk Hammurabi korában, mert hiszen ismeretes dolog, hogy az első vert pénzt Darius hozta forgalomba; de már a legrégibb korban is az ezüst állami ellenőrzés alatt állott és meghatározott finomsággal kellett bírnia, hogy forgalomba kerülhessen. Az ilyen pénzfélének karika alakja volt, melyet fizetés alkalmával lemértek. Innen van, hogy akkad nyelven šakâlu = „mérlegelni“ és egyszersmind „fizetni“. E szóból ered a héber šeqel, siclus szó is. Talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy e korban az arany értéke úgy viszonylott az ezüstéhez, mint 6 : 1.

Pósta

Mondanom sem kell, hogy a kereskedelmi élet fejlettsége mellett az üzletemberek levél útján közlekedtek egymással s a levélváltások gyors, biztos lebonyolítása múlhatatlanul szükségessé vált. Így nem fogunk csodálkozni, hogy már Hammurabi korában a póstai intézmény bizonyos kezdetleges nyomaival találkozunk.[32] A levelek íróanyagát agyagtáblák képezték. Fontosabb, főleg állami levele-

zéseknél a nyers anyagot ki is égették és még egy más agyagborítékba zárták, a melyre a czímzett nevét írták és a küldő pecsétjét nyomták. Hogy a levél és agyagborítéka égetés alkalmával össze ne ragadjanak, a levelet száraz porral behintették és csak aztán rakták agyaghüvelyébe.[33] Hammurabinak Sin-idinnam-hoz írt levelei mind ilyen égetett cseréptéglák; úgy látszik tehát, a bábeli kabinetiroda fontos szervét képezte az a téglaégető kemencze, a hol ezeket a leveleket expediciójuk előtt munkába vették.

Hány okmányt állítottak elő abban a bizonyos állami téglaégetőben, nem tudni; de a hihetlenül fejlett bábeli bureaucratismus alapján azt kell gondolnunk, hogy alighanem szekérszámra hordták ki és be a kibocsátásra váró királyi parancsokat.

Bureaucratismus

Az állami adminisztráció összes szálai Hammurabi kezében futottak össze, a ki hihetetlen éberséggel őrizte ellen hivatalnokai működését. Ezek minden valószinüség szerint épp oly örökösödési joggal felruházott kasztot alkottak, mint a katonák. Külön dotációjuk, úgy látszik, nem volt, hanem a hivatalukhoz kötött javadalomból éltek, mely rendszerint házból, földekből és bizonyos meghatározott marhaállományból állott.[34] Ha az ilyen hivatalnok háború esetén fogságba került, avagy betegség folytán kötelességének teljesítésében akadályozva volt, nagykorú fia helyettesítette, ha volt, különben helyettest kapott, a kinek, persze, részt kellett juttatnia a feudum jövedelméből. Ha azonban ez az állapot három évnél tovább tartott, hivataláról le kellett mondania.[35] Az itt elmondottak ugyan elsősorban a katonai hűbéresekről állanak, de a királyi hivatalnokok dotácziója sem lehetett másminémű.

A Sin-idinnam-hoz intézett levelekből látni, hogy a király után az államügyek vezetésében legtöbb részük a helytartóknak volt. Ők voltak a rábízott tartományok katonai parancsnokai és polgári adminisztrátorai. A rend fentartásán kívül legfőbb feladatukat a tartományra kirótt adók behajtása képezte, melyért magánvagyonukkal voltak felelősek és az esetleg felmerülő hiányt sajátjukból kellett fedezniök. Az adók befizetése meghatározott időhöz volt kötve; intercalaris hónapok azonban a

kitűzött határidőn nem változtattak. Az adóvégrehajtás technikai részét ezzel külön megbízott közegek (mušadinê) végezték el; ezek, persze, épp oly kevés népszerüségnek örvendtek, mint modern kollégáik. A helytartók egyúttal az illető tartományban fekvő koronajavak (nyájak és földek) felügyelői is voltak; egyes esetekben a király ezzel a feladattal külön biztosokat bízott meg; megesett azonban az is, hogy a király meg nem elégedve helytartói és biztosai jelentéseivel, ad audiendum verbum felczitálta királyi juhászait, hogy számot adjanak sáfárkodásukról.

A templomok is szigorú felügyelet alatt állottak. A király ellenőrizte az őket megillető adókat; nyájaikat egy helyre vonatta össze és felügyeletükkel királyi főpásztorait bízta meg. Egyszóval, a caesaropapismus nem új dolog és különösen Bábelben nagyon is érthető, a hol a király, mint Marduk isten földi helytartója, „isteni" jogon kormányozta népét.

De nem folytatom tovább. Úgy tudom, hogy a nagy király híres törvénykönyve külön előadások tárgyát fogja képezni és így nem akarok valahogy eléjük vágni.

Befejezésképen egy pontra volnék bátor felhívni becses figyelmüket. Azt hiszem az elmondottak után igazat adnak nekem, ha azt mondom, hogy a Hammurabi-kor kulturája sokkal magasabb színvonalon állott, mint azt à priori gondolni, avagy csak sejteni mernők. Ez a körülmény igen fontos azon elméletek megítélése szempontjából, melyek az emberiség szellemi fejlődését bizonyos gépies schemák prokrusztesz ágyába szeretnék belegyömöszölni. Nos, a jelen esetben ezek az elméletek ugyancsak cserben hagynak.

Hammurabi óta Bábelben az emberi kultura haladásáról alig lehet szó. A későbbi korok mind a régi müveltség nagyszerű maradványaiból éltek. De még tovább menve, azt is elmondhatjuk, hogy már maga a Hammurabi korszak is a szellemi decadence jegyében áll.

Senki sem vonja kétségbe, hogy az általános műveltség érzékeny hőmérője a művészet. Tessék már most a Louvre-ba menni és összehasonlítani a Sarzec által kiásott šumìr tell-loh-i emlékeket a Hammurabi-korszakával és azt fogjuk tapasztalni, hogy a bábeli szemiták egyszerű mesteremberek voltak a híres

stèle des vautours reliefjeinek megalkotóihoz képest. A modern ember lelkesedve emlegeti Hammurabi törvénykönyvének humánus szellemét. Kérem, erre is van kadencia Gudea a lagaš-i pa-te-si felíratai között, a ki elmondja, hogy minekutána királyi városát megszentelte és Ningirsu templomát szent helyen felépíttette, „senkit ostorral nem ütlegeltek, szíjakkal meg nem vertek; az anya nem kegyetlenkedett gyermekével . . .“[36] E-ninnû templomának felavatása alatt hét napig minden ember teljes egyenlőséget élvezett: „a rabnő úrnőjéhez lett hasonlóvá, a rabszolga ura oldalán haladt és városában, az erős a gyönge oldalán aludt“. Aztán hozzáteszi, hogy figyelmét Ningirsu törvényeire fordította: „a gazdag nem volt igazságtalan az árva iránt, a hatalmas az özvegyek iránt . . .“[37]

É néhány szó eléggé mutatja, hogy Hammurabi humanitárius elveit a régibb šumîr királyok is osztották és hogy voltaképen Bábel egész kulturája egy régibb, magasabb műveltségen alapult.

Ezzel azonban mit sem akarunk levonni a böl[illegible]dó érdemeiből, ki, ha egyebet nem tett volna, mint [illegible], hogy ezt a régibb šumîr műveltséget megőrizte és nemzetének közkincsévé tette, akkor is megérdemelné, hogy nemünk legnagyobb fiai közé számíttassék.

Jegyzetek az I. részhez.

[1] H. Winckler, *Auszug aus der vorderasiatischen Geschichte.* Letpzig, 1905. 2. köv. ll.

[2] Palesztina felkutatása főleg a *Palestine Exploration Fund* című angol tudományos társaság érdeme, mely a mult század kilenczvenes éveitől kezdve a Szent-Földön rendszeres ásatásokat rendeztetett. 1890 tavaszán Flinders Petrie a kiváló egyptologus el-Hesi romjait kutatta fel, kit 1891-ben Bliss váltott fel. Ez utóbbi 1893-ban Jeruzsálem környékén kezdett ásatni és több mint négy éven át a város déli részének felkutatásával foglalatoskodott. 1898 óta a Pal. Exp. F. emberei a judaeai hegyek nyugati nyulványai között fekvő romokba vágták ásójukat és több zsidó- és filiszteus város maradványait hozták napfényre (Tell-Sandahannah, Tell-Zakaryah, Tell-es-sâfî, Ğedeideh). 1902 óta ugyancsak a Pal. Exp. F. költségén Macalister Gezer romjait vette elő; ezek felkutatása még mai nap sincs befejezve. Ugyanezen időtájt Sellin, a bécsi protestáns theologiai fakultás volt tanára Ta'annak romjait kaparta ki; Ta'annak Galileában fekszik; az ásatások eredménye minden várakozást felülmúlt. Különösen nagyfontosságú volt Ištarwašur, a

város egyik fejedelme levéltárának felfedezése, melynek okmányai az el-amarna-i korszakkal egyidős ékíratos táblák voltak. 1903 óta Schumacher Meggido (Tell-el-Mutesallin) romjai között folytatott ásatásokat; ezek is sok érdekes adatot hoztak napfényre. 1908-ban Sellin Jericho romjai között foglalatoskodott; ugyanezen időben az amerikai *Harward-University* emberei a török kormánytól engedélyt kaptak Szamária romjainak (most Sebastie) felkutatására. L. Vincent, *Canaan d' après l' exploration récente* Paris 1907. Kmoskó, *Ősrégi szentélyek Palesztinában, Religio* 1908. 40. számában. Thomsen, *Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden*, Leipzig, 1909 [Aus Natur und Geisteswelt 260].

[3] Thomsen, i. m. 14—22. ll.

[4] V. ö. Gressmann, *Dolmen, Masseben und Napflöcher* a *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft* 1909. évf. 113—128 ll. Szerinte a dolmok sírok, a menhyrek (héberül massêbôth) sírkövek, a melyekben az elhunyt lelke, esetleg valami istenség lakik. A sírok mellett sziklába vájt kisebb üregek, olykor a sírkövekbe vésett lyukak pedig nem vulvákat jelentenek, mint azt sokan hitték, hanem az áldozatok bemutatásával függnek össze.

[5] Thomsen, *i. m.* 21. l.

[6] Erről röviden l. Hoernes, *Urgeschichte der Menschheit*, Leipzig, 1905. 44. l. [Sammlung Göschen 42. sz.]

[7] Magától értetődik, hogy a bábeli kultura jelentőségének teljes elismerése mellett eszünk ágában sincs az ú. n. panbabylonisták közé állani, a kik az ókor társadalmi, ethikai és vallási műveltségét kizárólag a mezopotámiai sumirektől és a később odatelepedett szemitáktól származtatják. Nem tagadjuk, hogy az ókori mythosok kialakulásában a bábeli szemitáknak talán sokkal nagyobb részük van, mint azt csak sejtenők, de viszont nem szabad túlzásba esnünk és oly elméleteknek hitelt adnunk, mint a minőt pl. Jensen fejteget *Das Gilgameschepos in der Weltliteratur* (Strassburg, 1906) cz. munkájában, a hol magát a kereszténységet is a bábeli népvallás produktumának nyilvánította.

[8] Azt hiszem, bátran, minden túlzás nélkül állíthatom, hogy az ú. n. šumîr kérdés immár eldöntöttnek tekinthető. E probléma rövid története a következő: Már az ötvenes években előkerültek részben kétnyelvű (šumîr és akkad) részben kizárólag šumîr nyelvű ékíratos szövegek, melyek nyelvezete nem sémi, hanem teljesen más eredetre vallott. Oppert és Lenormant már régebben vitatták, hogy az ú. n. šumîr ékíratok nyelve turáni eredetű és Haupt 1881-ben *Sumerische und Akkadische Keils hrifttexte* cz. munkájában e nyelv rövid nyelvtanát is előadta a leggyakrabban előforduló szavak jegyzékével (133—156 ll). Ezzel szemben Halévy, párisi tanár először Recherches critiques sur l' origine de la civilisation babylonienne (Paris, 1876) cz. művében, továbbá a Journal Asiatique- és a Révue Sémitique-ben megjelent több rendbeli kisebb-nagyobb dolgozatában azt bizonyítgatta, hogy sumîr nyelv voltaképen nem létezik, hanem igenis van bizonyos ideophonikus kryptographia, mely az állítólagos sumîr szövegek alapját képezi, de

az ilyen titkosírásban fogalmazott szövegek szerzői is szemiták voltak, a kik gondolataikat olykor kryptographikus írással fejezték ki. Szerinte az ú. n. sumîr nyelv amolyan volapük-fajta műnyelv volna, melyet soha senki nem beszélt és a melyet kizárólag csakis írásban használtak. A híres Delitzsch is egy időben a Halevysták pártján állott, de már vagy tíz éve a sumeristákhoz csatlakozott. Delitzsch „megtérését" főleg azoknak a támadásoknak tulajdonithatjuk, melyeket Lehmann (Samassumukîn, Leipzig 1892, 57—173) Hommel (*Sumerische Lesestücke*, München, 1894) továbbá Weissbach (*Die sumerische Frage*, Leipzig, 1898). Halévy elmélete ellen intéztek. Körülbelül 15 év óta a halévysták pártja mind jobban fogy; számba vehető képviselője az öreg Halévy-n kívül alig van már. Viszont a sumeristák részéről újabban több nagyszabású mű jelent meg, melyek álláspontjuk helyes voltát egyre jobban és jobban beigazolják (John Dyneley Prince, *Materials for a Sumerian Lexicon*, Leipzig 1905—7; Langdon, *La synatax du verbe sumérien*, Paris 1907). A sumeristák főérve Halévy-vel szemben az, hogy ha a šumîr nyelv tisztára sémi eredetü kryptographia volna, azt kellene várnunk, hogy a kryptographikus írásmód első stádiumában, vagyis, a legrégibb ékiratos feliratokban az állitólagos titkos irás sémi jellegének erősebben kellene kidomborodnia, mint később, fejlődésének magasabb fokain. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy minél régibb korba megyünk vissza, annál tisztább az ilyen sumîr feliratok nyelve és annál egyszerübb a szerkezete. Már maga ez a körülmény teljesen megdönti Halévy elméletét. Csodálatos, hogy a magyar tudományos akadémia, úgy látszik, még mindig halévysta álláspónton áll; legalább az a közöny, melyet az ország ezen első tudományos testülete a minket oly közelről érdeklő kérdéssel szemben tanusít, aligha magyarázható másképen.

[9] Delitzsch, *Assyrische Grammatik*[2], Berlin 1906. §. 7. a 11. l.

[10] Delitzsch, *Die Entstehung des ältesten Schriftsystems*, Leipzig, 1897. 2. l.

[11] Haupt, *Akk. u. Summ. Keilschrift.* 160. köv. l. — Delitzsch. *Gramm.*[3] 14. l.

[12] V. ö. Messerschmidt cikkét az *Orientalistische Literaturzeitung* 1905. évf. 270 h. és u. o. Ungnad *Sumerer u. Akkader* cz. dolgozatát az 1908. évf. 62—67 hh. L. továbbá Lehmann, *Samaššumukîn*, 71. köv. l. Weber. *Die Literatur der Babylonier und Assyrer*, Leipzig, 1907. 22. l. A berlini múzeumnak előázsiai osztályában őrzött és Messerschmidt által publikált 1200 számú ékiratos táblája alapján immár teljesen bizonyos, hogy „akkad" nyelv alatt a babyloni szemiták nyelvjárását kell értenünk.

[13] Haupt, *Akk. u. Sum. Keilschrift.* 133. köv. ll. D. Prince i. m. XII. köv. ll.

[14] EME . KU a British Museumban őrzött és Bezold által közzétett (Zeitschrift für Assyriologie IV. kötet 434. l.) 81, 7—27, 130 sz. ékiratos szöveg szerint annyi, mint li-ša-an Šu-me-ri, azaz sumîr nyelv. A šumîr szóval synomim a KI EN . GI, az „ország" κατ' ἐξοχήν. Maga a šumîr szó

Hilprecht szerint (The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series D, Vol. I.: The Excavations in Assyria and Babylonia, Philadelphia, 1904. p. 254) azonos volna Lagaš (Sir-pur-la) egyik külvárosának nevével: *Gir-su*(n) = *Sun-gir* = sumîr. Hommel szerint *(Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients,* München, 1904. 189. köv. ll.) *gir-su* annyit jelentene mint az „arámiak utczája"; *su* = Sutî, az arámiak egyik neve; *gir,* akkadul *padânu* utcza; az utóbbi azonos volna az Amosz prófétánál előforduló קִיר névvel (9_7). Ez a magyarázat tarthatatlan; mert az arámi törzsek bevándorlása jóval későbbi korba esik (Kr. e. XV. század) mintsem hogy már Gudea korában (III. évezred közepe) Lagas környékén arámi törzsekről lehetne szó.

[15] D. Prince, *Materials,* XIV. köv. ll.

[16] Az ural-altáji nyelvek legrégibb nyelvemlékei az 1889-ben felfedezett ótörök koso-zaidami föliratok, továbbá Juszuf Chaç Hádsib »*Kudatku Bilik*« cz. 1069-ben írt műve.

[17] Lehmann, *i. m.* 140—144 ll.

[18] Ez főleg a Hammurabi-korszak és a még régibb idők feliratairа vonatkozik; ezekben q (ק) és g, ç (צ) és z, τ (ט) és t, b és p között alig van különbség.

[19] Erről bővebben l. Hilprecht, *The Excavations in Assyria and Babylonia* cz. művét, valamint Fossey, *Manuel d' assyriologie*-ját (Paris 1904). A tel-loh-i ásatásokat de Sarzec rendezte a hetvenes évek végétől a kilenczvenes évek elejéig. Nippur (most Nuffar, Hilprecht szerint a talmudi כלבה) templomainak romjait a Pensylvania-University kutattatta fel (Peters, Hilprecht és Haynes vezetése alatt 1888—1900). Sippar (Abu Habba) városát 1854-ben Loftus fedezte fel; ugyanitt ásatott Vincent Scheil dominikánus 1894 tavaszán; Eridu (Abû Sahrein) és Ur (Mukajjar) romjai között Taylor dolgoztatott az ötvenes években; azóta e két utóbbi helyen nagyobbszabású ásatások nem igen történtek.

[20] Akkad nyelven iššaku; a szó alkirályfélét jelent ugyan, de, úgy látszik, a patesik igen sok esetben teljesen önálló és független fejedelmek voltak.

[21] L. Thureau-Dangin, *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften,* Leipzig, 1907. XIII—XX. ll. Winckler, *Auszug aus der Vorderasiatischen Geschichte,* Leipzig, 1905. Radau, *Early babilonian History down to the End of the Fourth Dynasty of Ur,* New-York, 1900. King, *A. History of Sumer and Akkad,* London 1910.

[22] Szövegét l. Thureau-Dangin *i. m.* 10 köv. ll.

[23] Igen szép reprodukcziójukat látni a „Memnon" 1909. évfolyam II. füzetében. Pancritius, *Der Kriegsgeschichtliche Wert der Geierstele* cz. dolgozatához mellékelt illusztrácziók között.

[24] V. ö. King, *Studies in Eastern History* II.: Chronicles Concerning Early Babylonian Kings. London, 1907, vol. I, 10 köv. ll.; Ungnad, *Sumerer u. Akkader, Or. Lit.-Zeitung,* 1908. 62—67 hh. Thureau-Dangin, *Sargon l' Ancien, u. o.* 314 köv. hh.

[25] Szövegét l. King, *i. m.* II. k. 87—91 ll.

[26] Br. Mus. No. 26472. Olv. 3 köv. sor King, *Chronicles*, II, 4. l.; K 2130 olv. 5 köv. ss. u. o. 27. l.

[27] Br. Mus. 26, 472 Rev. 4 s. King, *Chronicles*, II, 10. l. V. ö. *i. m.* I, 27 köv. ll.

[28] Abû-Habba-i henger II. o. 47—48 ss. l. *Keilinschriftliche Bibliothek*, III, 2, 104 köv. l.

[29] King, *Chronicles*, I, 15 köv. ll. Szerinte Nabunâ'id tudósai egy időben uralkodó dynasztiák évszámait úgy adták össze, mintha egymás után következtek volna.

[30] V. ö. Thureau-Dangin i. czikkét az *Or. Lit.-Z.*-ban és *u. o.* 1909. évf. 53. köv. h.: Dhorme, *Sargon père de Narâm Sin.*

[31] Uralmát H. Winckler 2600-ra, Ungnad 2470—30 körül helyezi Kr. e.

[32] *A* szobor 2_6; *B* szobor 6_{13}, $_{26}$, $_{39}$ 7_{10}; *C* szobor 3_{14}; *D* szobor 4_7 köv. *A* henger 15_8 l, Thureau-Dangin, *Königsinschriften*, 66, 70, 76, 78, 104 ll.

[33] Thureau-Dangin, *Königsinschriften*, XVII. köv. l.

[34] L. Hüsing, *Der Zagros und seine Völker*, Leipzig 1908 (Der Alte Orient IX. 3/4).

[35] Thureau-Dangin, *Königsinschriften* 18, 20, 21 ll. (Stèle de vautours 6_{10} Feldstein A. 3_{13}, 6_7).

[36] Thureau-Dangin, *Königsinschriften* 176—185 ll. Winckler, *Auszug*, 47. l

[37] *C* Váza 7. s. Thureau-Dangin, *Königsinschr.* 162. l.

[38] *C* tégla 5 s. u. o. 190. l.

[39] Gen. 10_{22}.

[40] Hüsing, *i. m.* 19—24 ll.

[41] Thureau-Dangin, *Königsinschr.* XVII. köv. l.

Jegyzetek a II. részhez.

[1] Hammurabi-irodalom: Szövegkiadások: King, *The Letters and Inscriptions of Hammurabi* 1898—1900. III. Vol. London. Ehhez v. ö. G. Nagel, *Die Briefe Hammurabis an Sin-idinnam (Beiträge zur Assyriologie* 902. IV. 2. 434—483. ll.). Delitzsch, *Zusatzbemerkungen zu Nagels Abhandlung über Kings Hammurabi-Briefe (u. o.* 483—500. ll.). A híres „törvénykönyv" első kiadását és fordítását P. Scheil-nek köszönjük; megjelent a de Morgan által kiadott *Délégation en Perse* IV. kötetében. Harper, *Code of Hammurabi King of Babylon* etc. Chicago, 1905. (autographia, átírás, fordítás és szótár). Kohler—Peiser, *Hammurabis Gesetz* Leipzig, 1904. (fordítás). Winckler, *Die Gesetze Hammurabis in Umschrift* u. *Übersetzung*, Leipzig, 1904. Kohler - Ungnad, *Hammurabis Gesetz* (syllabische und zusammenhängende Umschrift nebst vollständigem Glossar), Leipzig, 1909. Ugyancsak Ungnad adta ki a „törvénykönyv" legújabb auto-

graphált szövegét is. A Hammurabi-kor szerződéses okmányai javarészben a British Museum hivatalos kiadványában, a „*Cuneiform Texts from Babylonian Tablets*" cz. gyűjteményben láttak napvilágot. Feldolgozásukat P. Strassmaier S. J. kezdeményezte az orientalista-kongressus 1882. évi kiadványában; 1888-ban jelent meg Pinches, *Inscribed Babylonian Tablets in the possession of Sir Henry Peek* című hasonló irányú müve; a „*Keilinschriftliche Bibliothek*" IV. kötetében (Berlin, 1896. 1—57. ll.) Peiser közölt jogi és üzleti vonatkozású okmányokat az első bábeli dinasztia korából; ennél nagyobbszabású Kohler és Peiser, *Aus dem babylonischen Rechtsleben* (Leipzig, 1890—1898.) cz. műve, mely az ilyen szerződéses okmányok tudományos értelmezését adja. Daiches, *Altbabylonische Rechtsurkunden aus der Zeit der Hammurabi-Dynastie.* Leipzig, 1903. Történeti áttekintések: Winckler, *Geschichte der Stadt Babylon* (Alte Orient, VI. 1.). Ulmer, *Hammurabi sein Land und seine Zeit* (Alte Orient, IX. 1.). Egyéb munkákat majd a szövegben idézünk.

[2] H. Winckler, *Geschichte Babyloniens und Assyriens,* Leipzig, 1892. 63, 70, 320. köv. l.

[3] King, *Chronicles,* I. 2. l.

[4] Nabunâçir király trónralépéséig (747. Kr. e.; ezen esztendővel kezdődik Ptolomaeus híres történeti kánonja) nyolcz, illetve hét bábeli dinasztiát számítunk:

I., vulgo Hammurabi-dinasztia 11 uralkodóval: Sumu-abu (14), Sumu-lailu (36), Zabium (14), Apil-Sin (18), Sin-muballit (20, Hammurabi (43), Samsu-iluna (38), Abêsuh (28), Ammi-ditana (37), Ami-zaduga (21), Samsu-ditana (31) körülbelől 2050—1750. Kr. e. II. az ú. n. „tengervidéki" dinasztia 11 uralkodóval, 368 esztendővel. King az általa kiadott új-babyloni krónikák alapján kimutatta, hogy e dinasztia nem az első után következett, hanem vele párhuzamosan uralkodott Dél-Babyloniában, a Perzsa Öböl mentén; a m. a Br. Museum 96, 152. sz. ékíratos szövege értelmében az ú. n. II. dinasztia alapítója, Iluma-Ilu kortársa volt Hammurabi közvetlen utódjának, Samsu-iluna-nak. Mivel pedig az első és a harmadik dinasztia között a „*tengermelléki*" királyok számára időt szorítani nem tudunk, nincs más hátra, mint feltenni, hogy az I. (Hammurabi-) dinasztia után közvetlenül a III., az ú. n. kassita-dinasztia következett, mely körülbelől 1750—1178-ig uralta Babyloniát. A hátralevő öt dinasztia uralma 1178—747. közé esik. E szerint az ú. n. II. dinasztia királyainak jegyzéke tévesen került Bábel uralkodói közé és nem volna más hátra, mint királyait a bábeli uralkodók jegyzékéből egyszerüen törölni. L. King, *Chronicles,* I. 94—114.; Peiser, *Synchronistische Geschichte u. Chronik P.* (Orient. Lit. Z. 1908. 11—17. hh.); Schnabel, *Studien zur babylonisch-assyrischen Chronologie,* Berlin, 1908. [Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, XIII. évf.]

[5] Ranke, *Die Personennamen in den Urkunden der Hammurabi-Dynastie,* München, 1902. Ezt a művét bővített alakban angolul is kiadta; alább mindig az angol kiadást idézzük: *Early Babylonian Personal Names*

from the published tablets of the so called Hammurabi-Dynasty. Philadelphia, 1905. pp. 27—35. [The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series D. Vol. III.] E korszak tulajdonnevei abban különböznek a rendes akkad tulajdonnevektől, hogy 1. az akkad helyesírás ellenére, mely a héber ע-t (=') nem szokta külön mássalhangzóval jelezni, azon szavakban, a hol a többi sémi nyelvek ע-t írnak, a Hammurabi-korszak neveiben h (arab ح) -t találunk. Pl. habdu = עבד, szolga; idah = ידע, tud; jasmah = ישמע hall, meghallgat. 2. A tulajdonnevek oly szavakból tevődnek össze, melyek nyelvtani és szótári szempontból nem a régi akkad nyelvemlékekhez, hanem a kana'nita és arab nyelvhez állanak közelebb. Pl. *habdu* = héber עֶבֶד szolga, akkad nyelven (w)ardu; ila = Isten, akkadul *ilu; jantin* = יִתֵּן ad, akkadul *idinnam; jakbar* = nagy lesz, akkadul *rabî;* zû = זוּ (későbbi arámi és héber nyelven) akkadul *ša* pronomen relativum.

[6] Ranke, *i. m.* 33. l.: ana warkat ûmi: ana ekli, bîti, amti, wardi u kîri ša Mayatum u Sumurah, Bêlizunu, Napšanum u Matatum mârat Izi-dare ištu zikarim adi ziništim mârê A-mur-ru-um ana Mayatum u Sumurah ul eragamû; magyarul: *minden* további időre: Majatum és Sumurah földje, háza, rabnője és rabszolgája, kertje miatt Bêlizunu, Napsanum és Matatum, Izidâre leánya, hímektől nőstényekig, *ők* Amurru fiai, Majatum és Sumurah ellen pört indítani nem fognak. Igaz ugyan, hogy Amurru olykor egyszerü tulajdonnév és nem gentilicium (v. ö. Daiches, Altbab. Rechtsurkunden, 2_7, 4_5, 20. és 31. sz. a.), de itt nem jelenthet a „marê Amurru" egyebet, mint Amurrubelieket, mert Matatum apja Izidâre, következőleg Bêlizunu és társai sem lehetnek egy Amurru nevü ember fiai. A kifejezést illetőleg v. ö. a héberben בני מואב = moabiták, בני ישראל = izraelita törzs fiai stb.

[7] Müller, *Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern,* Leipzig, 1893. 218—228. ll. Flinders Petrie, *A History of Egypt.* II[4], London, 1904. 286. köv. ll.

[8] Vincent, *Canaan d'après l'exploration récente,* Paris, 1907. 454. köv. l.

[9] Hommel és Ranke az Amurru-nép arab eredetét vitatják. Winckler és iskolája kana'nita eredetük mellett foglalnak állást. Ranke különben i. m. 29. l. 3. jegyzetében maga is beismeri, hogy az általa felsorolt tulajdonnevek kana'nita nyelvemlékekben is előfordulnak.

[10] Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie de la Mésopotamie et de la région de Mossoul,* Paris, 1907. 156—178. ll. Kmoskó, *Zakar, hamati király fölirata,* a Religio 1909. évf. 24—26. számaiban.

[11] *Mittheilungen aus den orientalischen Sammlungen d. Koen. Museums zu Berlin,* XI. füzet, 1893. 51. és 68. ll. E felíratok nyelvéről Pognon így ítél: Le nombre de mots araméens qu'une inscription peut contenir ne prouve rien, selon moi, et ce sont surtout les formes grammaticales qui nous indiquent à quel groupe sémitique appartenait un dialecte que nous ne connaissons que par quelques inscriptions. L'inscription de Zakir

contient autant de mots hébreux que de mots syriaques et pourtant il n'est pas douteux que cette inscription est écrite en un dialecte fort corrompu, si l'on veut, mais certainement araméen; je ne veux pas, par contre, considérer comme araméen un dialecte dans lequel le substantif n'a, ni état simple, ni état emphatique et ne possède qu'une seul forme . . . Pour moi ces deux inscriptions (értve a sengirlii Hadad-felíratot és a Zakar-stele-t) sont écrites en un dialecte sémitique qui n'est ni palestinien, ni araméen, ni arabe, ni assyrien. — *Csakhogy Pognan-nak ebben nincs igaza.* Itt oly nyelvfejlődési jelenséggel állunk szemközt, mint minőt a Hammurabi-kor tulajdonneveinél figyelhetünk meg. Szyriát eredetileg kana'niták lakták. A XIV. századtól fogva Észak-Szyriába a hatti-nép telepedett le, mely azonban az ország nyelvére mélyebb hatást gyakorolni nem volt képes; a nép megmaradt a maga régi kana'nita nyelve mellett. A XI. századtól kezdve az Orontes völgyébe arámi törzsek furakodnak be. Ezek révén az arámi nyelv lassan terjedni kezd ugyan, de úgy, hogy az arámiak kezdetben erősen alkalmazkodtak a régi lakósság nyelvéhez és azt csak lassan-lassan alakították át — aramaizálták. A fejlődés hasonló fokán állhatott a mezopotámiai amurruk nyelve is, mely az arab és kana'nita között a középhelyet foglalta el. A két eset között a különbség az, hogy a régi arámi felíratok felemás nyelve, úgy látszik, ethnologikus keveredésre, a Hammurabi-kor tulajdonneveinek félig arab, félig kana'nita jellege ellenben a nyugati sémi nyelvek bizonyos kezdetleges fejlettségi fokára vezethető vissza.

[12] L. Ira Maurice Price, *Literary Remains of Rim Sin (Arioch) King of Larsa* [The Decennial Publications of the University of Chicago I. Series Vol. V. pp. 167—190.].

[13] Winckler, *Abraham als Babylonier, Joseph als Aegypter,* Leipzig, 1903. 24. l. a jegyzetben; Winckler nyomán Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients,*[2] Leipzig, 1906. 345. l. 2. j.

[14] King, *Letters and Inscriptions of Hammurabi* III. pp. LVIII. 236 ff.; *Chronicles* I. 68. köv. l. Hammurabi és Rim-Sin kölcsönös viszonya a bibliát is érinti. Gen. 14. fejezete elmondja, hogy Amraφel Sin'ar, Arjôχ Elasar, Kᵉδor-la'omär 'Êlam és Tid'al Gôjîm királyai háborút folytatnak a כִּכַּר הַיַּרְדֵּן, „a Jordán környékének", vagyis a bibliai szerző szerint a Holttenger egykoron édesvízzel öntözött és termékeny medenczéjének városaival, melyeket kifosztanak és lakósaikat, velük együtt Lôt-ot is rablánczra fűzik és dús zsákmánynyal hazatérnek. Schrader volt az első, a ki a bibliai Amraphel-t Hammurabi-val azonosította. Azóta ennek az elméletnek sok híve és védője akadt, így pl. Dornstetter *(Abraham,* Freiburg i. Br., 1902. 162—170. ll.), King *(Chronicles* I. 22.) és főleg P. Dhorme dominikánus *(Revue Biblique,* N. S. V. [1908.] 205—226. ll.). A két név azonosságának védői a Rassam-féle királyjegyzékből indulnak ki, mely Hammurabi-val kezdődik és különböző kassita uralkodók idegenszerű neveit akkad fordítással értelmezi. (Delitzsch, *Die Sprache der Kossäer,* Leipzig, 1884. 19. köv. ll.) E liszta szerint Hammurabi neve akkad nyelven annyit jelent, mint *Kîmta rapa-*

štum, „kiterjedt család", vagyis összetett kana'nita név: am vagy Ham, (עַם) = nép; rabi (רַב) = nagy. A népet jelentő kana'nita עַם szó ékíratosan vagy *ham*, vagy *am* alakban fejezhető ki; a bibliai szerző szerintük az utóbbit választotta. A mi a bibliai Amraphel név utolsó betűjét, az *el*-let illeti, melynek az ékíratos szövegben semmi sem felel meg, a két név azonosítói azt hiszik, hogy a bibliai elbeszélés szerzője oly ékíratos szövegből merítette a Gen. 14. fejezetének anyagát, mely a Hammurabi név végét nem a rendes módon, *bi* szótaggal, hanem egy más szótagjellel, fejezte ki. E jel azonban különféle phonetikus értékekkel bír; ezek: *ne, te, bil, kum, pi*. A bibliai szerző a *bil* értéket választva ki, a szó végéhez még egy *l*-t fűzött. — Az igaz, hogy a Hammurabi név különbözőképpen átírva fordul elő (l. Ungnad, *Miszellen*, Zeitschrift für Assyriologie, XXII. [1908.] 1—3. füzet 7—13. ll.), de a végét azzal a bizonyos jellel a babyloniak soha sem írták. Az egész elmélet e tényen dől meg.

Ép oly problematikus Arioch azonosítása Rîm-Sin, larsai királylyal. Ez meg egy asszyr névjegyzéken alapszik (Rawlinson, Cuneiform Inscriptions of Western Asia, II, 48, 48) mely szerint ^{dingir} A . KU = Sin (a holdisten); tehát ariw-ak (Arioch) = riw-aku, rîm-aku = Aku szolgája. Csakhogy itt meg nagyon kérdéses, mit jelent A . KU? Ez lehet ugyanis phonetikus és lehet ideographikus átírása a holdisten nevének; hogy pedig az utóbbi eset nagyon valószínű, mutatja az előbb említett assyr syllabarium egy másik helye, melynek értelmében [$^{du\text{-}mu\text{-}gu}$] DUMU . KU = ^{ilu} Sin (II R. 48, 33) A = gyermek; DUMU sumirul szintén gyermek; KU = rubû (V. ö. Rost, *Die Bauinschriften Sanheribs*, Leipzig. 1893. 108 l.) a mi nagyon valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy A . KU nem phonetikus egyenértéke a sémi Sin szónak, hanem a holdisten egy késő-kori jelzője. Mert tény, hogy az A . KU név a Hammurabi kor szövegeiben nem fordul elő (Ranke, i. m. 203 l. 4. jegyzet) és azért igaza lesz Ungnad-nak, a ki Arioch-nak Rim-Sin-nel való azonosítását elhibázottnak tartja (Miszellen, Z A 1908, 10. l.)

Azonfelül Ábrahám történetében erősen szerepelnek a filiszteusok (Gen. 20. köv. fej.) eddigelé pedig III. Ramses előtt (XII. sz.) a filiszteusoknak semmi nyomuk sincs Palesztinában (l. Kmoskó, *Unu-Amon papyrusa*, Budapest, 1909. 25 köv. ll.) az egyptomi emlékek szerint. Igen furcsának találom Dornstetter módszerét, a ki i. m. 152. l. az egész kérdést néhány gúnyos megjegyzéssel akarja elütni.

[15] Codex 4_{12-14}

[16] King, Chronicles, 99. l.

[16a)] Codex 4_{2-4}

[16b)] Codex 3_{18-23}

[17] Codex 4_{38} köv.

[18] Codex 5_{14-24} V. ö. 1_{32-39}.

[19] Uralmának 9-ik évében létesítette a Hammurabi hegallu (= Hamm. a bőség) nevű csatornát (King, *Chronicles*, II, 99. l.) és valószínűleg 33.

évében ásatta a *nuhuš nišê* (= a népek bősége) nevet viselő öntözőárkot (King, *Chonicles* I, 171).

[20] Uralma 25. évében (King, *Chronicles,* II, 101; Codex 2_{23}.)

[21] Értve a Nuhuš-nišê csatorna torkolatánál fekvő *Dûr-Sin-muballitabîm walidia* és a Tigris partján fekvő *Kâr-Samaš* nevű erődöket.

[22] King szerint újra építtette E-mam-he-t, Adad bábeli templomát uralma 28. évében, helyreállíttatta az *E-tur Kalama nevű templomot,* továbbá a larsami Samas (napisten) *E-babbar* nevű templomát a barsippai *ê-zi-da* nevű és a halabi *ê-zi-kalama*-nak nevezett templomokat.

[23] L. King, *Letters,* III. kötetében a bevezetést, mely Hammurabi alkotásainak rövid áttekintését adja.

[24] King, Letters, III p. XIII ff.

[25] Codex 25_3—$_{19}$

[26] Codex, §§. 26—38 = 9_{66}—12_{30}. V. ö. Kohler—Peiser, *Hammurabis Gesetz,* 108. köv. l. Ulmer, *i. m.* 23. l.

[27] Codex, §§. 42—47 = 12_{63}—13_{70}. V. ö. Kohler—Peiser, *i. m.* 112. köv. lap.

[28] Codex, §§ 49. 66. 100—107.

[29] Codex, § 57. 58 = 15_{46}—16_3. V. ö. Ulmer, *i. m.* 14. l.

[30] Kohler—Peiser, *i. m.* 117. l.

[31] Ulmer, *i. m* 15 l.; Kohler—Peiser, *i. m.* 116. l.

[32] King, Letters, III. p. XXI.

[33] Ilyen még fel nem tört levelek a British Museumban máig is láthatók.

[34] rêdu = katona; bâ'iru Peiser szerint polgári hivatalnok volna; Ungnad a bâ'iru (= elfogó) alatt is katonát ért. Tény az, hogy a törvénykönyv a két szót mindig egymás mellett említi.

[35] Codex, §§. 27—29.

[36] *B* szobor 4_{10} köv., 7_{31} köv., *A* henger 13_3 köv.

[37] *B* Henger 17_{18} - 18_7.

Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból.

Irta és a szakosztály 1909 nov. 27.-iki ülésén felolvasta

Meltzl Balambér dr. egyetemi magántanár.

„a-wa-tu-u-a na-asch-ga li-u-ti
scha-ni-nam u-ul i-scha".
„Szavaim jól vannak megfontolva, bölcsességemnek nincsen párja".
(A Hammurabi tk. utószavából.)

A Hammurabi törvénykönyvéről egy rövid előadás keretében megemlékezni: kissé merész feladat. S ha ezt ez alkalommal mégis megcselekszem: csak ama tudatban teszem, hogy értekezésemnek tartalma szükségképpen vázlatos, vagy a mi még rosszabb: *hézagos* fog lenni. Ehhez járul még ama további nehézség, hogy pl. egy rövid systematikus áttekintésnél: a jog történeti és irodalomkritikai szempont is érvényesülni kíván. Végeredményben itt is minden az előadó discretiójára van bízva. De hogy azzal eléri-e egyúttal a mélyen tisztelt hallgatóinak várakozását: ez más, illetőleg oly kérdés, mely méltán megköveteli, hogy eme kísérletezésemet a babyloni jog terén, a mélyen tisztelt gyűlés elnézésébe ajánljam.

Hammurabi törvénykönyve is ama felfedezések közé tartozik, melyek a Kelet kulturtörténelmi ismeretét nagyban javították: ez az az okmány, mely nemcsak az antik, hanem minden korok jogára élénk világosságot vet. Ez időtájt a legrégibb jogcodex, melyről tudomásunk van. Jól lehet, alig mult nehány esztendeje, hogy fölszinre került: gyors közzététele következtében már többszörös földolgozás és élénk vita tárgya volt. Fölötte messze vezetne a „*code*" Hammurabi irodalmának akár csak vázlatos ismertetése! Ezért, csupán bevezetésképpen,

nehány elismert chef d'oeuvre rövid jellemzésére fogok szorítkozni. Közbevetőleg azonban legyen szabad Hammurabiról és a fölfedezés körülményeiről egyetmást elmondani.

Hammurabi, helyesebben „Chammurabi", az első babylon dynastia tizenegy királya közül a hatodik: Kr. e. 2250 körül elűzte az elamitákat az országból és „összbirodalommá" egyesítette az ország északi és déli részét. Hammurabi-ról híres törvénykönyvének fölfedezése előtt vajmi keveset tudtak. A törvénykönyv utószavában maga mondja, hogy egyesítette „Sumir és Akkad" országát: azaz Babylont. Elbeszéli ott, s már bevezetésében, hadi és közigazgatási cselekedeteit, miből kiviláglik, hogy (az ország egyesítése után) Bábelt „politikai és vallási" centralissá tette. A hírneves törvénykönyvének megszerkesztése is ama nagyszabású reformjaihoz tartozik. E tekintetben ugyancsak emlékeztet Justinianus, I. Napoleon vagy éppen II. Vilmos codifikatiójára: hiszen ezek is óriási háborúk kivívása és hatalmas ellenfelek leküzdése után, láttak hozzá a törvényszerkesztéshez. Mintha igazolni akarnák, hogy nemcsak hatalmas birodalmak, hanem nagyszabású jogcodificatiók is csak a háborúk tüzében születhetnek meg.

Hammurabi törvénykönyvének fölfedezése az I. de Morgan vezetése alatt végzett franczia ásatásokat dicséri. 1901. és 1902. évben találták meg három darabban Susa városában, hová azt, győzedelmi jelként, Schutruk Nahunte elami hódító király hozta volt. A 2·25 m. magas és 60 cm. széles, fölfelé csúcsosodó, hengeralakú diorit-blokk[1]: eredetileg Sipparban, az E-bbarra nevű naptemplom előtt állott. Felső része azt a jelenetet ábrázolja, midőn Schamasch napisten, ülő pose-ban, átnyújtja az előtte esedező Hammurabi imperator-rexnek a kész törvénykönyvet. Eme kép alatt sorakozik merőlegesen, felülről lefelé haladó irányban, a szakaszokra osztható ékírás-szöveg. Hammurabi törvénykönyvét V. Scheil dominikánus pater: a Délégation en Perse assyriologus tagja, adta ki először. Az „editio princeps" közelebbi czíme: „D. en P. Mémoires. Tome IV. Textes élamites semitiques". Itt legyen szabad fölemlíteni, hogy Ungnad

[1] Jelenleg a Louvre-ben.

egyik, éppen napjainkban megjelent műve, facsimile-ben közli az egész törvénykönyvet. Különös érdeklődésre tarthat számot Hammurabi törvénykönyvének elő-, illetőleg utószava. Mindkettő theosophikus bölcselkedéssel vegyített hatalmas ódicséríáda. Ódicsérete Hammurabi-nak, habár isteni eredetet is tulajdonít hatalmának és bölcsességének. A törvénykönyvek isteni keltezése különben régi szokás. Hiszen még kétezerévvel később, római principatusbeli jogászok: Paulus és Modestinus is meg kellett engedjék, hogy casuistikus fejtegetéseik Krisztus nevében legyenek kihírdetve: igaz, hogy byzanczi időben, Justinianus császár jóvoltából! (De confirmatione Digestorum, Const. „Tanta".)

Hammurabi uralkodásának idejét biztosan meg lehetett határozni Nabonid-nak, az utolsó babylon királynak egyik föliratából. Abban többek között arról tudósít, hogy isteni parancsra restaurálván a pusztulásnak indult I-bbarra templomot: ráakadt Schamasch isten szentélyére: „... Schamasch isten és (felesége) Ai, lakásának újból meg lettek találva az alapkövei és a falak láthatókká váltak. Mikor megpillantottam Chammurabi nevének írását, amaz öreg királyénak, a ki 700 évvel Burnaburiasch (király) előtt fölépítette Ibbarrát, ekkor megijedtem és félelem fogott el engem ... fölemeltem kezeimet és ilyképpen imádkoztam ..." stb.[1] Mivel Burnaburiasch ideje babyloni és a hírneves *Amarna*-levelezés segélyével, egyptomi forrásokból is ismeretessé vált: Chammurabi uralkodását és „összbabylonia első egyesítését" biztosan a huszonkettedik századba lehetett tenni. Itt legyen szabad fölemlíteni, hogy Hammurabi neve Winckler (a legmegbízhatóbb assyriologus) szerint Mózes 1, 14 könyvében Amraphel-lé van eltorzítva. A névazonosság (és személyidentitás) nyelvi szempontból el nem vitatható.

Most nem első izben foglalkozom a Hammurabi törvénykönyvével. Már 1903. év első hónapjaiban: egy, a római házassági jog köréből vett pályatétel kidolgozása alkalmával: lefordítottam a babylon jogcodexnek a nővásárra vonatkozó érdekes szakaszait: már a római coemptio házasságkötési módra való

[1] Bezold közlése 1902 B.

tekintettel.[1] A fordítás alapjául az első és akkor egyetlen, Winckler-féle, német átültetés szolgált, mely az „Alte Orient" 1902. év utolsó füzeteként jelent meg. Winckler eme művének előszavában többek között így nyilatkozik: „Die folgende Übersetzung bezweckt natürlich nur den Gedankeninhalt der Urkunde in allgemeinverständlicher Ausdrucksweise wiederzugeben, *nicht* die *Ideenverbindungen mit modern-juristischen (römischer)* Terminologie herzustellen" (i. m. 7. l.). Annak idején, jogász létemre éppen ama eszmekapcsolat fölállítására törekedtem. Ilyformán ama szerény dissertatióm, mely különben nyomtatásban nem jelent meg: az első magyar munka, mely a Hammurabi törvénykönyvet jogi szempontból vizsgálta, hacsak nem egyáltalában

[1] A Code Hammurabi — Αωδεκαδέλτος című utolsó fejezetben. Abban többek között szószerint következőképpen volt szerencsém nyilatkozhatni: De minden többnyire késői tudósításnál vagy a modern szakirodalom hypothesiseinél hívebben értesít vagy legalább világot vet a R (római) h.-i (házassági) viszonyokra is, egy csak napjainkban a mult homályából kiemelt és szerencsésen megtejtett jogi emlék, mely egy egész kulturéletről számol be összefüggően és élethűen: a Kr. sz. e. már 2200 évvel napvilágot látott „code Hammurabi". A pályatétel tárgyát bizonyára érdekli, hogy ez a már 4200 éves „Bürgerliches" közvetlen tudósítást nyújt és pedig legalis alakban a *nővásár* miként való lefolyásáról §-okban, melyeknek velős rövidsége (mindegyik szakasz „ha"-val kezdődik) s általában törvényhozási technikája mintául szolgálhatna akármelyik XX. századbeli modern polgári törvénykönyvnek. Ennek az éppen oly fontos, mint különösen érdekes PTK.-nek (habár csak német fordításban) való olvasásánál, akaratlanul is a R. XII. táblára gondol az ember: ugyanazon szellem, ugyanaz a kulturniveau, ugyanaz az éles sanctió! Ha tehát ez az érdekes codificatio sok conformitást is mutat a (úgylátszik külső terjedelmere nézve is vele egyező) R.-val; ezzel korántsem legyen mondva, mintha a XII. táblát több mint másfél ezer évvel megelőző code Hammurabi talán közvetlen befolyással lett volna a R. ősi jogra és codificatiójára, milyennel immár kétségkívül volt, a (már a hagyomány szerint is) legalább félezer évvel ezután napvilágot látott Mózes-féle törvényre. Hanem fölötte alkalmas valamely nép ősi kulturfokát kimutatni, mely lényegében ugyanaz *mindenkor és mindenütt.* És csak is ebből a szempontból legyen szabad a Sippari naptemplomban fölállított code Hammurabi egynehány, a házasságra vonatkozó §§-t röviden idézni .... (Erre következik a nővásárra, házassági vagyonjogra, az elválásra, házasságtörésre, férjgyilkosságra stb., az özvegy nő házasságára vonatkozó 159, 160, 161, 163, 164, 144, 137, 138, 136, 141, 142, 143, 127, 177. szakaszoknak első magyar fordítása).

az első, mely jogi, nevezetesen római jogi szempontból vetette vizsgálat alá. A Hammurabi codex jogi szakmunkái t. i. csak ezután jelentek meg. Elsőnek Müller bécsi professor műve 1903. év végén. E helyen legyen szabad még felemlíteni, hogy ez év[1] tavaszán megjelent kétrendbeli értekezésemben: Az obligatio delictualis eredetéről és A stips nodosa problemája, ismételten nyílt alkalmam a babylon jogcodexxel foglalkozhatni.

Szerencsés jogi fölfedezések és codificatorius publicatiók gyakran irodalmi túlproductiót szoktak eredményezni, melynél természetesen több a gyom, mint az értékes elem. Ez az észlelet bizonyos tekintetben a code Hammurabi-irodalomra is áll. Ezért ez alkalommal csak ama három kíváló szakmunkára vagyok tekintettel, mely: tudományos becs szerint osztályozva, azt az alapot képezi, melyen a Hammurabi-irodalomnak jövőben haladnia kell:

Winckler, Die Gesetze Hammurabis in Umschrift und Übersetzung. Leipzig, 1904.
Kohler und Peiser, Hammurabis Gesetz. Leipzig, 1904.
Müller, D. H., Die Gesetze Hammurabis und ihr Verh. zur mosaischen Gesetzgeb. sowie zu den zwölf Tafeln. Wien, 1903.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ismerem egy vérbeli assyriologusnak és arabikusnak ama háromrendbeli jogi szakmunkára vonatkozó nézetét (1904). Ezt a bírálatot annyira jellemzőnek tartom, hogy helyenként való idézésétől nehezen tudnék elállani. Winckler átültetése *Otto Weber* szerint nemcsak megjelenésének időpontjára nézve „a legutolsó", hanem „egyúttal a legjobb és legmegbízhatóbb". Egy „irodalomtörténetszerű bevezetés" után megvizsgálja a különböző babylon törvényrendelkezések keletkezési idejét és „a C. H.-hoz való viszonyát". Sőt kiterjed az „ú. n. sumer családi törvényekre" és egy új-babylon időből származó törvénytáblára is. Azonban „a legértékesebb jogászi munka" Kohler-é, melyet Peiser-rel együt-

[1] Meltzl B., Die Obligation im Zeichen des Delicts 43, 47—49. ll. (1909 A.) és Zum Problem der stips nodosa 12. l. aa és bb jj. (1909 A.).

tesen, dolgozott ki. Ez tulajdonképpen az „assyriologus és jogász szerencsés szövetkezése". S hogy ha ez, a jogosan elvárt eszményi czéljától messze elmaradt, akkor az a munka hiányos assyriologus alapjában leli okát. Peiser átültetése számos felületességben és különczségben szenved, a melyek nagyon sokszor elhomályosítják az eredeti szöveg véleményét vagy éppenséggel elferdítik, úgy hogy néha Kohlert is olyan végkövetkeztetésekre csábították, melyek csak a hibás fordításra, de nem egyúttal az eredetire is támaszkodhatnak: „szóval den juristischen Sinn — oder gelegentlich auch Unsinn — der Übersetzung, nicht aber des Originals auslegen". Különben a „genialis jogi munkatárs" néha „a másolat ellenére is intuitive eltalálta az igazat". Müller D. H. bécsi professor műve Otto Weber szerint, fölötte különös viszonyban áll a tárgyhoz. Müller „a volt rabbinus és jelenlegi arabikus" „meglehetős sensatiót előidéző, ügyesen inscenirozott megjelenésű művében: szerzője azzal az eltökélt szándékkal lép föl, hogy a róla kimondott előítéletet, miszerint ő nem assyriologus, megdöntse". „Sajnos ama ítélet mellett marad, melyet F. E. Peiser mondott ki az Orientalische Literatutzeitung 1904. 5. sz.-ban, midőn Müllert az ‚is-assyriologusokhoz' (‚Auchassyriologen') sorozza, azaz ama semitistákhoz, kik Delitzsch írásszövegéből és grammatikájából vett elemi ismeretekkel fölfegyverkezve, időnként kedvet kapnak arra, hogy egy erre alkalmas vasárnapon assyriologikus babérokra vadászszanak". Különben Müller könyvében „terjedelmes részek nem képezhetik komoly vita tárgyát, mivel inkább épületes, mintsem tárgyilagos természetüek".[1] T. i. a „volt rabbinusnak szószék hangja nem engedi mindig jogához jutni a nyugodt, józan fölfogást: főleg ott, hol Mózesről vagy JHWH-ról van szó". Különben Müllernek a Hammurabi-törvénykönyv eredetére és a Thorához való viszonyára vonatkozó nézete (Müller) saját szavai szerint ebben vonható össze: „A mózesi törvényhozás nem meríthetett a C. H. törvényeiből, mivel a mózesi törvények formulázása és elosztása eredetibb, mint Hammu-

[1] Müller a törvény szövegét héber fordításban is közli, a mi itt merőben „fölösleges": lévén a közlés Müller fordítása.

rabi-é. Mindkét törvény nyilván egy ősi törvényből merített, mely szövegezését, elrendezését és egymásutánját tekintve: a mózesi törvényhez közelebb állott, mint a Hammurabi-féléhez. A föltételezendő és könnyen újból reconstruálható ősi törvény holmi mellékúton akár Babylonból, akár Kanaánból, Görögországba jutott, befolyásolta ott a hellén legislatiót, majd elérkezett Rómába, hol a systemának erős lerakódása" („ein starker Niederschlag des Systemes") „a XII táblában föntartotta magát". Ottó Weber Müllerrel szemben *visszaútasítja* amaz ősi közös törvény létezésének gondolatát az abból vont összes történelmi végkövetkeztetésekkel együtt és a Thorának a Hammurabi-törvénykönyv részéről való „irodalmi befolyásolását" sem tartja szükségesnek, a mint mondja: a két törvénykönyv „ohne Rücksicht auf hüben und drüben" keletkezett. „Tény ugyan, hogy a jogi fölfogás Hammurabinál és a Thorában sokszorosan érintkezik s hogy sokszorosan fölmerül a rendelkezéseknek hasonszerü szövegezése, de ez csak természetes. Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Hammurabi-törvénykönyv szakaszainak felére nézve teljesen hiányzik a párhuzam a Thorában s hogy viszont a Thorának a plussa a Code Hammurabival szemben fölötte kiváló; továbbá a Thora nem törvénykönyv a szó járatos értelmében, a milyen pl. a Hammurabi törvénykönyve; sokkal inkább összesző alkalomszerü törvényrendelkezéseket és azoknak fölötte különböző időben keletkezett kisebb-nagyobb gyűjteményeit egy széles alapra fektetett történelemelőadással".... A Hammurabi törvénykönyve ezzel szemben „egyöntetü törvényhozási okmány", „ein legislatorisches Dokument aus einem Guss", „mely a hagyományos jogi szemléletet rendszeresíti és rendezi és a gyakorlati szükség szempontja értelmében Hammurabi államszervezetében kiegészíti és kiépíti". (Weber szerint az a „dynastia, melyhez Hammurabi, mint hatodik király tartozik, nyugati, arab származásu [„westländisch, arabisch ist"] és egyikének, amaz, a beduin hordák részéről a kétfolyamországba történt oly gyakori áthullámzásnak köszöni létét".) Ottó Weber figyelmeztet arra a „kényes kérdésre", melyre „szemérmetesen már Oettli is rámutatott", t. i., hogy a Hammurabi-törvénykönyv „létezése és jelleme"

vajjon nem kényszeríti-e az illetékes köröket arra, hogy revisio alá vegyék az Israel Thorájának eredetéről táplált nézetet? Ama hagyományos szemlélet őrzőit, kik előtt minden, „a mi kívülről járul hozzájuk", mindeddig „csak platonikus megbecsülésben részesült"?... „A döntő dolog nem a szövetségkönyv promulgatiójára vonatkozó, hanem mindenekelőtt amaz elvi kérdés, vajjon a régi Keletnek mai ismerete kényszerít-e bennünket annak a lehetőségnek az elismerésére, hogy Israel népe egy kifejlett jogcodex birtokában vándorolt be Kanaánba?" Weber szerint „ezt a lehetőséget föltétlenül el kell ismerni", különösen „a mióta Arábia az israelita vándorlás idejére is a történelmi megvilágítás alá került, a mióta tudjuk, hogy ott szilárd államalakulatok léteztek, hogy a kulturnélküli nomádok képzelete, a kik víg, ősi naturalismusban éldegéltek, az uralkodó formában ugyancsak történelemellenes: dass sich durchaus nicht alles so entwickelt hat, wie sich das vom grünen Tisch aus bequem diktieren lässt". Fejtegetését azzal zárja be, hogy „a Hammurabi törvénykönyvére talán még ama missio vár, hogy egy további rést üssön amaz üvegfalakba, melyeken belől Israel történelme hévházi növényként tengődik, merőben csak theologikus és vallásphilosophiai speculatiótól táplálva és félősen megőrizve minden tényleges világtörténelmi összefüggés hüsítő szellőjétől". Ez az értekezés tartózkodik az ó-testamentum kritikájával is összefüggő kérdések bővebb tárgyalásától. Már csak azért, mivel nagyon elvonnák a tulajdonképpeni tárgyától s mivel különben sem tartoznak szorosabb tárgykörébe. Ezért legyen szabad csak névleg fölemlíteni az ó-testamentum alapjainak assyriologus megingatását, vagy éppen megczáfolását: Delitzsch professor híres, sőt hirhedt előadásait és császári audientiáját, a theologusok riadalmát, szóval a *Babel-Bibel*-zavar hatalmas hullámait, de a melyek a mi viszonyainkra nézve fölötte zajtalanul verődtek.[1]

A mi a Hammurabi-törvénykönyv jogi rendszerét[2] illeti,

[1] Eme legújabb stilü bábeli zürzavarról csak azért történik említés, mivel az előadás tárgyát Babyloniának nemcsak jogi, topographiai és hydraulikus viszonyai stb., hanem ama babyloni fogság utáni idők is érintik.

[2] A Hammurabi-törvénykönyv jogi rendszere Kohler reconstructiójá-

jogi rendszerről itten csak annyiban szólhatni, a mennyiben ez antik jogcodexeknél egyáltalában lehetséges. A 282 szakaszból álló törvénykönyv egy hosszabb bevezetéssel kezdődik és rövidebb befejezéssel: utószóval végződik. Czímfelíratoknak semmi nyoma, törvénykönyvben különben is merőben feleslegesek; hiszen a bíró alig jut valaha abba a helyzetbe, hogy czímfelíratokra hivatkozzék. A mi a szakaszok összegét és számozását illeti, itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy az csak ama csöndes föltevés mellett helyes, hogy a 65. szakasz után (kiékelés következtében) beállott ötsornyi szöveghiány körülbelől 100 szakaszt foglalt magában. Érdekes, hogy a hiányzó rész Assurbanipal bibliothekájából fönmaradt három szakaszszal részben pótolható. A jogi rendszer kérdése nemcsak jogi, de még inkább jogtudományi szempontból fontos. A törvényszövegnek elrendezéséből következtethetni lehet a jogtudomány mindenkori állására. Igaz, hogy egy minden tekintetben kifogásolhatatlan jogi rendszert mai napig sem sikerült fölállítani. Ilyennel legkevésbbé dicsekedhetnek a modern codifikatiók! A német polgári törvénykönyvnek néhol rettenetesen hosszú és fölötte érthetetlen szakaszai: a Reichsgerichts-entscheidungok-nak hasonló szabatos indokolásaival egyetemben, már évek hosszú sora óta kimeríthetetlen anyagot szolgáltatnak a német mulattató lapoknak. Ismeretesnek tartható amaz anekdota, mely szerint a kávéházban ülő jogászember ilyformán förmed rá egy alkalmatlankodó vigéczre: „Ön engem éppen a Reichsgerichts-entscheidung olvasása közben zavart meg! Most már megint elölről kezdhetem a döntvény olvasását s csak egy negyed órám van!“ („Sie haben mich mitten in der Lecture der Reichsgerichts-entscheidung unterbrochen! Jetzt muss ich die ganze Stelle von vorn

ban ez: 1. *Perjog* (1—5. §§.). 2. *A tulajdon védelme* (6—25. §§.). 3. *Hűbérjog és hűbérkötelezettség* (26—41. §§.). 4. *Mezőgazdaság és állattenyésztés* (42—88. §§.). 5. *Kereskedelem és a kötelezés viszonyai* (100—126. §§.). 6. *Házasság, a nő joga, a törvényes és törvénytelen gyermek jogi viszonya* (127—177. §§.). 7. *Az egyházi nők és szolganők* (178—184. §§.). 8. *Örökbefogadás* (185—193. §§.). 9. *Büntetőjog* (194—233. §§.). 10. *Hajózás* (234—240. §§.). 11. *A bérlet és szolgálat viszonyai* (241—282. §§.). Kohler szövegezése („Die modern-juristische Fassung des Gesetzes“ i. m. 76—98. ll.) helyenként túlmodernül ütött ki.

anfangen, und ich habe nur eine Viertelstunde übrig!") A code Hammurabi nem *ilyen* törvénykönyv! Szövegezése világos, szabatos és a lehető legrövidebb. Tőrőlmetszettségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy valamennyi szakasza egy kategorikus *ha*-val kezdődik! Természetes, hogy egy ilyen apodictikus szövegezés mellett minden kancsal fogalommeghatározás és másfajta elméletezés, a limine ki van zárva. Szóval az nem „Juristenrecht", hanem az életből merített és az élet számára íródott jog! Tehát „pandektcompendium" sem! Hammurabi universalis codexe beérte 282 szakaszszal; a NPTK.-nek egymagában 2385 szakaszra volt szüksége! Méltán mondja Ottó Weber Benzingernek (Hebr. Archäologie 324. l.) a szövetség-k.-re vonatkozó jellemzését a babyloni törvénykönyvre alkalmazva: „Abban nem nagyszabású jogi elvek lesznek kifejezve, az nem tartalmaz holmi *abstract jogrendet*, melynek talán az lenne a czélja, hogy az egyes esetre alkalmazást nyerjen, hanem egyes *jogi döntéseknek* összefoglalását". Hogyha a szakaszok néha talán elhúzottaknak látszanak, az nem Hammurabi redactorainak a bűne, hanem nyilván a modern fordítóké, a kik az átültetést sokszor értelmetlenül, jogásziatlanul, vagy éppen jogi tudás nélkül cselekedték meg. Igaz, hogy egyes kifejezéseket még manapság is homály fed.

S most engedelmet kell, hogy kérjek a mélyen tisztelt hallgatóságtól, hogy ha a következő sorokban olykor olyan speczialis babyloni sajátságokat fogok bemutatni, melyek a modern kulturélettől nagyon elütnek, de a melyeknek az antik világban mindenesetre meg volt a létjogosultságuk. Különben a babyloni jogéletnek általános jellegét akarom festeni s ezért a részletező tárgyalás helyett[1] ama vezérelvek fölkutatására és megállapítására törekszem, melyek a Hammurabi törvénykönyve, valamint egyéb babyloni okmányok alapján levonhatók. Közbenközben tekintettel vagyok a modern reconstructiós kísérletekre is.

A babyloni jogélet politikai alapjaira nézve legyen szabad

[1] Ez alkalommal tartózkodom a jogi schema száraz ismertetésétől. Ez, ha egyéb nem is, minden még oly felületes Hammurabi-t tárgyazó műben biztosan föllelhető.

felemlíteni, hogy Babylon Hammurabi idejében absolutistikusan uralt rendi állam volt. Az egyedúr az istenek kegyelméből gyakorolta felségjogait. A rendi viszonyok különben ezek: vannak szabadszületésüek (ingenuusok), szabadonbocsátottak és rabszolgák (ardu). Különös tekintélyben állhattak az udvar szabadonbocsátottjai: a híres mašenkak, kiknek jogi helyzetére számos babyloni törvényszakasz vonatkozik. Nyilván helyesen kiemelték, hogy azok mint udvari hivatalnokok állottak a monarcha rendelkezésére. S itt a hivatalnoki pragmatika érintésénél legyen szabad egy felette érdekes jelenségre rámutatni: a babyloni hivatalnoki viszony hűbéri alapra volt fektetve („Amtslehen"). A hivatalnok, katona, hűbérjószágot kap fizetés fejében. Eme hűbérjószág ajándékozását, elvesztését, visszavonását, interemistikus sorsát (postliminium) nem egy részletező szakasz világítja meg. Ez az intézmény sok tekintetben a középkori Lehenviszonyra emlékeztet. Babylonban is nagy tekintélye volt a papságnak. Itt is külön kasztot képezett. Szereplése jogi szempontból már csak azért is nagyfontosságú, mivel ő gyakorolta a jogszolgáltatást és törvényértelmezést!

Jogtörténészek, sociologusok méltán kiemelték, hogy a nő mindenkori állása valamely antik társadalomra nézve fontos kulturmérő. A babyloni nő jogi helyzete valamivel szabadabb, mint a decemviratuskori római nőé. Nevezetesen nem áll apjának, férjének, gyámjának örökös tutorsága alatt. Vagyonképessége meg volt, nevezetesen kötelezettségeket vállalhatott, végrendelkezhetett, perbelileg fölléphetett, tanuskodhatott, de eme jogokat csak korlátoltan, megszorítva gyakorolhatta. A közügyekből ki volt zárva. Jogi állása tehát éppenséggel nem egyforma a férfiéval. Fokozottabb önállóságra jutottak a nők, ha az istenség (nevezetesen Venus) szolgálatába (ninan) léptek. Az irodalomban ismételten hangoztatták, hogy a babyloni házasság momogamikus lett volna. Momogamiáról azonban nyilván csak ott beszélhetni, hol a törvényhozó egyenesen eltiltja a többnejüséget, azaz az ilyen házasságot érvénytelennek jelenti ki. Már pedig Babylonban éppen ellenkezőleg áll a dolog![1]

[1] Miként ez már az egykorú babyloni okmányokból is kitünik. Tehát ebben a kérdésben nem a modern tudósok vélekedése a mérvadó, hanem a babyloni jogi okmányok szava: „Ti vagytok az én feleségem".

A babyloni jog, mint általában a keleti jogok, a polygámiának, közelebbről a bigamia, illetőleg polygynia rendszerének hódolnak. A férj feleségén kívül még egy „Nebenfrau"-t (sugi), azaz: ágyast tarthatott. Valamint Israelben, úgy Babyloniában az a szokás, hogy a nő hozza magával az ágyast. Egy fölötte érdekes „együttes" házassági szerződést közöl Meissner, Aus dem altbab. Recht 23. l. (1905.): „Arad Schamasch házasságba és hitvesi együttlétbe fogadta Taram-Sagilát Iltani-val (Sin-Abuschu leányával) együtt. Ha Taram-Sagila és Iltani ilyképpen szólnak férjükhez: Te nem vagy a mi férjünk, akkor a toronyról le kell dobni őket. Ha pedig Arad-Schamasch az ő két nőjéhez azt mondja: Te nem vagy az én feleségem, akkor távozzanak a házából és háztartásából . . .". A házasságtörést nagyon szigoruan büntették a nőn, t. i. vízhalállal, agyonfullasztással (129. §.). Nemkevésbbé szigorú büntetés éri a férjölést. S itt volna az az eset, hol Hammurabi saját alattvalóit húzatja nyársra: „Ha a feleség más férfi miatt megölette az urát, akkor ez a nő nyársrahúzandó" (153. §.). Mint egy babyloni sajátságot, legyen szabad felemlíteni, hogy az a nő, mely nem köthetett házasságot, vagy valamely iparágot űzött, vagy pedig mint papnő, az egyház szolgálatába állott, Herodotos (I. 199.) tudósítása szerint a babyloni nőnek adott esetben áldozatot kellett bemutatnia az istenségnek, melyet ez képviseleti úton és módon vett át. Kohler (i. m. 109. l.) ezt rövidesen „mystifikatiónak" jelenti ki. Talán alaptalanul. Kohler túlságosan modern szemmel nézi a babyloni nő jogi állását. Ez Kohlernél annál indokolatlanabb, mivel neki már ismételten nyilt alkalma a legrégibb és legexotikusabb népek socialis életével megismerkedhetni. Hozzá Kohler maga is csomó hasonló adatot sorol föl más keleti népek köréből. Az ilyenfajta ősi szokásokat physiologikus, socialis és vallási tekintetek egyaránt megkövetelték. Miért kelljen tehát éppen csak Herodotos-nak rosszul informálva lennie. Miért legyen csak az ő idevágó nyilatkozata „csinos elbeszélés"? A Hammurabi törvénykönyve az egyházi nővel kapcsolatban sűrün megemlékezik a „puella publica"-ról, vagyis a nyilvános maitresse-ról (venus vulgivaga). Nyilván a hasonszerü egyházi organisatióból (zikru) differenciálódott. Fölötte

jellemző, hogy ama nők társadalmi állása Babylonban legkevésbbé sem megvetett. Itt felemlítendő még a korcsmatartás, mint olyan iparág, melyet nők szoktak űzni. Ez már Babylonban is kétes értékü foglalkozás, hiszen alig különbözött a lupanar-tól. Mint a „csőcselék, sőt politikai büntettesek lebujója", szigorú ellenőrzést követelt.

Mily nagyszerü lehetett amaz antik metropolisnak gazdasági élete és forgalma, mely Herodotos tudósitása alapján *négyszer* akkora lehetett, mint London! Ez az értekezés csupán fölemlíti a Babylonban divó földbérleti rendszert, (melynek, miként említve volt, még közjogi jelentősége is van), a kiterjedt csatornázást és vízöntözés módját, a hajózást és módozatait, az ipar és kereskedelem virágzását, a kamatoztatás megengedettségét, a kedvelt bizományi ügyletet, a tőkegazdagságot. Ezek ama gazdasági és socialpolitikai tényezők, melyek tulajdonképpen megteremtették a jogi életet, de a melyek egy szük előadás keretében csupán fölemlíthetők, részletesen nem tárgyalhatók. Azok hozták létre a Hammurabi törvénykönyvének azt az alakját is, melyben az, szerencsés fölfedezése után, a modern tudósvilág előtt áll.

A babylon obligationalis jogban is kifejlődve látjuk ama specialis ügyletformákat, a melyek nélkül még a primitiv forgalom sem képzelhető el. A Hammurabi törvénykönyve is beható intézkedéseket tartalmaz a kölcsönre, letétre, a vételre, a bérlet különböző nemeire nézve stb. A törvénykönyv egyes szakaszait pompásan illustrálja a nagyszámú babylon okmány, mely különösen a szerződésjogra nézve fölötte dús. Ezt már a dolog természete hozza magával; hiszen a szerződés a jog egész mezején szerepel. S különösen gyakran szerepelt éppen Babyloniában! „Eme okmányok megszövegezésének idejétől, t. i. az ú. n. első babylon dynastia 11 királyának uralkodási szakától kezdve, az újbabylon chaldaeus birodalom végéig, sőt még ezután is egészen a seleukida királyokig, Babylonban ezer meg ezer szerződés lett szövegezve, és jövőbeli kiterjedt ásatások Nyugatázsiában, kétségtelenül felszinre fogják hozni eme okmányoknak időrendileg continualis sorozatát!" Eme szavakkal ecseteli egy kiváló assyriologus a babylon szerződési okmá-

nyoknak jelentőségét. Különben, a szerződés csak akkor kötelező, ha írásbelileg is ki van állítva. Az íráskényszer megköveteli tanuknak hozzávonását, a lepecsételés alkalmazását stb. A szerződésszöveget *agyagtáblákba* ékelik be. A Hammurabi törvénykönyve szigorúan intézkedik ama agyagokmányoknak kiállítására, megsemmisítésére stb. nézve. Az okmányt két példányban állítják ki. Az okmány széttörése a szerződésből eredő kötelezettség teljesítését jelenti. Egy kivételes esetben a törvénykönyv az agyagokmány fölolvasztását rendeli el (48. §.). Itt nyilván egy „symbolikus" természetű actusról van szó.[1] Kohler a D. L. Z. 3171. l. (1904.) ezt a jellemző magyarázatot alaptalanul támadja meg. A szerződéses okmányt rendesen ünnepélyes eskü-clausula zárja be, melynek minduntalan visszatérő schematikus alakja: „Schamasch ra, Ai-ra, Marduk-ra és Hammurabi királyra esküdtek ők!"[2] A babylon szerződési

[1] A törvénykönyv arról az esetről szól, midőn valakinek kamatos tartozása van; s tartozásának nem tehet eleget, mivel a *vihar* elpusztította a földjét, vagy mivel *vízhiány* miatt a termés elmaradt.

[2] Az assyriologia méltán kiemelte, hogy a Hammurabi törvénykönyve, az obligatorius felelősséget „finom", mondhatni „modern" jogi érzékkel szabta meg. Erről a finom, jogi érzékről azonnal meggyőződhetni, mihelyt vizsgálat alá kerülnek az egyes részletező szakaszok: pl. a 9., 279–281. az eladó felelősségéről; a 10. és 280. a vevő f.-ről; a 278. s köv. a hiányokért való f.-ről; a 101—103. a bizományos f.-ről; a 42., 43. és 45. a bérlő f.-ről; a 245—249. az állatok bérlőjének f.-ről; a 218—220. az orvos f.-ről; a 228—233. az építész f.-ről; a 235. a hajóépítő f.-ről; a 236., 237. és 240. a hajókapitány f.-ről; a 120. és 125. a depositarius f.-ről; az 57—58., 244—249., 262—266. a pásztor f.-ről; a 151–152. a házastárs f.-ről; az 53—56. a vízöntözés műhelyein elkövetett gondatlanság miatti f.-ről, s végtére a 23—24., 116., 210., 230. és 256. az egyetemleges f. eseteiről. A Hammurabi-törvénykönyv megkülönbözteti a szándékos és a gondatlanságból elkövetett kárt. Rendszeri szempontból jellemző, hogy az *építészszel* kötött locatio conductio operis a büntetőjogi szakaszok közé került.[a] A 228. §. meghatározza az építészt megillető „ajándékot" (ars liberalis), a következő 229—233. §§. pedig már az építész vétkességéért járó büntetésről és kártérítési kötelezettsé-

[a] Nyilván erre vonatkozik ama „bizonyos ügyetlenség", melyet Ulmer egyik 1907.-iki művében vet a Hammurabi-törvénykönyv szemére, holott itt nem arról, hanem ama jólismert ókori jelenségről van szó, mely szerint a szervileg összefüggő materiák egymás mellé kerülnek.

okmányokról érdekes anthologiát közöl Meissner B. „Aus dem altbabylonischen Recht“ (Leipzig, 1905.) című munkájában,

geiről intézkedik. Éppen úgy áll a dolog, az *orvosi* műtétre vonatkozó obligatióval 215—223. §§., illet. 224—225. §§. (állatorvos) is, (melyet a babylon jog nem remuneratiós, hanem bérszerződésnek (l. 224. §.) látszik tekinteni. A capitalis es taliós sanctiókban (218., 229. és 230. §§.) itten sincsen hiány!) és a *hajóépítő* és *hajós* felelősségével (231—240. §§.). A 241—252. §§. tárgya: az állatok bérlete, a bérösszeg meghatározása, az állatok elhullása, kártétele miatt járó felelősség meghatározása. A 253—261. és 267. §§.: mezei cselédekkel kötött szerződések, azoknak obligatorius felelőssége és kártérítési kötelezettsége. A 268—272. §§. érdekes *tarifát* közölnek az állatok és szekerek bérösszegéről, (l. f.) hasonlóképpen a 274. §. a czéhbeli iparosok (fazekas, szabó, ács, kőtélverő, kőműves stb.) munkájáért járó bérösszegről; a 275—277. §§. a hajóbérletről. A 279—281. §§. a rabszolgavásárra vonatkozó intézkedéseket tartalmaz a megvett rabszolgák megbetegedése, elperlése esetére, továbbá idegen rabszolgák vételére, azoknak kártérítés fejében (és anélkül) való visszaadására nézve.

Valamint a praetori edictum s a Digesta rendszere, úgy a Hammurabi tk. is a pervezetéssel stb. kezdődik. Érdekes a pernek a *pertárgy* szerint való osztályozása, a mint az a 3. és 4. §§.-ból kitünik. A babylon jog a hamis tanuzást „*az életért folyó perben*“ halállal, a „*gabona és pénz*“ (szószerint „ezüst“-ért folyó perben) a perösszeggel bünteti. Fölötte kifejlett és szigorú a lopás-jog (7. §. „Hogy ha valaki ezüstöt vagy aranyat vagy rabszolgát vagy rabszolganőt vagy barmot vagy juhot vagy szamarat vagy más dolgot vesz vagy megőrzésre elfogad valakinek fiától vagy rabszolgájától *ülnökök és szerződés nélkül*, az tolvajnak tekintendő és meg lesz ölve“. 9. §. „Hogy ha valaki, a kinek valamije elveszett, azt másnál megtalálja: hogy ha az, a kinél az elveszett tárgy meg lesz találva, azt mondja: ‚egy *eladó* adta el nekem, ülnökök előtt fizettem az árát‘ és hogy ha az elveszett dolog tulajdonosa ilyképpen szól: ‚Tanukat fogok hozni, kik az elveszett jószágomat ismerik‘, akkor a vevőnek magával kell hoznia az *eladót*, a ki a tárgyat neki eladta és a 2 ülnököt, a kik előtt azt megvette, viszont az elveszett tárgy tulajdonosának el kell hoznia az elveszett jószág érdekében az ismerős tanut. A bírónak meg kell vizsgálnia a vallomásaikat, az ülnökök, a kik előtt az ár ki lett fizetve, továbbá az elveszett tárgyat ismerő tanuk isten előtt igazolják ismeretüket. Az eladó ekkor *tolvaj* és meg lesz ölve. Az elveszett tárgy tulajdonosa megkapja ezt, a vevő az *eladó* házából megkapja azt az összeget, melyet fizetett“. (12. l.) 10. §. „Hogy ha a vevő *nem hozza elő az eladót* és a két ülnököt, a kik előtt vett, de az elveszett tárgy tulajdonosa ismerős tanut hoz magával, *ekkor a vevő a tolvaj* és ő lesz megölve, a tulajdonos pedig megkapja az elveszett tárgyat“. Az obligatio jogtörténetét érintik a következő szakaszok (adós-fogság és annak időbeli korlátozása): 115. §. „Hogy ha valakinek

hogy egy kiváló assyriologusnak egyik popularis művét említsem. Ennek a tudósnak különben még amaz elévülhetlen érdeme is van, hogy még a code Hammurabi fölfedezése előtt fölismerte a British Museumban levő híres töredékekből, hogy azok egy körülbelől 22. századbeli régi törvénykönyv roncsait alkotják.

Valamely jogrendről csak abban az esetben alkothatunk magunknak tiszta képet, ha egyes rendelkezései alapján meghatározhatjuk annak kulturtörténelmi fejlődési fokát. A teljes babyloni törvénykönyvből ugyancsak kiviláglik, hogy az a *talio-korszak* jogát tükrözteti vissza. Ama korszak jogát, mely a jogtörténet tanítása szerint az ősrégi magánboszú korszakát szokta fölváltani. Ez fölötte fontos momentum, a Hammurabi-törvénykönyv összes jogi jelenségei csak ebből a kulturtörténelmi szempontból mérlegelhetők helyesen. A talio vagy forbat, melyet ez az érdekes törvénykönyv szakaszaiban csak úgy kilövel, a kialakuló jogérzetnek egyik jellemző nyilvánulása. Azon alapszik, hogy a szenvedett jogsérelmet *ugyanazon* módon kell megtorolni. A talio régi alakjánál annyira mentek, hogy azt mathematikai pontossággal hajtották végre: szemet szemért, fogat fogért! Később eltértek ettől a szigorú alkalmazásától; nevezetesen megelégedtek olyan retorsióval, mely a szenvedett sértést mintegy „symbolisálva" torolta meg. A büntetés symbolisálásánál vissza lett idézve, mintegy „meg lett ismételve" a bűntett. Igaz, hogy ellenkező, retorsiós folyamatában. Különben nincsen kizárva,

mással szemben gabonára vagy ezüstre irányuló követelése van és őt mint esedékest igénybe veszi, hogy ha a fogoly a fogság házában természetes halállal kimul, akkor ebben a jogkérdésben további igénynek nincsen helye". 116. §. „Hogy ha a fogoly a fogság házában ütések vagy rosz bánásmód következtében hal meg, akkor a fogolynak az ura bíróság előtt bizonyítsa rá ama tényt az ő jószágigazgatójára („Geschäftsmann"): hogy ha szabad születésű („Freigeborener") volt, akkor meg kell ölni az ő fiát, ha rabszolga volt, akkor fizessen ezüstöt, s mind azt, *a mit adott* („a fogoly ura") *veszítse el*". 117. §. .Hogy ha valakinek tartozása esedékessé válik, és ő a *feleségét, fiát* és *leányát* ezüstért *eladja* vagy *kényszermunkára* (?) *odaadja*: akkor *3 esztendőig* dolgozzanak ők a vevőjük vagy földesuruk házában, a negyedik esztendőben bocsássa szabadon őket". V. ö. a 39. §.-t. 118. §. „Hogy ha rabszolgát vagy rabszolganőt ad oda kényszermunkára, és hogy ha a jószágigazgató őket tovább adja, ezüstért eladja, akkor további igénynek nincsen helye".

hogy egy és ugyanazon törvénykönyvben a különböző talio-rendszerek egymás mellett megférjenek. Ez az eset forog fenn a babyloni törvénycodexnél is. A taliónak természetesen a büntetőjogban van a helye. De előfordulhat az a forgalmi jog terén is, pl. a locatio-conductio operis-nél. Igaz, hogy a talio elsősorban processualis ismerv. De a per az, a mely valamelyik jogi korszaknak tulajdonképpeni jellegét meghatározza. Legyen szabad csak a római legisactionalis, formularis és cognitiós per-, helyesebben jogkorszakokra utalni. A per az a tér, hol valamely népnek jogkiegyenlítő érzéke láthatóvá válik.

A Hammurabi-törvénykönyv jogi és kulturtörténelmi megítélésének mindenekelőtt a talios-szempontból kellett volna megtörténnie. Hiszen a talio-korszaknak nagyon megfelel a nővétel: a polygamia, a bíráskodás egyházias szervezete, az ordalia stb. Babyloniában csak a forgalom írásbelisége [1] látszik némiképpen ellentmondani. De ennek Babylonban bizonyára meg volt a maga specialis oka. A babyloni kultura tudvalevőleg a sumir kultura romjain, vagy inkább gazdag tárházán épült föl. Vajjon föltehető, hogy amaz általános kulturalaptól csak a babyloni jogélet tudott volna emancipálódni? Fölötte valószinű, hogy a sumir befolyás jogi és törvénytechnikai téren is éreztette hatását. Mivel a talio a Hammurabi törvénykönyvére nézve fölötte jellemző s mivel nehezen is volna található jogi elv, melynek segítségével hívebben lehetne jellemezni a babyloni jogot, éltem azzal a szabadsággal, hogy egy kis talio-anthologiát állítsak össze magamnak. Tudtommal ilyen még nem létezik. A Hammurabi-törvénykönyv eme része érdekes világot vet a babyloni büntető-psychologiára, de a jogi megtorlás módjára és mértékére nézve is:

196. §. „Ha valaki másnak kiüti a szemét, annak kiütendő a szeme".

191. §. „Ha valaki másnak szétzúzza a csontját, annak szétzúzandó a csontja".

[1] Ismeretesnek vehetők a klasszikusok kijelentései a régi római írás- és okmányszegénységről.

200. §. „Ha valaki egy hasonrangú személynek kiüti a fogát, annak kiütendő a foga".

209. és 210. §§. „Ha valaki egy szabadszületésü nőt megüt", „úgy, hogy az elveszíti a foetusát" és „meghal", „akkor meg kell ölni a sértő *leányát*".

229. §. „Ha az építész valakinek házat épít és a házat nem építi szilárdan és a ház, melyet épített, összeomlik és agyonüti a háznak a tulajdonosát, akkor ez az építész megölendő".

230. §. „Ha a tulajdonos fiát üti agyon, akkor az építész *fia* ölendő meg".

194. §. „Ha valaki gyermekét dajkaságba adja és a gyermek a *dajka* kezében meghal, ha most a dajka az atya és anya tudta nélkül egy idegen gyermeket nevel föl, akkor rábizonyítandó a dajkára, hogy az atya és anya tudta nélkül idegen gyermeket táplált föl s a dajka *emlői* levágandók".

218. §. „Ha az orvos a műtőkéssel valakinek súlyos sebet okoz és őt megöli, vagy ha valakinek nehéz sebet vág föl és a patiens szeme elpusztul, akkor le kell vágni az orvos mindkét kezét".

226. §. „Ha az ollós valamely rabszolga tulajdonosának tudta nélkül az elidegeníthetlen (?) rabszolgajelt vágja le neki, akkor ennek az ollósnak le kell vágni mindkét kezét".

192. §. „Ha kéjencz vagy kéjnő fia ilyképpen szól a nevelőatyához vagy anyához: Te nem vagy az én atyám vagy anyám, akkor ki kell vágni a nyelvét".

282. §. „Ha egy rabszolga ilyképpen szól az urához: Te nem vagy az én uram, ha ez rábizonyul, akkor az úr vágja le a rabszolga *fülét*".

110. §. „Ha egy fölszentelt nő, (a mely többé nem házasodhatik), korcsmát nyit, vagy ivás czéljából korcsmába lép, akkor ez a nő elégetendő".

Már ebből a nehány, vagy túlságosan sok talio-szakaszból is kitünik, hogy a Hammurabi törvénykönyve éppenséggel nem

„humanus“, hanem egy nagyon kegyetlen törvénykönyv! Ezen nem változtathat ama körülmény sem, hogy rigorosus sanctiója ama kor műveltségének és jogi érzékének teljesen megfelelt. Különben ha a talio sűrü alkalmazása kegyetlen szint is kölcsönöz a babyloni jognak, mégis elismeréssel említendő, hogy Hammurabi törvénykönyve a vétkességi fokozatokra (dolus, culpa stb.) nagy súlyt fektet: szóval azokat ismeri és tudatosan alkalmazza. S ez a körülmény egyúttal indirect bizonyítékot nyújt Farkas professor úrnak ama nézete mellett, hogy már a régi római jog is éles különbséget tesz, „ha valaki prudens vagy imprudens-ként követte el a rosszat“. (Római jog. I. k.[4] 359. l. [1906.]) Szóval a delictum tényálladékát szabatosan analysálja. Ha a babyloni jog nem különböztet a szándékosság és gondatlanság között: ezt nem azért teszi, mintha adott esetben hiányzott volna psychologiai érettsége, hanem ilyenkor nyilván a tett *súlyosságá*-nak és *veszélyé*-nek tudata vezette. Ezzel meg van czáfolva Ulmer állítása.

A Hammurabi törvénykönyvének fontossága már az antik világ előtt sem volt ismeretlen. Assurbanipal könyvtárában talált másolat bizonyitja, hogy a code Hammurabi-nak egy későbbi assyr fordítása is létezett.

Hammurabi törvénycodificatiójáról büszke szavakkal emlékezik meg; a törvény utószavában mondja: „Szavaim jól vannak megfontolva, bölcsességemnek nincsen párja!“ Jogalkotásának épségbentartására nem csak uralkodása alatt vigyázott, hanem gondoskodott arról is, hogy jövendő utódai is respectálják azt Ezért utódát arra az esetre, ha nevét kitöröltetné, törvényparancsait megváltoztatni merészkedne: olyan válogatott átoklistával fenyegeti meg, a milyet csak az ó-testamentumbeli Jehova engedhetett meg magának! Miután az istenek haragjával ugyancsak megfenyegettette és a csak elképzelhető politikai szerencsétlenségek bő sorozatát kimerítette: ráadásul physikai bajokat is küld a nyakára; „sebeket, a melyek nem gyógyíthatók, melyeknek természetét az orvos nem ismeri“. . . „uralkodásának napjait, hónapjait és éveit végezze be sóhajtások és könnyek között“. . . „Anunnaki istennő az ég és föld isteneivel egyetemben súlytsa átokkal és vészszel a templom körvonalait,

eme E-barra falait, uralkodását, országát, katonáit; Bel isten hatalmas átkával, mely nem változtatható, illesse őt, *azonnal* érje utol!" Miként a legújabb keleti történelem tanusítja: bekövetkezett Chammurabi törvényének derogálása: szörnyű átkozódása is beteljesedett!

A hatalmas Babylonnak is ütött a pusztulás órája! Elérkezett az az idő, midőn a birodalom, mely oly sok királyt és népet alázott meg: maga is szolgaságra jutott, sőt romhalmazzá vált. Egy régi kulturélet nagy temetőjévé. Eljött amaz idő, midőn beduin pásztorgyerekek legeltették nyájaikat a homokkal borított és fűvel benőtt romokon! Valóban úgy tetszett, mintha az a régi dicsőségteljes idő, melyről immár csak homályos legendák keringtek: sohasem létezett volna! Míg nem lassanként, már a XVII. század óta, Mesopotámiába vetődött tudósok figyelmükbe kezdik venni a rejtélyes ékírászat ékes emlékeit. Megkezdődik ama kibetűzési folyamat, melynek érdekessége méltán vetekedhetik a Champollion-féle hieroglypha-fölfedezéssel. Mikor ama tudósok éleselműsége és genialitása, kezdetben csak derengő fényt vetve arra, végre szerencsésen megfejtették a rejtélyt: a kulturtörténelemnek kimondhatatlan becsű szolgálatot tettek: úgyszólva teljesen átalakították történelmi ismereteinket a keletről! S nem utoljára jogi ismereteinket: jogtörténeti tudásunkat! Ezentúl a jogtudományt is érdekelni fogja „Babel, a hatalmas város az Euphrat partjain, melynek kiterjedését Herodotos tizenkét mérföldre becsülte: a királyságok büszkesége, a chaldaeusok pompás dísze, a város, melynek vizeinél Israel gyermekei a zsoltáros szerint sírtak, mihelyt Zionra gondoltak: a város Bel isten nagyszerű szentélyével és Semiramis függő kertjeivel: ama hatalmas toronynyal, melynek fölépítése miatt isten annyira felbőszült, hogy az emberiség nyelvét összezavarta: Nebukadnezar és Belsazar residentiája, ki előtt a meszelt falon megjelent a rémírás: az „aranydús", melynek hadoszlopai Xerxes alatt a folyam árjához hasonlóan gomolyogtak Görögország felé".

Papyrusok és jogtörténelem.

Írta és a szakosztály 1910 februárius 26-iki ülésén felolvasta

Bochkor Mihály dr.

A tudományok életében is beköszönt néha a holt saison; a korábbi perspektivák összeszűkülnek, a munkakedv alább hagy, elvész a haladó élettel való összefüggés felemelő s biztató tudata és a letünt évszázadok munkája a könyvtárak és múzeumok méltóságteljes, de egyszersmind élettelen csöndjében készül meghuzódni.

Ilyen holt saison, sőt némely egészen a felületességig gyakorlati emberek szemében éppen a csendes kimulás fenyegette a római jogtudományt a XX. század kezdetével. A német polgári törvénykönyv életbeléptetése megszüntette a pandektajog gyakorlati jelentőségét s ha nincs egy jogrendszernek gyakorlata, nem múzeumba való az? Hiszen csak nemrég olyan tekintély, mint Gény [1] mutatott rá arra, hogy a jogtudományban a tiszta és alkalmazott tudomány nem választhatók szét, ellenkezőleg a jogtudomány tudományosságához az elméleten kívül a gyakorlat is épp úgy szükséges, mint a theologiánál.

A római jog egyedüli érvényességi területén: Németországban van ugyan még nehány vonatkozásban [2] római joggyakorlatról szó. A polgári törvénykönyv a tartományi jogok magánjogi rendelkezéseit részben érvényben hagyta; a mennyiben

[1] Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif. Paris, 1899. Partie II., Chap. II., Critique rationelle de l'importance attachée aux conceptions. 116. suiv.

[2] Dr. Fritz *Litten*, Römisches Recht und Pandektenrecht. Berlin, 1907. 15., 16. ff.

tehát a Gemeines Recht területein új specialis törvény nem szabályozta a szóban levő jogviszonyokat, ezen pontokon a pandektajog ma is élő jog.

Az átmeneti rendelkezések is még egyidőre kitolták a pandekták hatályát az annak érvényben léte alatt keletkezett egyes jogviszonyok megítélésére.

E mellett a polgári törvénykönyv alkotói több jogszabályt a pandektákból vettek át és így akkor is, ha azoknak az álláspontját fogadjuk el, a kik az új törvénykönyvet rendszeres organikus egésznek tekintve s az egyes rendelkezések eredetét figyelmen kívül hagyva magából a Codexből kívánják az esetleges hiányokat kitölteni a jogmagyarázat régibb és újabb dogmatikus eszközeivel, még akkor is megmarad a pandektajognak legalább fogalommagyarázó jelentősége.

De mindezen életelikszirek daczára a pandektajog, mint élő jog nagyban és egészben már a történelemé, a multé.

Ilyen körülmények között egészen természetes, ha felmerült a kérdés a római jogtudomány további praktikus értékesítésének módozatai iránt.

Egyesek a dogmatörténet kultiválásának tulajdonítanak nem csupán a jogi képzés, de a gyakorlat szempontjából is nagy jelentőséget és pedig főleg a Justinianusi kodifikációtól a polgári törvénykönyv életbeléptetéséig terjedő időre vonatkozó dogmatörténetnek.[1]

Mások a római közjog tanulságaira hívják fel a figyelmet.[2]

Farkas professor a modern nagy államok gyarmatosításában megelevenedni látja a római imperium alakító erejét.[3]

A metodologiai kérdések felelevenedése[4] óta természetszerüleg kínálkozik az alkalom a római jognak logikai kiaknázására, a dogmatikus módszer elvont analizálására, a mi egyszer már végre-valahára tisztán, világosan fogja a laikus által is érthető módon megeleveníteni a jogászi gondolkodás egészen sajátos dialektikáját s fogja világosan megmutatni a római jog-

[1] *Litten*, i. m. 15. ff., 31. ff.

[2] Leop. *Wenger*, Die Stellung des öffentl. röm. Rechtes etc. Wien, 1907.

[3] A római jog a XIX. század végén. Kolozsvár, 1901. 31.

[4] Főleg a szociologia s a szabad jogi iskola révén.

nak sokak által állított, de kevesek által értett legfőbb kiválóságát, az alakok és gondolatfűzés eddig meg nem haladott tökéletességét.[1]

Végűl a társadalmi tudományok odaadóbb művelése alásán a konkrét materialis jogszabályok dogmatizálását s ráirányítván a figyelmet a fejlődés nagy történelmi folyamatára, a jogászvilágot is megcsapta az annyit hangoztatott konzervativ szellem daczára is a világalakulás friss áramlata s a kodifikáció és fejlődés, törvény és bíró, jogalkotás vagy jogalkalmazás felszinre került problemái[2] olyan sürgetően utalnak a jogfejlődés tanulmányozására, hogy a tudománynak ezen irányu mozgalmai szükségszerüen aktuálissá teszik annak a jogrendszernek *dinamikai*[3] tanulmányozását, a mely több mint ezer éves pályáján képes volt a községállam igényeit s az antik világbirodalom jogi szükségleteit, a királyság, köztársaság és császárság, tehát mindenféle politikai rendszer kívánalmait, a 2 holdas földmívelés s az egész ismert világ egységes nagy gazdasági életét kielégíteni, a mely átizzadta a római puritán világnézetnek, a hellenizmusnak, a Stoa filozofiának és a kereszténységnek sok tekintetben ellentétes hatásait; a mely jogrendszer tehát a jogfejlődés történelmi és szisztematikus tanulmányozására az egyetlen és a legjobb bázist szolgáltatja.[4]

Ha a jelek nem csalnak, úgy látom: a római jog új recepcio előtt áll, nem ugyan materialis jogszabályaiban, mint az új-kor elején a német birodalomban, vagy mint az ó-korban Egyptomban és Kis-Ázsiában, hanem a fejlődéséből kiolvasható törvényszerüségek[5] s az alkalmazásában megnyilatkozó tanulságokban.[6]

[1] A római jog tökéletessége a formák s az alakítás tökéletessége. A római jog mint „logikai érték" és nem mint „etikai érték" irányíthatja ma a jogtudományt s jogéletet.

[2] Lásd a szabad jogi iskola irodalmát.

[3] „Fejlődéstani" ellentétben a dogmatikával.

[4] Szerző egy még sajtó alá nem rendezett nagyobb ó- és középkori jogtörténelmi tanulmányából. (Colonatus.)

[5] Ebből a szempontból a római jog ezidáig teljesen parlagon heverő anyag még. V. ö. *L. Kuhlenbeck*, Die Entwickelungsgeschichte des römischen Rechts, I. München 1910, Vorwort.

[6] Lásd *Saleilles* dolgozatát: *Le droit romain et la democratie*, a Scialoja, Studii di diritto Romano II. kötetében, Milano, 1905. 713—730.

Mindenesetre sajátságos, hogy a legmodernebb (civil) jogiskolák, a minő a gazdasági, a szocialisztikus és a szabad jogiskola, érdemesnek ítélik a római jog klasszikus tanulságaira visszanyulni s forradalmi tendenciáikhoz ott keresni argumentumokat.

De hogy a római jogtudomány ezeknek a modern tudományos és gyakorlati feladatoknak megfelelhessen, előbb újjá kell születnie a történeti műveiben is túltengő dogmatizmus,[1] fogalmi[2] és más teljességgel inproduktiv szőrszálhasogatások tömkelegéből a modern társadalomtudományok s jogi nézőpontok, valamint a mindig új és produktiv, sokoldalú *történelmi érzék*nek felhasználásával s megfelelő értékesítésével.

Ha így újjászületik, konkrét *izoláltan* szemlélt rendelkezései nem fogják ugyan visszahódítani sem a német, sem a többi nemzetek ítélőszékeit, de be fog vonulni a kulturállamok parlamentjeibe, be oda, a honnan az életet irányítják s oda, a hol a jog és élet összhangba hozatalának útjait keresik.

Ez az újjászületés eddig nem volt lehetséges, mert ismertük ugyan az elvont jogszabályokat, a Codexet, de jórészben ismeretlen volt a jogélet s általában az élet, hiányoztak az okmányok! Egészen jogosan vetette fel Wenger[3] bécsi tanár a kérdést: vajjon ki látna be mélyebben a telekkönyvi intézmény jelentőségébe? Az-e, a ki a telekkönyvi rendtartás szövegét kapná kézhez, vagy az, a ki a telekkönyveket tanulmányozná át? Én nem döntöm el a kérdést, bár Wenger az utóbbinak ad elsőbbséget s azzal a kérdéssel sem kívánok foglalkozni, hogy tudományos szempontból élő jogunk megismeréséhez mennyiben volna kívánatos az eddig ki nem aknázott közjegyzői levéltárak s más, a mindennapi jogforgalom lebonyolítását szolgáló okmányok tüzetes áttanulmányozása, a mire Ehrlich[4] professor

[1] A római jogi jogtört.-irodalom csaknem kizárólag magán hordja a dogmatikus irány túlsúlyának bélyegét.

[2] A dogmatikus jogi *mélységek* merőben logikai, fogalmi és dialektikai mélységek, a melyeknek a *kultura* mit se köszönhet.

[3] Akkor még gráczi tanár: Römische und Antike Rechtsgeschichte. Graz, 1905. 17—18.

[4] *Ehrlich*, Freie Rechtsfindung u. freie Rechtswissenschaft. Leipzig, 1903. 35., 36.

hívta fel pár év előtt a jogtudomány figyelmét, de azt hiszem, senki sem fog ellentmondani, ha azt állítom, hogy a teljes és alapos megismeréshez csak a Codex és jogélet együttes átdolgozása vezethet el.[1]

De hogy a római jog legújabb *kulturhivatásának* megfelelhessen, ez a feladat az antik *jogélet* megismerésén kívül még azt is megkívánja, hogy biztos történelmi adatok és nem csupán találgatások és feltevések alapján képesek legyünk a római jogot nem csupán az eszmei rokonság és összehasonlítás, hanem a történelmileg kimutatható összefüggések révén *bekapcsolni az antik világ egyetemes jogfejlődésébe,* miután a Justinianuson inneni jogfejlődéssel való összefüggését már úgy a hogy ismerjük.

Szóval a római jog, mint a Rómában virágzott jogiskolák izolált alkotása nem elégséges alap arra, hogy modern tudományos eredményeket érhessünk el.

Tudni kell beállítani a római jogot a maga kodifikált alakjában, tudni kell szervesen beilleszteni az emberiség ó-kori jogfejlődésének egészébe.

Ennek a két nagy feladatnak megoldását az ó-kor többi codexeinek megismerésén, a napról-napra szaporodó *inscriptiók,*[2] *ostrakonok*[3] és egyéb kulturemlékeken kívül legfőképpen a *papyrusok,* ezek az ó-világi *okmányok*[4] tették lehetővé.

Ismeretes az assyr babyloni művelődésnek, valamint a héber civilizációnak is az egyptomival való kapcsolata, az utóbbi évtized vívmányai közé tartozik Hammurabi törvénykönyvének[5] megismerése, a legújabb szenzációk közé tartozik a római első királyoknak a mesék világából a történelmileg konstatál-

[1] Az elméleti jogtudomány fenhéjázása túlzás a gyakorlattal szemben; s a tekintély, melynek a gyakorlati jogászok részéről örvend, részben *indokolatlan.* Tudományos eredményre csak a kettő együtt képesít.

[2] A jogi szempontból fontosabb római felíratokat lásd: *Bruns,* Fontes Juris Romani Antiqui. Freiburg, VI. kiadás, 1893. *Mommsen,* Corpus Inscriptionum Latinarum. *Orelli, Henzen* stb. epigraphikai gyűjteményeiben.

[3] Ezeket Egyptomból lásd: *Wilcken,* Griechische Ostraka, Leipzig—Berlin, 1899.

[4] Lásd *Wenger,* Papyrusforschung und Rechtswissenschaft. Graz, 1903. 11.

[5] 1902-ben.

ható életre ébredése, a későbbi koholmányoknak minősített Leges Regiae-nek s a legrégibb Numa-féle alkotásoknak az egyptomi joggal való összefüggése, a XII táblás törvény és az egyptomi faraó: *Amazis* codexének rokonsága.[1]

A papyrusok tanuságai alapján megismerjük az ős egyptomi jog hatását a görög jogra a Nagy Sándor halálával kezdődő Ptolemäusi-korban, a görög jog hatását az actiumi csatával Egyptom földére is bevonuló római jogra, a római jog küzdelmét az egész Keleten domináló hellenizmussal,[2] a birodalmi[3] és népjogok dualizmusát, a császári római jognak részleges kapitulálását a tartamányok joga előtt s azt, hogy a Corpus Juris Civilis ezen sokféle ható erőknek egységes kodifikácionális eredője.

Ily módon, bár a részletek kidolgozása még nagyon kezdetleges stadiumban van, a római jogtörténet jogászi világnézetünkben már is egyetemes antik jogtörténelemmé nőtte ki magát.[4]

Ez indokolja, hogy felolvasásom címéül a „Papyrusok és jogtörténelem" és nem a „Papyrusok és római jog" megjelölést választottam.

Mik azok a papyrusok?

A papyrus eredetileg mint papyrus antiquorum[5] az Egyptomban és Siciliában otthonos, előbbi helyen ma már ritka növényfajt jelent, a mely vizenyős helyeken nőtt s a melynek réteges héjából az ó-korban sajátszerü technika segélyével rendesen két egymással összeragasztott rétegből álló, írásra

[1] Lásd erről Révillout részletes fejtegetéseit: *E. Révillout*, Les rapports historiques et légaux des Quirites et des Egyptiens depuis la fondation de Rome jusqu'aux amprunts faits par les auteurs de la loi des XII tables au Code d'Amasis. Paris, 1902.

[2] Lásd *Mitteis*, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des röm. Kaiserreiches. Leipzig, 1891. Erster Theil, Die Hellenistische Civilisation und ihre Grenzen. S. 17–84. Zweiter Theil 85–203.

[3] *Mitteis* „Reichsrecht"-jénél találóbb elnevezés volna: Kaiserliches-Recht = *császári jog*. V. ö. *Voigt*, Jus Naturale etc. II.

[4] Lásd *Wenger*, Römische und Antike Rechtsgeschichte. Graz, 1905. S. 9.

[5] Papyrus antiquorum, Brockhaus v. papyrus antiquorum. 1903.

alkalmas anyagot állítottak elő. A szó jelenti átvitt értelemben azt az írásra szánt s a mai papiroshoz hasonló anyagot. Végűl papyrusnak nevezzük az ezen lemezekre írott okmányokat is.

Eddig csak Itáliában és Egyptomban találtak ilyen okmányokat.

Az első nagyobb leletet Herculanum romjai közt 1752-ben találták,[1] tekercsek és pedig félig megszenesedett és csak nagy nehézségekkel kigöngyölíthető tekercsekben, 1790 darabban. Görög nyelven írott görög filozofiai műveket tartalmaznak.

Bennünket ezek nem érdekelnek s különben is az egyptomi leletekkel szemben sem mennyiség, sem tudományos értékesség szempontjából össze sem mérhetők.

A papyrusok valódi hazája Egyptom, a melynek klimája, száraz levegője rendkívül alkalmas arra, hogy ezeket az emlékeket évezredeken keresztül sértetlenül megtartsa s az azokban megörökített szellemi kincseket a késő utókornak legtöbbször íróik szándéka nélkül is megőrizze.[2]

Itt az első papyrusokat Gizéhben a benszülöttek 1778-ban véletlenül találták. 50 tekercset ajánlottak fel egy európai kereskedőnek megvételre. Az nem értette a portéka becsét, csupán egy darabot vásárolt meg, mire az arabok a rossz üzlet miatt érzett haragból a többi 49-et elégették.[3] A megvásárolt papyrus Borgia Stefano biboroshoz került s Charta Borgiana néven ismeretes. A Sybilla-könyvekhez hasonló történet.[4]

A XIX. század 2-ik évtízedében ugyancsak véletlenül már

[1] Brockhaus v. Papyrusrollen. 1903. Ezek az ú. n. *bibliolythek.*

[2] *Helle Károly,* A görög papyrusok és a római jog. Bpest, 1907. 3.

[3] *Wenger,* Papyrusforschung und Rechtswissenschaft. Graz, 1903. 13., 14. ll. A papyrusleletek történetére vonatkozólag lásd: *Wilcken,* Griechische Papyri. Berlin, 1897. — *Mitteis,* Aus den griechischen Papyrusurkunden. Leipzig, 1900. — *Crönert,* Denkschrift betreffend eine deutsche Papyrusgrubung. Bonn, 1902. — *Schmidt,* Aus der griechischen Papyrusforschung. Eberfeld, 1906. — *Jouget,* Chronique des Papyrus kötetei 1903-tól. — *Griffet,* Archaeological Report comprising the work of the Egypts Explor. Fund and the progress of Egyptology 1900—1906. évf. — *Grenfell, Hunt, Hogarth,* Fayumtowns etc. London, 1900.

[4] A történet nem egészében valószínü. Lásd *Grenfell* és *Hunt* nehézségeit: *Wenger,* i. m., i. h.

nagy tömeget találtak a benszülöttek s európaiaknak eladva, azok Európa különböző múzeumaiba s könyvtáraiba kerültek. 1865-ig az összest ki is adták, legutóbb a párisiakat.[1]

A tudományos világ különösebb figyelme 1877-ben fordult a papyrusok felé, midőn Közép-Egyptom El-Fayum nevű tartományában a benszülött parasztok a régi romokat takaró só- és natron-tartalmú halmokról gyapotföldeikre földet hordva, a papyrusoknak nagy tömegére bukkantak s a kairói kereskedőknek eladva, azok üzleti élelmességgel az értékes anyagot forgalomba hozták, majd felbuzdúlva a pénzügyi sikeren, a hatóságtól engedélyt kértek s a benszülöttek által megjelölt helyeken rendszeres ásatásokhoz fogtak s mind több és több papyrust hoztak napvilágra s világforgalomba. Ezek a Krokodilopolis, Arzinoë, Soknopaiou Nésos, Herakleopolis és Hermupolis romjai alól kikerült papyrusleletek legnagyobb részben Bécsbe, Berlinbe, kisebb számban Londonba, Oxfordba, Párisba, Genfbe és Gizéhbe kerültek. A Bécsbe került anyag bennünket legközelebbről érdekel. Ez a Rajner főherczeg-féle gyűjtemény alapja.[2]

A tudományos ásatásokat 1888/9-ben az angol Flinders Petrie végezte ugyancsak Fayumban. Számos mumiapapyrust talált; mumiákat burkoltak papyrusokba és pedig úgy, hogy több papyrust összeragasztottak s ezt az anyagot, az úgynevezett cartonnage-t használták mumiagöngynek. A papyrus-cartonnageok szétszedésével sok teleírt papyrusokmányhoz jutott. Ezeket a papyrologiában Flinders Petrie Papyrusoknak nevezik.

1895/6-ban Grenfell, Hunt és Hogarth végeztek ásatásokat ugyancsak a fayumi kerületben a régi Karanis és Bacchias tájékán.

Egy évre rá egy angol tudós consortium, az úgynevezett Egypt. Exploration Fund, rendszeres tervszerü s állandó ásatások rendezését határozta el. A híres oxfordi papyrologusokat, Grenfell- és Huntot bízta meg a vezetéssel. Ennek az elhatározásnak eredménye volt az 1897-ben Oxyrhynchos romjai alól napfényre hozott híres papyruslelet, mely még az el-fayumi

[1] *Helle*, i. m. 6—7. ll.

[2] *Helle*, i. m. 7—8. lapok. — *Wenger*, i. m. 14. s köv. ll.

1877. évi leletet is úgy számra, mint tudományos értékre felülmulja.

Ugyanezen papyrologusok 1898/9. év telén a régi Euhemeria, Theadelfia, Philoteris s Dionysias városok környékén;

1899-ben Wilcken és Schäfer német tudósok a régi Herakleopolis tájékán;

1900-ban ismét Grenfell és Hunt a kaliforniai egyetem megbízásából a régi Tebtunis vidékén, hol papyrustekercsekbe burkolt szent krokodilusokat fedeztek föl egész temetőszámra;

majd ugyanazon évben Jouguet és Gayet;

1900/1-ben a régi karami és Socnopaiou-Nesos környékén Grenfell és Hunt;

ugyanők 1901/2-ben Fayum és Hibeh tájékán kerestek és találtak papyrusokat.[1]

Azóta is évről-évre gazdagodik az anyag.

A mult század 90-es éveiben aztán megindul nagyobb arányokban a leletek publikációja is: a „Flinders Petrie Papyri"; a berlini papyrusok „Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin", röviden B. G. U.; a British Muzeum papyrusai „Greek Papyri in the British Muzeum" czím alatt; majd a Rajner-féle gyűjtemény egyrésze „Corpus Papyrorum Raineri" néven; a genfi papyrusok „Papyrus de Genève" czímen; az oxfordiak röviden „Papyri Grenfell", az oxyrhynchosi lelet „The Oxyrhynchos Papyri", a fayumi papyrusok „Fayum towns and their Papyri"; a lord Amherst-féle papyrusok „The Amherst Papyri"; a Tebtunis vidékén talált anyag „The Tebtunis Papyri"; továbbá „Papyrus Bruxellensis", „Papyri Fiorentini" czímen a brüsszeli és florenczi papyrusok; a hibehi papyrusok „The Hibeh-Papyri", a lipcsei gyűjtemény „Griechische Urkunden der Papyrussammlung in Leipzig" czímen és így tovább.[2]

[1] Az ásatások történetének összefoglalását adja *Helle*, i. m. 5—11. lapokon. Lásd az újabb leletekről M. *Wilcken*, Archiv für Papyrusforschung eddig megjelent 5 kötetét.

[2] A felsorolt publikációk idézése: Flinders P. papyrusai *P. Petr.* I., II., III. Appendix; a berliniek *B. G. U.* I., II., III., IV. stb.; Rajner-gyűjtemény *C. P. R.* I., II.; a genfi *P. Gen.*; Britisch Múzeum pap. *P. Lond.* s

Tekintettel az anyag rendkívüli megnövekedésére és folytonos gyarapodására, a mi az áttekinthetőséget igen megnehezítette, U. Wilcken a drezdeni nemzetközi philologus-historikus kongresszuson indítványt[1] tett egy központi organumot pótló folyóirat megindítására, a mely az újabb leletekről, az újabb kiadványokról, a papyrologia körében megjelenő mindennemü, tehát jogi művekről is tájékoztassa az érdeklődő köröket. Indítványát elfogadták s annak alapján indult meg az ő főszerkesztősége mellett az „Archiv für Papyrusforschung", a melyből az ember mindig tájékozódhatik nagy vonásokban a papyrologia állásáról.[2]

A papyrusok lelőhelyéről már megemlékeztem; régi sírok, városok, falvak romjai, temetők, a városokból keleti szokás szerint kihordott szemét és törmelékekből képződött s utóbb homokkal beborított halmok[3] azok a helyek, hol a kutatók biztos eredménynyel dolgozhatnak. Minden esetre komikus, hogy a papyrusoknak egy része eldobott, elhányt papir, kiselejtezett irómány, szóval makulatura és „antik szemétdombok"-ról kerül elő; de becsesek, mert évezredes multra vetnek világot, mert a mindennapi élet aprólékos viszonyaiba s hivatalos tényeibe engednek bepillantást, becsesek, mert egytől-egyig okmányok.[4]

A mi korukat illeti, az általam ismert szakművek adatai nem egybehangzók, a mi nem pusztán annak tulajdonítható, hogy folyton újabb és újabb anyag kerül napfényre, hanem inkább annak a körülménynek, hogy a jogászok valószinűleg

utána a kötetszám; oxfordiak *P. Grenf.* I., II.; oxyrhynchosiak *P. Oxy.* I—IV.; fayumiak *P. Fay.*; Amherst-félék *P. Amh.* I., II.; tebtunisiak *P. Tebt.* I., 1907-ig csak egy kötet jelent meg; a brüsszeliek: *P. Brux.*; a florenciek: *P. Fior.*; a hibehiek *P. Hib.*; a lipcsei gyűjtemény *P. Leip.* Lásd *Heller*, i. m. 11—14. a gyűjtemények teljes címeit.

[1] *Wilcken*, Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. I., Leipzig, 1901. Vorwort.

[2] Eddig 5 kötet jelent meg. A megjelenés nincs időhöz kötve.

[3] U. *Wilcken*, „Die Berliner Papyri in Herakleopolis Magna" az Archiv für Papyrusforschung II. kötetében 294 s köv. lapokon.

[4] Okmány jelentőségüket kiemeli *Wenger*, Papyrusforschung etc. 16—18.

csak a jogi tartalommal biró papyrusokra vannak tekintettel, más szakemberek pedig más papyrusokra is behatóbban kiterjeszkednek. Az Archiv czikkei s a jogi szakkörbe vágó általam ismert művek a papyrusok korát a Krisztus előtti 5. századtól a Krisztus utáni 8.-ik századig teszik.[1] Úgy hiszem, a görög papyrusok lebegtek ezen auctorok szemei előtt. Másutt az áll, hogy a legrégibb papyrusok a Krisztus előtti 18. századból, a legújabbak a keresztény időszámítás 10. századából valók.

Az eddig publikált s jogászi szempontból értékelhető papyrusok, amint azt Frese írja, a Krisztus előtti 5. századtól a Krisztus utáni 8.-ik századig terjedő több mind ezeréves kort fogják át.[2]

Hogy jelentőségüket a joghistoria s főleg a római jog szempontjából kellően mérlegelhessük, pár szóval Egyptom történetét kell vázolnom.[3]

Megkísérelték Egyptom historiáját egészen a Krisztus előtti 10.-ik évezredig visszavinni. A chronologia meglehetősen zavaros, daczára az ide vonatkozó mélyreható kutatásoknak, a híres turini király papyrus, Manetho történész munkája, az astronomiai megjegyzések s az ó világ többi ismert eseményeivel való összevetéseknek s az ó-kori írók közleményeinek.

A tudomány jelen állása szerint Egyptom hiteles története az első fáraóval Menessel a Krisztus előtti 4.-ik évezredben kezdődik, tehát Hammurabi babyloni király korát megelőzőleg több mint ezer esztendővel. De akkor az egyptomi kultura már a fejlődés magas fokán állott.

A Krisztus előtti 3.-ik évezred végén Ázsiából betörtek a Hyksosok s mint pásztorkirályok 500 éven át tartották Egyptomot hatalmuk alatt.

Megszabadulva tőlük főleg Thotmes és II. Ramses alatt a birodalom felvirágzott.

[1], [2] Benedikt *Frese*, Aus dem gräko-egyptischen Rechtsleben, Eine papyrologische Studie. Halle, a. S. 1909. 2. Brockhaus, v. Papyrusrollen, 1903. Leipzig.

[3] *Az* itt következő történeti áttekintést a következő műből merítettem: Dr. M. *Sayur*, Grundzüge des aegyptischen Staatsrechtes. Breslau, 1909. 1—5.

Majd az äthiópok és assyrok igázták le. Később megint főleg Psametich és Necho alatt a virágzás magas fokát érte el.

Kulturalis fejlődésének zenitjén a híres Amazis alatt állott, ki a Kr. e. VI. században uralkodott.

Utána Kambyzes perzsa uralkodó leigázta a virágzó birodalmat, a benszülöttekkel kegyetlenül viselkedett, kulturális emlékeiket nagy részben leromboltatta.

Perzsa uralom alatt nyögött 525-től 332.-ig Kr. e., mely idő alatt csak a szelidlelkű Darius uralkodása volt az őslakósságnak enyhületet hozó.

332.-ben a makedon Nagy Sándor foglalja el s bekebelezi a maga hatalmas állam komplexumába. Halála után a görög Ptolemäusok alatt, kiknek elődje már a makedon uralom alatt kormányozta az országot, ismét önállósul. A Ptolemäusok alatt a Hellenizmus szellemi hatalma diadalmaskodik az ősi hagyományokon, s a görög jog az egyptomi jogon.[1]

Az actiumi csata után Róma imperiuma alá kerül s római, illetve byzanci provinczia marad és pedig kulturája és termékenysége miatt a legbecsesebbek egyike, egészen a Kr. u. 7.-ik századig, mikor Omár kalifa hódítja meg s ezzel az arabok uralma alá kerül s több időleges hódítástól eltekintve, a kalifák uralma alatt marad egészen 1517-ig, mikor csaknem Magyarországgal egyidőben I. Selim török szultán foglalja el s teszi a török birodalom tartományává.

Bizonyos önállósággal ma is török tartomány, részben angol protektoratus alatt.[2]

A jogi papyrusok legnagyobb részben a Ptolemäusok és a római uralom korából származnak, vannak azonban ú. n. demotikus papyrusok is a Ptolemäus kort megelőző időkből s vannak papyrusok a kalifák korából.[3]

Ez a körülmény adja magyarázatát annak, hogy a papyrusok nyelve is különböző. Túlnyomó a görög, de van kopt

[1] Lásd *Mitteis,* Reichsrecht und Volksrecht. Leipzig, 1891. 17—85.; B. *Frese* i. m. 4—6.

[2] Úgy látszik, a protektoratus az annexio felé halad napjainkban.

[3] *Wenger,* Papyrusforschung etc. 35—36.

(a koptok az ős egyptomi race maradványai), latin, syr, arabs és héber nyelvű papyrus anyag is.[1]

S ugyancsak ez a körülmény magyarázza azt is, hogy papyrusaink nem csupán a római, hanem a görög s az egyptomi autochton jogrendszert is felölelik.

A demotikus papyrusok, melyek egy része görög fordításban maradt fenn, az egyptomi jogra vetnek világot.

A Ptolemäusi papyrusokból az a harcz tárul föl előttünk, melyet az egyptomi jog vív a fejlettebb görög joggal, a római korbeli papyrusokból meg azt látjuk, hogy a császári jog, a Mitteis által Reichsrechtnek nevezett Róma városi jog kénytelen maga mellett még a Constitutio Antonina után is,[2] tehát akkor is, mikor Caracalla ismert rendelkezése folytán a birodalom összes lakói római polgárokká nyilváníttattak s így a római jog mindnyájukra kötelezővé tétetett, mondom: kénytelen még ezen nagyszabású változás után is megtűrni maga mellett a görög jogot, mint particularis, tartományi vagy népjogot, nemcsak, de ennek a jognak az eszméi, a gondolatai nem egy vonatkozásban a birodalmi jogot is átalakítják. Átalakítják, mert a görög jog csak alakilag volt tökéletlenebb a római klasszikus jognál, de eszmékben épp oly gazdag, etikai tartalomban pedig kiválóbb volt nem egy tekintetben a rómainál.[3]

Ily módon a papyrusok megdöntötték a római jog centralis egységéről, egységes birodalmi uralmáról táplált felfogásunkat s másfelől a római jog s a többi antik jogrendszerek szerves összefüggését megállapitani elősegitették. Azon vonatkozásokban pedig, a melyekben ezeknek a jogrendszereknek történelmi összefüggése nem mutatható ki, a jogintézményeknek ennek daczára fenforgó hasonlósága révén azt a genetikus jogtörté-

[1] *Helle* i. m. 4 lap 1. jegyzet.

[2] *Mitteis*, Reichsrecht und Volksrecht, 159—209. Fortdauer volksrechtlicher Anschauungen, 202 s köv. ll. És a tartományi particularis jogról szóló III. rész, 209—515.

[3] A római jog kiválóságának hangsúlyozásánál meg szoktak feledkezni az alaki és etikai kiválóság megkülönböztetéséről. Eszmékben épp oly gazdag, mint a római jog. Innen az a Reinach-i „invasion pacifique du droit grec dans le droit romain". Frese i. m. 7., v. ö. 8.

nelem szempontjából fontos tényt világítják meg, hogy az ember mindig és mindenütt ember volt, s mindig és mindenütt magában hordta az erkölcsi rendre törekvés magasabb ösztönét, hogy a jó és igaz szocialis ideáljára törekvés olyan egyetemes a történelemben, mint az igazság, mint a napsugár s az annak konkrét megvalósítására irányuló akarat, sokszor analog, s nem egyszer teljesen azonos jogintézményekben nyilatkozik meg.[1]

De e ponton a papyrusok tanulságai már meghaladják a jogtörténelem kereteit s a filozofiába vágnak.

És most következik az ismertetés legérdekesebb része, a papyrusok tartalma.

Az ó-kori kutatások terén eddig a felíratok vitték a főszerepet, kőtömbökbe és érctáblákba megörökítés végett metszett inscriptiók.[2]

Egy-két évtized óta a Papyrusok vették át a vezérszerepet.

A kő és érczbe metszett felíratok ünnepélyes megörökítései nagy történelmi tényeknek; törvények, államszerződések, fontosabb statutumok, kormányrendeletek, sírfelíratok, fogadalmak, dedicatiók foglaltatnak ezekben a felíratokban.

A papyrus nagyon polgári jellegű. A mindennapi élet eseményeit találjuk azokban feljegyezve. A mint Mitteis kifejezi,[3] a papyrusok pillanatnyi felvételek a mindennapi polgári életből, sőt elevenségük miatt azt is mondhatnók, hogy mozgó fényképek, a melyek az óvilág társadalmi életének folyását pontosan, úgyszólván pillanatról-pillanatra megörökítették s épp ezért olyan rendkívül értékesek.

Betekintést nyerünk a papyrusok révén az ókor magán és gazdasági életébe, a mely élet eddig a tudomány előtt ismeretlen volt; lehetővé válik nemsokára az ókor művelődés történetét statisztikai, gazdasági alapra állítani,[4] előttünk folynak le a bírói és közigazgatási tárgyalások;

[1] *Mitteis*, Reichsrecht und Volksrecht, Einleitung (Die herrschende Anschauung von der Rechtseinheit des röm. Reiches) 1. ff., *Wenger*, Röm. und Antike Rechtsgeschichte, 9; *Frese*, i. m. 68.

[2] *Mitteis*, Aus den griechischen Papyrus urkunden 5—6; A római jogiakat lásd *Bruns* i. gyűjteményében.

[3] *Mitteis* i. m. 6.

[4] *Mitteis*, Aus den griechischen Papyrus urkunden 6.

nyomon kisérjük a magistrátusok, a helytartók hivatalos útjait, szemmel tartjuk hivatalos elfoglaltságát, úgyszólván óráról-órára.

Benézhetünk a közjegyzői irodákba, az ókor kataszteri és telekkönyvi hivatalaiba.

Egész hatósági levéltárak állnak rendelkezésünkre s a magánjogi okmányok száma jelentékenyebb, mint pl. a középkori magyar jogéletről.

De számosak a közhitelességű okmányok, a közjogi rendelkezések s hivatali irományok is.[1]

Egy szóval a mi a jogélet, a joggyakorlat megismeréséhez szükséges, az mind rendelkezésre áll s fog állani még nagyobb mennyiségben.

Hogy ez mit jelent, a bevezetésben már körvonaloztam s hogy a római jog szempontjából minő haladás, annak illusztrálására elég rámutatnom arra, hogy a papyrusokat megelőzőleg a romanista az okmány-anyagot csaknem teljesen nélkülözte, mert az Erdélyből származó viasztáblákra írott 25 adóssági okmányon s a pompeji leleteken kivül a római birodalom területéről nem került napfényre említésre méltó okmány lelet.[2]

Már pedig az egyszerű ügyleti okmány az az írott emlék, a mely az ügyletet magát állítja elénk, a mely konkrét példát szolgáltat az absztrakt jogszabályhoz, s illusztrációt az antik jogászok irodalmi műveihez.

A jogi részletek szempontjából álljanak itt a következők: a nem jogi tartalmu papyrusokról egész röviden előadásom végén fogok megemlékezni.

A bemutatandó részletek általában a római korbeli egyptomi jogéletre vonatkoznak.[3]

[1] A papyrusok tartalmának ált. jellemzését lásd: *Mitteis* i. m., 7. s köv. ll.; *Helle* i. m. 14. s köv.; *Wenger*, Papyrusforschung etc., 17. s köv.; *Frese* i. m. 3. s köv., 63. s köv. ll. Lásd továbbá az *Archiv* czikkeit, ismertetéseit.

[2] L. *Wenger*, Papyrusforschung etc. 11. Az erdélyi területen talált viasz s fatáblák adatait lásd *Bruns* i. művében, úgy szintén a pompeji lelet jogi okmányait is ugyanott.

[3] *Frese* i. műveből 8—61.; *Mitteis*, Aus den griechischen Papyrus-

A római jog a közvetlen képviseletet nem ismerte el, csak kivételesen engedte meg pl. a birtokszerzésnél. Állott az elv: „per extraneam personam nobis adquiri non potest". A papyrusok tanusítása szerint, a mint azt Wenger beigazolja,[1] Egyptom a római korban ismerte s gyakorolta a közvetlen képviseletet. A megbízott, a képviselő a képviselt nevében cselekszik s a cselekvéshez fűződő joghatások a képviselt személyét illetik.

Valószinüleg a rabszolgaság hiánya vezette rá Egyptomot a képviselet elismerésére.[2] A birodalmi római jog különben a 3-ik századig csak a római polgárokat kötelezte, tehát a Constitutio Antonina előtti időben, az ókorban általánosan uralkodó személyi elvnél fogva az egyptomi benszülött lakosság egyptomi, illetve görög joguralom alatt élt s csak az Egyptomban lakó római polgárokra volt a római birodalmi jog feltétlenül alkalmazandó épp úgy, mint előbb a Ptolemäusok korában az egyptomiakra az egyptomi, s csak a görögökre alkalmazták feltétlenül a görög jogot.[3] Az egyptomi Vielschreiberei[4] miatt olyan fontos közjegyzői intézmény is kettős, egyptomi és görög,

urkunden, 19—24.; *Wenger* i. m. 25—47.; *Helle* i. m. 22—51.; Otto *Gradenwitz*, Ein führung in die Papyruskunde I. Leipzig, 1900. 47—163.; L. *Wenger*, Rechtshistorische Papyrusstudien, Graz, 1902. (Gestellungsbürgschaften, Vadimonien in den Papyri, Competenz egypt. Gerichtsbehörden in der röm. Periode); Stephan *Brasloff*, zur Kenntniss des Volksrechtes in den romanisirten Ostprovinzen des römischen Kaiserreichs, Weimar, 1902: (Executivklausel und beneficium excussionis, Beneficium excussionis und Gestellungsprivileg, der ἄγραφος γάμος des syrisch-röm. Rechtsbuches): a *Zeitschrift der Savigny Stiftung*, a *Nouvelle Revue historique* és a *Bulletino del I' Istituto di diritto romano* és az *Archiv* czikkei.

[1] *Wenger* monografiában dolgozta fel a képviselet kérdését a papyrusokban: Die Stellvertretung im Rechte der Papyri, 1906. Felhasználja a papyrusanyagot *Mitteis*, Römisches Privatrecht-jében I. Leigzig, 1908. S. 230. ft., *Sohm*, Institutionen, 13. Auflage. Leipzig, 1908. 256. ff.

[2] *Frese* i. m. 9. — [3] *Frese* i. m. 4—6.

[4] *Wenger*, Papyrusforschung und Rechtswissenschaft 17. s az ott idézett A. *Erman*, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum: „Quod non est in actis, non est in mundo: diese viel verspottete Regel beherrschte als heilige Satzung das öffentliche und das private Leben Ägyptens". (Wenger i. h.).

előbbi az egyptomiak, utóbbi a görögök számára, később azonban megkövetelték a Ptolemäusok, hogy ha a bíróság előtt kellett ügyleti okmányokat praesentálni, az egyptomi szöveg mellett az okmány görög fordítását is mutassák be, a mi lassankint természetesen oda vezetett, hogy a benszülöttek is idővel görög nyelven írátták okírataikat a görög agoranomos által s így lassanként az egyptomi közjegyzőség meg is szünt. S ugyan így lassanként az egyptomi jog is átengedte a tért csaknem teljesen a görög jognak, a mit a Ptolemäusok egységesítő jogpolitikája még gyorsított is.

Hogy Caracalla polgárosító rendelete előtt az egyptomi területen minő volt a római bíróságok gyakorlata a képviselet tekintetében, általában azt hiszik, hogy a római polgárokra nézve Egyptom területén sem ismertetett el az.

A klasszikus kor vége felé már a birodalmi jogban is közeledést látunk a képviselet felé, s ezt általában a keleti provinciák valamelyikéből származó Papinianus érdemének tulajdonítják; mert tőle származik az actio quasi institoria.[1]

Papinianust a görög egyptomi jogban kifejezett gondolat vezette az újítás terére.

A Justinianusi kodifikációban aztán még nagyobb tért foglal a képviselet egyptomi görög gondolata; a klasszikus jogászok töredékeit a képviseletnek kedvező interpolációkkal módosították a kodifikátorok.

Ugyanesak a papyrusokból tudjuk, hogy a keleti tartományokban ismeretes volt az igény elévülés, a mit a klasszikus római jog épp oly kevéssé ismert, mint a képviseletet.

Ezzel áll összefüggésben a longi temporis praescriptio, az usucapio provincialis pendantja. Ez is hellen eredetű s perjogi alapon nyugszik. A II. Euergetes egyptomi király korában lefolyt Hermias per látszik ezt bizonyítani.[2]

[1] *Frese* i. m. 10. — Fr. 19. pr. D. 14. 3.; fr. 10. §. 5, D. 17. 1; fr. 13. §. 25, D. 19. 1; c. 5. C. 4, 25; fr. 30 (31) pr. D. 3, 5.

[2] P. Tor. I. Kr. u. 117 évből és P. Par. 15, *Frese* i. m. 13. s köv. lapok. Ott idézve *Partsch*, Die Longi temporis praescriptio 118 ff. V. ö. *Sohm*, i. m, 378, 4. jegyzet.

Justinianus kodifikációjában olvad egybe a római usucapio a görög egyptomi eredetű longi temporis praescriptióval.

Az egyptomi papyrusokban megtaláljuk a zálogjog összes ősi alakjait: a tulajdonzálogot, a mely a zálogtárgy felett a hitelezőnek tulajdon jogot ad, mint a római fiducia; továbbá a használati zálogot, a mely a zálogtárgy használatára jogosítja fel a hitelezőt, mint a régi magyar zálogbirtok; végűl a római korban uralkodó zálogformát, a mely abban áll, hogy a zálogtárgy csak akkor megy át a hitelező tulajdonába (odavesző zálog), ha az adós kellő időben nem fizet, de ez esetben a tulajdon átháramlás fizetés jellegével bir; az adós személyesen nem felelős; ha azonban a zálog értéke a tartozásnál csekélyebb, az adós átveszi rendesen a további felelősséget egész többi vagyonára.

De mert az érték különbözet megállapítása legkönnyebben a zálogtárgy eladásával történhetik, a zálogjog utolsó fejlődési fokozata az, hogy nem fizetés esetén a hitelező jogosítva van eladni a zálogot s magát kielégíteni. Hogy ezen pontra a fej lődés a római jog receptiója előtt eljutott-e, ma még a papyrusok alapján nem dönthető el.[1]

Az egyptomi zálog vagy kézizálog vagy hipotéka.

Egész tömeg papyrus igazolja, hogy a hipotékánál is uralkodó a zálogjog azon alakja, a mely nem fizetés esetén a zálogtárgy tulajdonához juttatja a hitelezőt. Egész sereg papyrus tartalmazza ezt a clausulát. A hitelező bírói végrehajtási úton utaltatik s vezettetik a zálogtárgy birtokába úgy, hogy az egyptomi hipotéka tulajdonképpen zálogolás végrehajtási czélból s e szempontból egészen mellékes, hogy a szerződés el van-e látva a tulajdon elveszítésére vonatkozó záradékkal vagy sem. A záradék jelentősége csak abban mutatkozik, hogy záradék esetében a végrehajtási eljárás szükségképpen vezet a zálogtárgy tulajdonának megszerzéséhez, míg a közönséges végrehajtási eljárás egyszerű eladással is végződhetik.

Érdekesek a hipotékánál a zálogbaadóra vonatkozó különböző korlátoló rendelkezések. Nem szabad a zálogtárgyat elide-

[1] *Frese* i. m. 15. s köv. lapokon, hol a vonatkozó papyrusokra is hivatkozik. A görög zálogjogról újabban: *Partsch*, Griechisches Bürgschaftsrecht egyes helyein kivül *Pappulias* görög nyelven irott „Das Pfandrecht nach dem griechischen und römischen Recht" I. Leipzig, 1909.

geníteni, elzálogosítani, ingó dolgoknál még helyéről elmozdítani sem. Némely zálogszerződésben kiköti a hitelező, hogy az adós köteles neki a zálogtárgyra vonatkozó jogalapító okmányokat biztonság kedveért átadni.[1]

A végrehajtási eljárásban 3 szakot különböztettek meg: a foglalást, a tulajdon megszerzését s a birtokba utalást.[2]

Van arra is adat, hogy a hitelező által végrehajtás útján eszközölt tulajdonszerzés és birtokba lépés után is megfizethette az adós tartozását s visszaválthatta a zálogot. Hogy erre feltétlenül jogosítva volt-e, nem tudjuk.

Nem volt elismerve a római elv: pignoris causa indivisa est. Ha az adós részfizetést teljesített, a zálogjog megfelelő részben megszünt.

Az ingatlan eladásoknál és elzálogolásánál az ügylet érvényességének feltétele volt rendesen az ingatlan zálog- és tehermentessége.

Vannak azonban papyrusok, a melyekből megállapítható, hogy, midőn a vásárló vagy záloghitelező jogát a telekkönyvbe bejegyeztetni kéri, korábban zálogjogot szerzett 3-ik személyek jogát épségben tartatni kérte.

Nem lehet mindazonáltal még ma eldönteni, hogy lehetséges volt-e az ingatlanok eladása a rajta levő zálogjogok átszármaztatásával és hogy lehetséges volt-e ugyanazon ingatlant több zállogal terhelni.[3]

És itt térek át a papyrusokkal dolgozó joghistoria egyik legszenzációsabb eredményére, az egyptomi telekkönyvekre s telekkönyvi jogra.

[1] Itt megtaláljuk az *ingóra* vonatkozó jelzálogot, mely tudvalevőleg polg. törvénykönyvünk kodifikációjával kapcsolatosan egyik legújabb reformtörekvésnek tárgya. (L. *Schwartz* Gusztáv kritikai tanulmányai közt.) B. G. U. I. 301. 13—16. *Fresenil* i. m. 20. — Hasonló az *orosz* jogban, a régi orosz jogban. *Vladimirskij*-Budanov, Obsor istorii russkago prava 1900. 591. — *Frese* idézi i. h.

[2] *Frese* i. m. 21. s az ott idézett papyrusok.

[3] *Frese* i. m. 22. s az ott idézett *Lewald,* Beiträge zur Kenntniss des römisch-ägyptischen Grundbuchrechtes. Leipzig, 1909. Újabban megjelent monographia Otto *Eger*, Zum ägyptischen Grundbuchwesen in römischer Zeit. Leipzig und Berlin, 1909.

Eddig a germán szellem kiválóságának bizonyítékai közt szerepelt a telekkönyvi intézményben rejlő eszmének jogi értékesítése. A németeknek tulajdonították s tulajdonítják még mindazok, kik a papyrusokkal nem ismerkedtek meg, a telekkönyvi jogot.

Mitteis [1] már 1895-ben rámutatott arra, hogy a földadó kataszter, a mely ugyancsak fel volt fektetve a régi Egyptomban, egyszersmind telekkönyvi czélokra is szolgált. De akkoriban ezt az állítást csak sejtésként merészelte egyes szerződési záradékok alapján megkoczkáztatni.

A Grenfell és Hunt által 1899-ben közzétett Oxyrhynchosi papyrusok II. kötetében megolvasható Dionysia papyrus [2] a Kr. u. 2. század 2.-ik feléből hivatkozik többek közt egyik egyptomi helytartó ediktumára Domitiánus császár idejéből.

Ez a helytartó Mettius Rufus elrendeli a kataszter revi zióját s megparancsolja, korábbi rendelkezésekre hivatkozással, hogy abba az ingatlanokra vonatkozó tulajdonjog s az ingatlanokon fekvő hipotekák s más dologi jogok bekebeleztessenek és pedig kifejezetten azért, hogy jóhiszemű 3-ik személyek ne legyenek bizonytalanságnak és csalatkozásnak kitéve. Ime a jogbiztonság s egyben a telekkönyvi jog alapgondolata.[3]

Hogy ingatlanra dologi jogot csak telekkönyvi bekebelezéssel lehetett-e szerezni vagy a nélkül is, azt ma még eldönteni nem lehet. De elegendő alapunk van azt állítani, hogy az egyptomi telekkönyvi jog ismerte már a jövőben szerzendő dologi jogok előjegyzését is.[4]

A papyrusokban a szerződéseknek nagy tömege maradt az utókorra.

[1] Aus den griechischen Papyrusurkunden 23. lapján hivatkozik a *Hermes* XXX. évfolyamában (601. s köv. ll.) megjelent dolgozatára.

[2] The Oxyrhynchos Papyri II. London, 1899. *Archiv* I. 178. s köv. ll. Lásd a már idézett *Lewald* és *Eger*-féle műveken s az *Archiv* I. 178. s köv. lapjain olvasható dolgozaton kivül *Mitteis* i. m. i. h., *Frese* i. m. 28. s köv., *Wenger*, Papyrusforschung und Rw. 29. s köv. *Helle* i. m. 27. s köv. lapokon.

[3] Publicitätsprincip, Interesse des privaten Verkehrs. *Wenger, Mitteis* i. m. i. h.

[4] *Frese* i. m. 29.

Több mint valószinű, hogy az írásbeliség az ügylet constitutiv elemei közé tartozott s nem csupán bizonyítási eszközként szerepelt.[1]

Az egyptomi adóslevél, kötelezvény mindig kölcsönszerződés alakjában íratott, absztrakt kötelező erővel birt, miért is a legkülönbözőbb jogforgalmi szükségletekre volt felhasználható.[2] Lehetett annak valódi causája kölcsön, de lehetett kezesség, hozomány rendelés és lehetett a novatio eszköze is. A vételár tartozás egy ilyen δάνειον segítségével kölcsön formájába volt átönthető. Az exceptio non numeratae pecuniae nem érvényesíthető. Az írásbeli δάνειον kötelező még contra fidem veritatis is. Hasonlított a mai váltóhoz. Kimutatható, hogy a Kr. u. 3. században szokásba jött exceptio veritatis éppen a δάνειον okmányok ellen irányul s a római császárok mindent elkövetnek,[3] hogy az egyptomi görön δάνειον-hoz fűződő jogi meggyőződést a polgárok öntudatából kitörüljék.

Igen érdekesek a szerződésekhez fűzött végrehajtási záradékok. Ismeretes volt tehát Egyptomban a végrehajtható irat. Ez a záradék jogot adott a hitelezőnek, hogy bírói ítélet nélkül a késedelmes adós vagyonát és személyét végrehajtás alá vonhassa.[4]

Sőt ezen végjehajtási jogot olyan esetben, midőn a szolgáltatás 3-ik személynek volt teljesítendő, ezen szerződésen kivül álló 3-ik személy számára is stipulálhatták.[5]

Rendeleti és bemutatóra szóló papirokat eddig még nem sikerült felfedezni. De fordul elő olyan záradék, hogy az adóslevél mindenkivel szemben érvényes, a ki azt präsentalja. Frese[6]

[1] *Frese* i. m. 22. s az ott idézett: P. M. *Meyer*, Zum Rechts- und Urkundenwesen im Ptolemäisch-Römischen Ägypten, *Klio*, VI. 420. ff.

[2] *Frese* i. m. 22. s köv.

[3] A Kr. u. 3. században szokásba jött exceptio non numeratae pecuniae éle éppen a δάνειον ellen irányul. *Frese* i. m. 23.

[4] *Frese* i. m. 25.; *Brassloff*, i. m. I. Capital: Executivklausel und beneficium excussinis. I. ff., *Wenger*, Papyrusforschung etc. 32.

[5] P. *Oxy.* IV. 728. Kr. u. 142-ből: *Fresenel* i. m. 25., a mit különben többfélekép lehet magyarázni.

[6] I. m. 26., hol a vonatkozó papyrusokat is idézi.

szerint azonban ezt csak úgy kell érteni, hogy ezzel a hitelező képviseltetési jogát biztosították, főleg a végrehajtás esetére.

Vannak adósság átvállalásról, engedményezésről szóló papyrusaink. Van nagyszámú nyugtatvány. A nyugtatványok rendszerint záradékkal vannak ellátva, hogy a hitelezőnek adóssal szemben nincs további igénye.[1]

Az obligáció biztosítékaiként megtaláljuk a zálogjog mellett még a kezességet, a mely vagy fizető kezesség, vagy a perjogban szereplő előállításra irányul, továbbá a poena conventionalist és az archát, a mely kettős hivatást, a mai foglaló és a mai bánatbér hivatását tölti be. (Frese i. m. 30. s köv. ll.)

A sokféle szerződések közül kuriozumként felemlítem még a letéti szerződés azon sajátosságát, hogy ha a letét őrzője a letevőnek a dolog kiadását megtagadta, az érték kétszeresét kellett a deponensnek megtérítenie, a mi a római jogban csak a XII. táblás törvényt közvetlenül követő időben volt elismerve, de később a prätor a depositum miserabile-re korlátolta.[2]

Ismeretes volt a depositum irregulare s valószínű, hogy a klasszikus római jogból hiányzó ezen intézményt Justinianus kodifikátorai a görög joggyakorlatból vették át.[3]

Igen tanulságosak a vásárszerződések, a bér, haszonbér, örökhaszonbéri szerződések, amelyeknek sajátosságaira az idő rövidsége miatt már nem terjeszkedhetem ki.[4]

A házassági jog egyik sajátszerűsége, hogy két féle házasságot ismert, a próbaházasságot s a véglegeset.[5] A végleges házasság ünnepélyes szerződéskötéssel járt, a melyben a felek az együttélést ünnepélyesen igérik s a melyben a felek vagyonjogi viszonyai rendeztetnek.

[1] *Frese* i. m. 28. Dispositiv jellege kétségtelen s nem kell szükségképpen a megtörtént fizetést erősitenie, lehet adósság elengedés is.

[2] *Frese* i. m. 32.

[3] *Frese* i. m. 33.

[4] *Frese* i. m. 33. s köv. ll., *Wenger* i. m. 37. s köv. ll, *Mitteis* i. m. 19.; *Gravenwitz* i. m. 47—101 ; *Helle* i. m. 36. s köv. ll.

[5] γάμος ἔγγραφος és γάμος ἄγραφος. Előbbi a végleges, utóbbi a próbaházasság. A házassági jog egyik legérdekesebb része az egypt. jognak, úgy személyi, mint dologi vonatkozásaiban. *Frese* i. m. 38 s köv. ll. *Brassloff* i. m. 3. Kapitel; *Helle* i. m. 14. s köv. ll., *Wenger* Papyrus forschung etc. 44. s köv. ll., az *Archiv* czikkei.

A próbaházasság bármikor felbontható; néha az időt előre meghatározták. Egyik Oxyrhynchosi papyrusban 5 hónapban állapították meg az együttélést. Ez a házassági szerződés állandó jellegű vagyonjogi rendelkezéseket nem tartalmazott.

A görög egyptomi jog a végleges házasság esetében a házassági elválást büntetéssel [1] sújtotta szemben a római joggal, mely azt a jó erkölcsökbe s a házasság szabadságába ütközőnek tartotta. [(Fr. 19. D. 45, 1; fr. 134. ugyanott; c. 2. C. 8., 38. (39)].

A Constitutio Antonina után se bírta az egyptomi jogi tudatból kiirtani ezt az ellenkező római jogi elv. Csak neve változott meg és alakja, de lényege tovább is fenmaradt.

Az örökösödési jogból felemlítem, hogy a szoros értelemben vett végrendelkezés eredetileg ismeretlen volt,[2] de ismert a jog halál esetére szóló vagyonjogi rendelkezéseket, a melyeknek hatályossága a haláltól, mint felfüggesztő feltételtől volt függővé téve. Két alakban találkozunk ezen végrendelkezést pótló intézkedéssel. Vagy már életében ráruházza a hagyakozó vagyonának tulajdonjogát az illetőre s magának kiköti a haszonélvezeti s kezelési jogot, vagy ráruházza a kezelést már életében az örökösre, de utóbbi a tulajdonjogot ez esetben csak örökhagyó halálakor szerzi meg.[3]

Csak a görög uralom honosította meg a végrendeletet s a szoros értelemben vett végrendelkezést.[4]

Rendes körülmények közt közjegyző előtt végrendelkeztek. A római uralom korában az örökhagyó és 6 tanúnak kellett azt aláírnia s pecsétjével ellátnia.

A végrendelkezés behozatala előtt a törvényes örökösödés volt az uralkodó s mikor az elvileg egészen szabad végrendelkezési jog recipiáltatott, az erősen kifejlett családi érzés még jó ideig meg tudta óvni a család érdekeit úgy, hogy korlátozó intézkedésekkel csak jóval később találkozunk, kivéve azt az egy rendelkezést, hogy a próbaházasságból származó gyermek

[1] *Frese* i. m. 47—48.
[2] *Frese* i. m. 56. s köv. ll., *Helle* i. m. 49. s köv. ll.
[3] *Frese* i. m. 56., 57.
[4] *Frese* i. m. 57—58. *Helle* i. m. 49—50.

köteles volt apját örökösévé kinevezni.[1] Érdekes, hogy a Ptolemäusi és római korban gyakori volt a házassági szerződésnek s a halál esetére szóló rendelkezéseknek összekapcsolása.

Végül még csak a gyámsági jog köréből hozom föl, hogy ellentétben a római joggal, a görög egyptomi jog elismerte a nők gyámsági jogát is. Az anyák joga gyermekeik gyámságának viselésére ezen korban még csak a kisázsiai Erythreában volt Egyptomon kívül elismerve.[2]

Justinianus az egyptomi jog példájára aztán felvette kodifikációjába az anyák gyámságra való jogát is, sőt a 118. novellában ezen jogot a nagyanyákra is kiterjesztette.[3]

És most a papyrusok jelentőségéről megrajzolt kép kiegészítésekép pár szóval vázolom azoknak más tudományokat érintő érdekességeit s jelentőségét.[4]

A theologia körébe vágnak a Logia Jesu, az Acta Pauli et Theclae, az Ascensio Jesaiae, a Pastor Hermae, valamint Szent Máté és Márk evangeliumainak egyes részeit tartalmazó jobbára Oxyrhynchosi papyrusok, melyek közül mindenesetre a Logia Jesut tartalmazó a legérdekesebb, mint a mely Krisztus Urunk több eddig nem ismert mondását foglalja magában.[5]

A philologiáról és paleografiáról s az archaeologiáról nem is szólva, mint a melyeknek körébe minden egyes papyrus, mint nyelv és írott emlék, bevonható, az irodalomtörténetet gazdagították a Thukydides, Herodotos, Demosthenes, Xenophon, Plato, Isocrates, Aristoteles, Sophokles, Aristophanes és Homer műveinek töredékeit tartalmazó papyrusok.

Egészen új irodalomtörténeti anyagot is hoztak napvilágra; így Bacchylidesnek több versét, Herodas, Alkman és Sapho

[1] *CPR. I.* 18., 9–10. *Fresenél* i. m. 58.

[2] *Beauchet*, Histoire du droit privé de la république Athénienne II., 189. *Fresenél* i. m. 52. *Papinianus* egyik helyén is találunk a nők gyámságára utalást: Fr. 26. pr. D. 26., 2. *Fresenél* i. h.

[3] *Frese* i. m. 52.

[4] *Mitteis, Wenger, Frese, Helle* művei s az *Archiv* für Papyrusforschung közleményei alapján.

[5] *Mitteis*, Aus den gr. Papyrusurkunden 7., hol az irodalom eddigi adatait is idézi. A mennyiben újdonságot tartalmaznak (Logion 2., 3., 5.), hitelességüket kétségbevonták. 7. lap, 2. jegyzet.

eddig ismeretlen költeményeinek s Menander vígjátékainak töredékeit.[1]

Az orvostudományba vágnak az orvosi útasítások, receptek gyűjteményei s orvosi könyveknek töredékei, a melyekből az is kitünik, hogy Egyptomban az orvosok állami hivatalnokok voltak.[2]

A matematikust Euklydes munkáinak töredékei, a pedagogusokat az iskolai gyakorlatok, a grammatikai szabály gyűjtemények érdeklik.[3]

Az alkotmánytörténetet érinti a híres Athenaion Politeia, melyet Aristotelesnek szoktak tulajdonítani, valamint egy népgyűlés jegyzőkönyvének maradványa.[4]

A rakásszámra fenmaradt magánlevelek a családi s magánélet intimitásait tárják föl, a bevásárlási, háztartási könyvek, számlák a magánélet oekonomiájára vetnek világot.[5]

A közgazdaságba vágnak a nagy mennyiségban fenmaradt adóbevallások, az adótárgyak és adóalanyok bevallásai; továbbá azon papyrusok, melyeken a megtörtént adófizetést nyugtázták.[6]

A kataszterről már a telekkönyvi jognál tettem említést.

Ugyancsak a közgazdaságtant érdeklik azok a papyrusok, melyekből kimutatható, hogy eltérően Bücher és Rodbertus sokáig elfogadott hypotezisétől, mely szerint az ókor nem emelkedett túl a terménygazdaság keretein, már a Ptolemäusok alatt igen fejlett pénzgazdaság virágzott, a mely csak a Kr. u. 4. évszázadban hanyatlott vissza a terménygazdaság nivójára.

Ezzel a nagy felfedezéssel egyszersmind újabb anyagot szolgáltattak a papyrusok a római birodalom bukásának megértése és megmagyarázásához is.[7]

[1] *Helle* i. m. 16—17. *Mitteis* i. m. (Vortrag) 7.

[2] *Wenger* Papyrusforschung etc. 19.

[3] *Wenger* i. m. 20. *Helle* i. m. 4-5.

[4] *Helle* i. m. 20.; *Wenger* i. m. 21., 32.; *Frese* i. m. 3.

[5] *Helle* i. m. 21., 22. *Mitteis* i. m. 25. (Papyrus Sakakkiri, egy magán egyén bevásárlási számadási könyve a Kr. e. III. századból.

[6] Itt a *papyrusokkal* az *ostrakonok* kelnek versenyre. *Frese* 61. s köv.; *Helle* 18—19; *Mitteis* 24. ff.; *Wenger* 21., 24.

[7] *Mitteis* i m. 24.; *Bücher*, Die Entstehung der Volkswirtschaft I. Aufl. 1893, p. 14., 43.; *Rodbertus*, Jahrbücher für Nationalökonomie und

És ezzel, mélyen tisztelt közönség, be is fejeztem részben csak ismertetésnek nevezhető felolvasásomat.

Azzal kezdettem, hogy a római jogot holt saison fenyegette az új század beköszöntésével.

Úgy hiszem: nem szükséges a papyrusleletek alapján megindult lázas irodalmi munkásságot a már is nagy számban megjelent monografiák felsorolásával beigazolnom, hogy a m. t. szakosztály amaz újabb tudományos feladatokról meggyőződjék, amelyek a római jogtudomány életét nemcsak ideigóráig meghosszabbították, de egyszersmind az élő és haladó kultura feladatainak munkálására is képessé tették. Változott tartalommal újból világgá szállhat a mondás:

Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus.

(Ihering.)

Statistik 1865., 339 ff., *Frese*-nél i. m. 66. ff., *Mitteis*-szal (i. h.) egyetértően. V. ö. *Wilcken,* Ostraka. I., 632., 644., 679.

Telekkönyv az ó-korban.

Írta és a szakosztály 1910 márczius 12.-iki ülésén felolvasta

Kiss Géza dr. kir. jogakadémiai ny. r. tanár.

I.

Bevezetés.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet jog- és társadalomtudományi szakosztálya részéről tartott ama sorozatos előadások rendjén, melyek czélja a legújabb *assyro-* és *egyptologiai* kutatások eredményeinek ismertetése és méltatása volt, a *papyrologia* immár önálló jelentőségre szert tett fontos tudományának *általános jelentőségét,* különös tekintettel az ó-kori és per excellentiam a *római* jogtörténelemre, már egyes eddig tartott előadások, főleg *Bochkor* Mihály dr. értekezése,[1] kellően kidomborították.

Midőn tehát ez alkalommal egy nagyfontosságú *jogi intézmény specialis* méltatásával kívánunk az eddig fölkutatott és részben nyilvánosan is közzétett forráshelyek alapján foglalkozni,[2] a papyrologia és a jogtörténelem viszonyára nézve —

[1] Papyrusok és jogtörténelem. L. fent 61. l.

[2] Hely megtakarítása czéljából itt közöljük azokat a *rövidítéseket,* melyekkel az alábbiakban élni fogunk:

a) Papyrus-publikációk *(Wilcken*-féle idézés szerint): 1. B. G. U. = Ägyptische Urkunden aus den köngl. Museen zu Berlin. Griech. Urkunden. Bd. I—IV. 1895-től. — 2. P. Catt. = Pap. Cattavi neu ediert von P. M. Meyer. Arch. f. Pap. III. — 3. C. P. R. = Corpus papyrorum Raineri archiducis Austriae. I. Griech. Texte herausgeg. von C. Wessely unter Mitwirkung von L. Mitteis. Wien, 1895. — 4. Class. Phil. = Classical Philology. A quarterly Journal. Chicago, Vol. I. 1906. — 5. P. Fay = Fayum towns and theys papyri by Grenfell, Hunt and Hogart. — 6. P. Fior = Papyri Greco-Egizii. Vol. I. Papyri fiorentini ed. G. Vitelli. fasc. I., II. 1905., 1906. — 7.

utalással az idézett előadásra — elég legyen a következőkben előadandók méltatása és könnyebb megértése czéljából csak annyit megállapítanunk, hogy az a nagyértékű tudományos munkásság, melyet a papyrologiával foglalkozó jogtörténészek eddig kifejtettek, *két irányban* járt máris igen üdvös hatással, a mennyiben:

P. Gen. = Les papyrus de Genéve ed. Nicole 3 füzet 1896-tól. — 8. P. Grenf. II. = B. P. Grenfell. An Alexandrian erotic fragment and other greek papyri Oxford. 1896. — 9. P. Grenf. II. = B. P. Grenfell and A. S. Hunt, New classical fragments and other greek and latin papyri Oxford. 1897. — 10. P. Lips = Geriehische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig, I. Bd. herausgeg. von L. Mitteis. 1906. — 11. P. Lond. = Greek Papyri in the British Museum. I. und II. ed. F. G. Kenyon, III. ed. F. G. Kenyon and H. L. Bell. — 12. P. Oxy. = The Oxyrynchus Papyri I—VI. ad B. F. Grenfell and A. S. Hunt. — 13. P. Strassb. = Griechische Papyrus der kais. Bibliothek zu Strassburg. 1. és 2. füz. ed. Preisigke 1906/7. — 14. P. Teb. = The Tebtynis Papyri I. ed. B. P. Grenfell, A. S. Hunt und J. G. Smyly, II. ed. B. P. Grenfell und A. S. Hunt.

b) Folyóiratok: Philologus (= Ph. Zeitschrift für klassiches Altertum). *Hermes* (= Hermes, Zeitschrift für klassiche Philologie). *BWPh.* (= Berliner Philologische Wochenschrift). *Arch. f. Pap.* (= Archiv für Papyrusforschung). *Sav. Z.* (= Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romantische Abteilung).

c) Egyéb (gyakran id.) *forrásmunkák: Wilcken,* Ostraka (= W., Grichische Ostraka aus Egypten und Nubien, Leipzig u. Berlin 1899. I—II. k.). *Mitteis,* Röm. Priv. (= Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diocletians. Erster Band. Grundbegriffe und Lehre von den juristichen Personen. Leipzig, Duncker und Humblot, 1900. Binding-féle Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft I. k. 6. r. I.). *Gradenwitz,* Einf. (= Gr. Einführung in die Papyruskunde, Heft 1. Leipzig, 1900.). *Manigk,* Pfandr. (= Pfandrechtliche Untersuchungen Heft 1. zur Geschichte der römischen Hypothek, Berlin, 1904.). *Preisigke* (a mennyiben csak a név van közölve = Städtisches Beamtenwesen im römischen Ägypten [hallei dissertatio] 1903.). *Pappulias* (a mennyiben csak a név van közölve = Ἠμπράγματος ἀσφάλεια κατὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ ῥωμαικὸν δίκαιον [a zálogjog a görög és a római jog szerint; új-görög nyelven] I. k. 1909.) Továbbá: *Windscheid,* Pand. (= a 9., Kipp-féle kiadás szerint). *Sohm.* Inst. (= a 13. kiadás szerint). *Girard-Mayr* (Geschichte u. System des römischen Rechtes [Girard-féle Manuel élémentaire fordítása] Berlin, 1908.). *Farkas* (= A római jog történelme 4. kiad., I. köt. Kolozsvár, 1906.). Végül: Vocabularium (= Voc. iurisprudentiae Romanae. Berlin, I. k. [1903.] és II. k. 1. f. [1906.]). A többi rövidítés nem szorul magyarázatra.

1. lényegesen kiterjesztette azokat az ismereteinket, melyek az akkori jog *alkalmazására* vonatkoznak, közvetlen bepillantást engedve abba;

2. a jogtörténelem és összehasonlító jogtudomány számára rendkivül sok és megbecsülhetetlenül értékes *új anyagot* vetett föl.[3]

1. Az *első* pont a *római jogot* igen közelről érinti. A római jogra vonatkozó forrásaink eléggé nagy számmal voltak ugyan eddig is arra, hogy exakt tudományos elemzés tárgyául szolgáljanak, de nem nyújtottak *közvetlen* betekintést a római jogéletbe. Törvények, császári constitutiók, magistratusok edictumai, senatus consultumok és más formális kútfők, melyek a kötelező „írott jogok"-at foglalják magukban, nemkülönben bírói döntések, jogi vélemények és elméleti, tudományos értekezések azok, a miket római jogi forráshelyeink tartalmaznak. Az egyptomi papyrusok mindezekkel szemben főként *jogéletet* adnak: szerződéseket, végrendeleteket, telekkönyvi feljegyzéseket és egyéb oly jogi okíratokat, melyek úgyszólván elevenen mutatják be ama kor forgalmi, gazdasági, jogi életét. Nemcsak elképzelhetjük tehát, de egyenesen *láthatjuk*, mint jelentkezett a gyakorlati alkalmazásban egy-egy rei vindicatio, hereditatis petitio; mint szólottak az egyes contractusok, stb. Igaz, hogy, sajnos, nem *itáliai* jogéletet látunk, a mi a tiszta római jogra sokkal jellemzőbb és tanulságosabb volna, hanem csak *egyptomit*, de ez is elég arra, hogy e jog alkalmazásáról fogalmunk legyen, mert hiszen az anyag legnagyobb része amúgy is a római jog uralmának korszakából való. E tekintetben máris számos pont nyert reális megvilágitást a római jog egyes intézményeinek történeti kialakulása köréből, mire eddigi forráshelyeink csak nagyon is hézagos, szűkös adatokkal szolgáltak.[4] A ki

[3] L. a most következőkre nézve közelebbről *Kiss* Géza, A római jogról cz. ért., Jogállam cz. folyóirat IX. évf. (1910.), 4—5. füz.

[4] Elég legyen a lex commissoria pignorumra (az a kikötés, melynélfogva a zálogtárgy tulajdona a hitelezőre száll át, ha az adós idejekorán nem fizeti) hivatkoznunk, melyről eddig csak annyit tudtunk, hogy Constantinus császár 319-ben (vagy 321?) eltiltotta, hivatkozván arra, hogy a kikötés terén észlelhető szigoruság egyre nő: „Commissoriae pignorum legis crescit

figyelmesen végig olvassa pl. *Mitteis* Römisches Privatrecht-jének tavalyelőtt megjelent első kötetét[5] bizonyára a legnagyobb elismeréssel fog adózni a nagy romanista ama behatoló papyrologiai kutatásainak, melyekkel a római jogintézmények fejlődésének nem egy eddig homályos részletkérdését oldotta meg, úgyszólván az exakt tudomány pontosságával.[6] A mit pedig a legutóbbi évek idevágó monografikus irodalma elért e tekintetben — sok nem kevésbbé jelentékeny terméket mellőzve, elég legyen példaképpen csak *Wenger*,[7] *Gradenwitz*,[8] *Wilcken*[9], *Preisigke*,[10] *Koschaker*,[11] *Eger*,[12] *Lewald*,[13] *Rabel*,[14] *Wessely*,[15] *Partsch*[15a] munkásságára utalni — az mindenkor bizonyára a legértékesebb jogtörténelmi adalékok közé fog tartozni.

2. Sokkal nagyobb jelentőségű az a haszon, melylyel a

asperitas" (Cod. 8.34. [35.] 3.). Justinianus e tilalmat fentartotta; a kompilátorok tehát — néhány véletlenül benmaradt utalástól eltekintve — minden olyan forrásadatot kiírtottak, mely ez intézmény alkalmazására nézve némi felvilágosítással szolgálna. Ma már tudjuk — az ide vonatkozóan publikált számos okiratból —, hogy a kikötés mint nyert alkalmazást, mint állott fenn a római uralom alatt is Egyptomban, miben nyilvánulhatott a „crescens aspenitas" és mint lett végül általános szokásjoggá. E kérdésre nézve l. még alább 109. s k. o.

[5] Lásd a 2. j.-ben.

[6] V. ö. különösen a műnek a római jog rokon jogrendszereire (3—21. o.), a jogutódlásra (93—114. o.), a képviseletre (203. s k. o., kül. 230. s k. o.), az okíratokra (291. s k. o., kül. 301. s k. o. és 307—304.), valamint a jogi személyekre vonatkozó részét (339. s k. o.).

[7] Die Stellvertretung im Rechte der Papyri, 1906. és már Rechtshistorische Papyrusstudien, 1902., l. még 16. j. is.

[8] Lásd 2. j. s az Arch. f. Pap. és Sav. Z. úgyszólván minden füzetét.

[9] Lásd 2. j. és az Arch. f. Pap. minden egyes füzetét.

[10] Főleg ad P. Strassb. adott kommentárjai; ezenfelül l. 2. j.

[11] Archidikastes, l. alább 137[a]. j.

[12] Zum ägyptischen Grundbuchwesen. Untersuchungen auf Grund der griechischen Papyri, Leipzig—Berlin, 1909.

[13] Beiträge zur Kenntniss des römisch-ägyptischen Grundbuchrechts. Leipzig, 1909. (Diss.)

[14] Lásd mindenekelőtt: Die Haftung des Verköufers wegen Mangels im Recht I. Geschichtliche Studien 1902., valamint Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders im Rechte der Papyri. Leipzig, 1909.

[15] L. alább 107. o. 114. j.

[15a] Griechisches Bürgschaftsrecht I. k. (1909.)

papyrologiai kutatások az *új anyag* fölvetése folytán jártak. Ezeknek nagy belső becsét már több izben mutatta ki az erre illetékes szaktudomány.[16] Nem mulaszthatjuk el azonban ezúttal sem — épen különös tekintettel jelenlegi thémánkra — mindezek nagy *didaktikai* hasznát kiemelni. Mint már más helyen rámutattunk, a papyrusokban található okíratok kapcsán a jogtanuló alapos bepillantást nyerhet a *jog* és a társadalmi, valamint gazdasági *élet* viszonyába. Élő példákon tanulhatja meg, mint folynak be az egyes társadalmi és gazdasági jelenségek a jogi struktura képződésére. Most már saját szemével láthatja mindenki, hogy pl. a közvetlen képviselet eltiltása „logikai" alapon nem szemlélhető, hanem épp úgy, mint minden jogi szabályozás, a társadalmi viszonyok produktuma, „mely csak külső alakját adja annak az életnek, melynek anyagát az említett mozzanatok szolgáltatják".[17] A római rabszolga-gazdálkodás a közvetlen képviseletet bizonyos pontokon egymagában pótolta; Egyptomban e gazdálkodás hiányzott, tehát kifejlődött és megengedetté vált a szóban forgó intézmény, melyet itt más módon helyettesíteni nem lehetett. (V. ö. *Wenger,* i. m. 237. s k. o., l. azonban viszont *Mitteis,* Römisches Privatrecht, I. 230. s k. o.).[18]

Általánosságban is mutatják a papyrologiai eredmények ez összefüggés igazságát, melynek tanítása didaktikai szempontból oly üdvös volna. Hasonló fejlődési stádiumot felmutató társadalmi élet és gazdasági viszonyok hasonló jogi rendet eredményeznek. A németek máris ráismertek nehány olyan

[16] L. az általános ismertetéseken kívül főleg *Wenger* tanulságos előadását, Papyrusforschung und Rechtswissenschaft. Graz, 1907. — *Frese,* Aus dem gräk.-ägyptischen Rechtsleben. Halle, 1909. — V. ö. azonban még *Gradenwitz,* Einführung, i. m., valamint — ált. méltatásra nézve — *Mitteis* Hermes cz. folyóirat XXXIV. (1899.) 88. s k. o. — *Erman,* Arch. f. Pap. II. k. 452. s k. o. — Irodalmunkban: *Helle,* A görög papyrusok és a római jog. Budapest, 1907., *Bochkor,* i. h. és *Kiss,* i. h.

[17] *Navratil* Ákos, A gazdasági élet és a jogi rend. Adalék a másodlagos gazdasági jelenségek elméletéhez. (Földes Béla Emlékkönyv. Budapest, 1905. 141. o.)

[18] A kérdésre nézve bővebben l. *Kiss* Géza, Kritikai észrevételek a római jogi képviselet kifejlődéséhez. Budapest, 1906. 51. s k. o.; a papyrusok jogára nézve *Wenger,* Stellvertretung, i. h. és *Mitteis,* i. h.

alakulatra, melyet sajátszerű germán intézménynek tartottak, holott már egy évezreddel előbb mutatkozott Egyptomban.[19]

Mindezeket jelentőségben messze fölülmulja az az intézmény, melyet az összes papyrologiai felfedezések között méltán tartanak a legbecsesebbnek: az *ókori telekkönyv* intézménye. A most említett történelmi tanulságnak ez az institutio nyújtja a legszebb és leghatározottabb bizonyítékát. A papyrologia kutatásai előtt a telekkönyvet is „germán speciálitás"-nak szerették tekinteni. A tudomány első emberei vallották komolyan, meggyőződéssel azt a fölfogást, hogy a telekkönyvi szervezet már csak „logikai okokból sem nyerhetett az ó-korban alkalmazást", hogy továbbá a telekkönyv „logikai" és „szükségképi" folyománya a *germán* jogfejlődésnek. És a mint ez a mult század „Begriffsjurisprudenz"-ének művelése rendjén szabályszerint történni szokott, egész sorozatát állították föl ama „theoriák"-nak, melyek a szóban forgó hypothesisek magyarázatául és indokolásául voltak hivatva szolgálni.[20]

Mindezek a föltevések most már üres illusióként foszlanak szét ama korszakalkotó fölfedezések óta, melyek az *egyptomi telekkönyv* intézményének szervezetét minden fontosabb részletében földerítették. Fölösleges bővebben fejtegetni e tudományos fölfedezések rendkivüli nagy horderejét a jogtörténelem szempontjából. Érthető tehát az a fokozottan nagy figyelem, melyben a szaktudomány ennek az intézménynek minden egyes mellékkérdését részesítette. A tudományos szempontból érdekelt

[19] V. ö. a zálogjogra nézve *Rabel,* Nachgeformte Rechtsgeschäfte, Zeitschr. der Savigny-Stiftung 28. k., 369—370. o., 4. j. és részletesebben Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders. Leipzig, 1909., 5. s k. o., 167. s k. o. A magyar „ági öröklés"-re, illetőleg az ennek alapját megadó „paterna paternis, materna maternis"-féle elvre nézve l. Arch. f. Pap. 4. k., 130. s k. o. (az ide vonatkozó rész: Col. III. lin. 6. squ.; hozzá: *Wilcken,* i. h. 135. s k. o. és *Frese,* i. m. 55. o.). Számos analogia észlelhető továbbá a polgári é bűnvádi perrendtartás, büntetőjog, közigazgatási jog köréből is, v. ö. ezekre nézve *Wenger,* Papyrusforschung und Rechtswissenschaft, 18. s k. o. és *Frese,* i. h.

[20] V. ö. *Gerber,* Deutsches Privatrecht, 14. s k. §§. — *Beseler,* Deutsches Privatr. 97. §. VII. — *Stabbe-Lehmann,* Deutsch. Priv. 3. k., 153. §. — *Dernburg,* Bürg. Recht, III. 31. §.

papyrologusok tábora feszült figyelemmel várta az egyre sürűbben közzétett papyrus-publikációkat, melyek erre az intézményre vonatkoztak. És ma már a kérdés fontosságához mérten, oly hatalmas forrásanyag áll rendelkezésünkre, mely az alapos kutatást minden irányban lehetővé teszi.

A nyers anyag gazdagságával egyenes arányban áll a kérdés irodalma is, a minővel sem a mennyiség, sem a minőség szempontjából nem dicsekedhetik egyetlen más kérdés sem.

Ezek a körülmények indítottak arra, hogy a jelen ismertetés tárgyául, melynek czélja az eddigi általános történelmi és archaeologiai előadásoknak egy *speciális jogintézménynyel* való illustrálása, — az *egyptomi telekkönyv* intézményét válasszam.

II.

Az ásatások eredménye: a „Petition of Dionysia". Publikációk. Irodalom.

1. A kataszter és az ingatlanok evidenciában tartása Egyptomban — úgylátszik — ősrégi keletű.[21] Erről már az ujabbkori papyrus-leletek előtt is tudomást szerezhettünk. Így mondja *Herodotos*, hogy Egyptomban már „Sesostris kora óta" fölmérik és katasztrálják az egész földterületet; ezen alapszik a *föld-* és *épületadó*. Ez a föld- és épületadókataszter kezdettől fogva az ú. n. βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων volt.[22] Közelebbi adatokkal azonban ennek szervezete és hivatása tekintetében egyáltalán nem rendelkeztünk. Úgy *Wilcken*, mint *Mitteis* utaltak arra, hogy „oly telekkönyvvezetés, mely már eredetileg a magánbirtokok érdekében hozatott volna be, nem létezett",[23] ámde másfelől minden jel arra mutatott, hogy a szóban forgó

[21] *Mitteis* (Hermes XXX. 592. s k. o., Arch. Pap. I. 178. s k. o.) és *Wilcken* (Ostraka, i. h. és Hermes XXVIII. 230. s k. o.) ismertetését követem.

[22] A β. è. nyomai azonban csak római időből származó okíratokban jelentkeznek, phlemaeusi időkből még nem; v. ö. *Eger*, i. m. 3. o. A βιβλιοφυλαξ-ra nézve l. alább 55. j.

[23] V. ö. kül. *Mitteis*, Hermes XXX. 601. o.

adókönyvet *magánjogi* czélokra is értékesítették.[24] Mindez azonban egyelőre csak tapogatódzás volt, mig végül az *Oxyrynchos* község határában folytatott ásatások egy fölötte nagyértékű leletet vetettek fölszinre: egy peres okíratot (beadvány) tartalmazó papyrus tekercset a (Kr. u.) 186. évből, melyben az okírat (petitió) beadója a legrészletesebb adatokkal szolgál az egyptomi telekkönyvi rendtartásra nézve. Az okíratot az angol kiadók: *Grenfell* és *Hunt*[25] a beadványozó neve és a beadvány tartalma után „Dionysia petitiójá"-nak nevezték el („Petition of Dionysia" az irodalomban az angol elnevezést fogadták el egyértelmüleg terminus technikus gyanánt; az alábbiakban mi is ezt használjuk) és az oxyrynchosi publikácziók II. kötetében 237. sz. alatt publikálták. (P. Oxy. II. 237.).[26] Ez az okírat a tulajdonképpeni alapja az egész egyptomi telekkönyvi intézmény ismeretének, miért is mindenekelőtt ezt szándékozom röviden ismertetni.[26a]

2. A Petition of Dionysia nem egyéb, mint egy „felvilágositásul benyujtott beadvány", a minőt ma is, modern perek rendjén nem egyszer szokás, a legkülönbözőbb perbeli cselekmények kapcsán, vagy más formális perîratokkal egyidejüleg, mintegy azok kiegészitéseül, informáczióképpen, beadni.[27] A mi esetünk-

[24] *Mitteis*, i. h. — *Wilcken*, Ostraka, i. h. — *Lewald*, i. h.

[25] The Oxyrynchus Papyri, l. fent 2. j.

[26] *Mitteis*, Arch. f. Pap. I. 178—179. így ismerteti: Es ist ein riesiges Fundstück, welches sich über mindestens neun Kolumnen erstreckt, und auf der Rückseite das 5. Buch der Ilias geschrieben zeigt; von dem Recto sind leider die drei ersten Spalten und auch die letzte so zerstört, dass Grenfell Hunt von dem Abdruck abgesehen haben. Demgemäss sind nur die fünf Kolumnen 4—8. abgedruckt; auch hier von sind Nr. 4 und 5 arg beschädigt und lassen ihren Inhalt nur vermuthungsweise und im allgemeinen erraten. Dagegen sind Nr. 6—8. relativ gut conserviert und eines volkommenen Verständnisses fähig. Der Zufall wil es mus, dass die die besser überliefernte Hälfte des Fundstückes mus nicht blos Rückschlüsse auf die andere gestattet sondern auch sonst die reichste Beletung bietet.

[26a] Az ismertetés rendjén *Grenfell* és *Hunt* angol kommentárját, valamint *Mitteis* kitűnő előadását (Arch. Pap. i. h.) követem.

[27] Egyptomban ezek az ily természetü beadványok különösen szokásosak voltak olyankor, midőn valamely per függőben volt; „sie pflegen" — mondja Mitteis u.-ott — „in etwas tumultuarischer weise, den Gerichtsbehörden zur Aufklärung des Sachverhaltes unterbreitet werden".

ben ép ilyenről van szó. A per *Dionysia,* egy Horion nevű egyptomi ember neje és ennek atyja *Chairemon* között van folyamatban. Chairemon Dionysia nevü lányát annak idején férjhez adván, kiházasításúl egy (egyébiránt közelebbről meg nem jelölt) ingatlan (οὐσία)[28] birtokát (Κατοχῆ, Κτῆσις)[29] engedte át,[29a] a haszonélvezetet magának tartván fenn. Chairemont azonban később egyik hitelezője, Asklepiades, kinek 8 talentummal tartozott, szorongatni kezdte,[30] miért is a szóban forgó ingatlant — Dionysia és *ennek anyja* beleegyezésével[31] — a hitelezőnek zálogul adta. Dionysia később — ennek daczára — igényt tartott arra, hogy a birtok jövedelmét mindaddig, mig Chairemon Asklepádest ki nem elégíti, a maga számára tartsa fenn.[32] Ebből támadott az *első per. Chairemon* lányát „jogtalan birtoklás" czímén beperli,[33] de sikertelenül. A kataszterből (βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων) kitünik ugyanis, hogy *Dionysia* jogai a kérdéses οὐσία-t illetőleg szabályszerüleg *el vannak telekkönyvelve,* a felperest tehát keresetével elutasítják. Chairemon erre egy *második* perrel felel, a mit egész más czímen indít meg. Most már vejét, *Horiont* perli „Dionysia visszaadása" iránt; a tartományi jogra támaszkodván, mely az apának megengedi, hogy lányát bármikor hazavihesse. E miatt keseredik el Dionysia, ki úgy látszik, szereti férjét és távol áll attól, hogy őt ott akarná hagyni. Ezért nyújtja be kétségbeesett folyamodványát, melyben úgy *személyi,* mint *család-* és *vagyonjogi helyzetét* igyekszik a praefectus előtt kifejteni, hogy az ily módon informált magistratus Chairemont ujolag elutasítsa. Mellőzve ezúttal a bennünket nem érdeklő

[28] P. Oxy. II. 237. 6., 22.

[29] L. c., c. 1. 8.22., 34–36.

[29a] Analog esetek: B. G. U. 183., 251.

[30] L. c., c. 4., 12., 25, 27.

[31] Úgy *Grenfell-* és *Hunt*-nak, mint *Mitteis*-nak szemet szúrt az a körülmény, hogy mi végből van szükség az anya beleegyezésére? De egyikük sem tud megnyugtató feleletet adni. A kérdés bennünket közelebbről nem érdekel.

[32] P. Oxy. II. 237., c. 4., l. 33., hogy mi czímen tette ezt? erre nézve az okirat semmi közelebbi felvilágosítást nem ad.

[33] L. c., c. 7., l. 11.: περὶ ἀνόμου κατοχῆς; v. ö. *Grenfell-Hunt,* comm. ad. c. VI., c. 13–15.

pontokat, maradjunk a telekkönyvre vonatkozó fejtegetéseknél. Dionysia ujólag rátér a hozományának jogi helyzetére, utalván arra, hogy atyja azt neki, mint ilyent adta át. Legfőbb érve azonban az, hogy az ő joga *telekkönyvileg be van kebelezve* a βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων-ban, még pedig az apa intézkedésére.[34] És itt ez állítása kapcsán állítja föl azt a jogtételt, mely a mi szempontunkból a legnagyobb jelentőségű, t. i., hogy az *ily bekebelezés megtámadhatatlan jogot hoz létre.*[35] Sőt — a mi még fontosabbá teszi a beadvány e részletét — a fennálló *tételes jogforrást is idézi: Marcus Mettius Rufus* (Domitianus császár alatt) és *Flavius Sulpicius Similis* (182) helytartók edictumait, melyek közül főleg az első bír különös jelentőséggel.

Követve *Grenfell-Hunt* s *Mitteis* olvasását és fordítását: e nagyfontosságú rendelkezés magyar szövegét[36] a következőkben adjuk:

Számos panasz merült föl, hogy a kataszterben a telekkönyvi lapokat (διαστρώματα; ezekről bővebben még alább) rendetlenül vezetik, minek az lett a következménye, hogy a legnagyobb zavar állott be úgy a magán-, mint a közjogi viszonylatok terén.

Ezért elrendelem, hogy — a mint már korábbi praefectusok is meghagyták — minden birtokos bevallást készítsen hat hónapon belül *a)* saját birtokáról, *b)* a záloghitelezőkről és *c)*

[34] L. c., col. 5., l. 24.: ἃ αὐτὸς εἰσήνεγκεν εἰς τὸ βιβλιοφυλάκιον . . .

[35] L. c., col. 7., l. 17.

[36] Az eredeti szöveg (l. c. col. 8.28—36.) a következően hangzik:

Κλαυδιος Ἄρειος ὁ τοῦ Ὀξυρυγχείτου στρατηγὸς ἐδήλωσέν μοι μήτε τὰ ἰδιωτικὰ μήτε τὰ δημόσια πραγματα τὴν κατήκουσαν λαμβάνειν διοίκησιν διά τὸ ἐκ πολλῶν χρόνων μὴ καθ' ὃν ἔδει τρὸπον φκονομῆσθαι τὰ ἐν τῇ τωι ἐγκτήσειον βιβλιοθηκῃ διαστρωματα καίτοι πολλακις κριθέν ὑπό τῶυ προ ἐυῶ ἐπαρχωυ της θεούσης αὐτά τυχειν ἐπανορθω σεως ὅπερ νῦ καλως ἐυδέχεται εἰ μή ἄνωθευ γενειτο ἀντιχραφα. Κελευω οὖυ παντας τούς Κτήτορας ἐντός μηνῶν ἓξ διαγράψασθαι τήν ἰδίαν κτῆσιν εἰς τὴν των ἐγκτήσεωι βιβλιοθήκην καιτους δανειστάς ἃς ἐάν ἔχωσι ὑποθήκας καί τους ἄλλους ὅσα ἐαν ἔχωσι δίκαια, τήν δέ απογραφὴν ποιεις θωταυ θηλουυτες πόθεν ἕκαστος τῶυ ὑπαρχόντῶν καταβέβηκεν εἰς αὐτους ἡ κτησις· Παρατιθέτωσαν δέ καί αἱ γυναῖκες ταῖς ὑποστάσεσι τῶυ ἀνδρων ἔαν κατά τυνα ἐπιγωριου νόμοι κρατεῖται τὰ ὑπάρχοντα ὁμοιως δέ και τα τέκνα ταῖς τῶυ γονέων ἔαν ἡ μέν χρῆσις διά δημοσίω τετήρηται χρηματισμῶυ ἡ δέ κτῆσις μετα θανατου τοῖς τέκνοις κεκράτηται, ἵνα ὁι συναλλάσοντες μή κατ' ἄγνοιαν ἐνεδρεύονται.

minden egyéb igényjogosultról; a jogigény megnevezésével. A nők is jelentsék be férjük birtokát, ha a tartományi jog értelmében azon zálogjoguk van; ugyanez áll a gyermekekre is szüleik vagyonát illetőleg, ha ezek halála után a tulajdonjog közokirat által elvétetett és csupán a haszonélvezet tartatott fenn. Mindez azért történik, hogy a szerződők tapasztalatlanság folytán megrövídülést ne szenvedjenek.

Ime: a *dokumentális bizonyíték* a mellett, hogy a *földbirtok és az ingatlanon bírt dologi jogok publicitásának gondolata már az ókorban meg volt*,[37] még pedig kellő öntudattal: ἵνα οἱ συναλλάσσοντες μὴ κατ' ἄγνοιαν ἐνεδρεύονται, azaz: hogy a szerződő felek (értve ezek alatt természetesen jóhiszemű harmadik személyeket) a helyzet nem ismerése folytán meg ne rövidüljenek.[38] Ugyanaz az alapelv, mely a *mai* telekkönyvi jognak is vezéreszméje, de a melyben — természetesen — „szükségképi modern", vagy éppen „germán" alakulatot szerettek látni (l. fent.) mindaddig, mig e kézenfekvő bizonyíték e gondolat több évezredes eredetét ki nem mutatta.

3. A Petition of Dionysia és az általa sok tekintetben új világításba helyezett régi,[39] valamint újabb analog helyek[40] a leggondosabb és legalaposabb tudományos vizsgálat tárgyai lettek úgy philologiai, mint archaeologiai és jogi szempontból.

Grenfell-Hunt és *Wilcken* alapvető philologiai munkálatai, valamint *Mitteis* jogi ismertetése alapján *Gradenwitz*,[41] majd — főleg az administratio szempontjából — *Preisigke*[42] foglalkoztak bővebben azoknak az okíratoknak értékesítésével, melyek a telekkönyvre vonatkoznak. A telekkönyvi rendszerrel szoros összefüggésben lévő *jelzálogjog* pedig — a megint csak vezér-

[37] *Mitteis*, i. h.

[38] L. c., col. 8., l. 36.

[39] Ezek magyarázatára és méltatására nézve v. ö. *Wilcken*, Ostraka, i. h.; *Mitteis*, Hermes, XXX. 592. o.

[40] Kimerítő összeállítás *Eger*-nél, Zum ägypt. Grundbuchswesen 8–13. o.

[41] Einführung, i. h. Lásd még B. W. Ph. XXVI. 1345. o.

[42] Lásd fent 2. és 10. j.

szerepet játszó *Wilcken*,[43] *Mitteis*[44] és *Gradenwitz*[45] tanulmányaitól eltekintve — *Manigk*,[46] *Rabel*,[47] *Partsch*,[48] *Koschaker*,[49] *Poppulias*[50] kutatásai révén nyert alapos és kimerítő feldolgozást.

III.

A földadó-kataszter.

A βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων volt — mint láttuk — a *kataszter*, melybe az ingatlan birtokra vonatkozó állapotot bevezették. A czél, melyért az egyptomi telekkönyvet létrehozták, az adókivetés volt; a legfontosabb elvi különbség tehát, mely azt a mi rendszerünktől elválasztja abban rejlik, hogy eredeti czélja *nem magánjogi*, hanem *közjogi*. E mellett azonban a magánjog czéljait *is* szolgálta.

A kataszter megjelölésére szolgáló hivatalos terminus technikus: ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη, vagy rövidebben βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων, vagy végre egész röviden βιβλιοφυλάκιον.[50a]

A ptolemaeusi időkből származó okiratokban — a mint ezt főleg *Eger* alapos kutatásaira támaszkodva megállapíthatjuk — e kifejezések, illetőleg megjelölések még nem fordulnak elő.[51]

Annál gyakrabban szerepelnek a *római* korszakból fenmaradt papyrusokban; legtöbb *Fayum*-ból,[52] valamint *Oxyhynchus*-ból;[53] kevesebb esetben *Hermupolis*-ból, *Herakleopolis*-ból, *Anti-*

[43] Ostraka, i. h. és Arch. f. Pap., i. h.

[44] Arch. f. Pap. I. 178. s k. o.

[45] V. ö. az idézetteken felül Sav. Z. XXVII. 336. o.

[46] Lásd fent 2. j.

[47] Lásd 14. j.

[48] Lásd 15.*a* j.

[49] Lásd alább 111. o.

[50] Lásd fent 2. j.

[50a] Ezen felül: ἐπί τόπων βιβλιοθήκη, δημοσία βιβλιοθήκη, β. δημοσίων λόγων; v. ö. *Eger*, i. h. 3. o.

[51] Teb. I. 112.-re nézve l. alább.

[52] *Eger* id. összeállításában nem kevesebb, mint 69 esetben szerepel.

[53] *Eger*-nél 20 esetben.

nonpolis ból, *Apollonopolites Heptakomios*-ból, *Prosopites*-ből, *Diospolis parva*-ból és *Mendes*-ből.[54]

1. A kataszter élén álló hivatalnokok neve: βιβλιοφύλακες;[55] úgy látszik testületet alkottak és mint ilyen intézkedtek, mert csaknem kivétel nélkül többesszámban szerepel e kifejezés.[56]

Minden egyes kerület (νόμος) székvárosában[57] alkalmazva voltak e tisztviselők; illetékességük az egész νόμος-ra kiterjedt; hatáskörük a βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων vezetésére irányult.

E hatósággal *párhuzamosan* működött minden egyes községnek (falunak, járásnak, aljárásnak stb.) a maga *helyi* telekkönyvi hatósága (γραφεῖον, μνημονεῖον, συναλλαγματογράφος, ἀρχειον, ναναῖον).[58] Ezek csak az illető *lokális* ingatlanokat tartották evidenciában, míg a fővárosban vezetett főkönyv valamennyit magába foglalta. Természetesen a βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων volt a fölöttes hatóság, melynek útasításait az alárendelt γραφειον stb. követni tartozott;[59] sőt amannak instructiója nélkül ez utóbbiak egyáltalán nem is intézkedhettek.[60]

A fővárosokban székelő (központi) telekkönyvi hatóságok *két külön hivatalból* állottak; az egyik volt a των ἐγκτήσεων βιβλιο-

[54] Kétes a latopolitesi lelet (P. Oxy. IV. 712.); esetleg *Patrikois* is lehet, l. B. G. U. 981. V. ö. *Eger*, 13. o. 8. j.

[55] A βιβλιοφύλαξ szerepel már egy ptolemaeusi okiratban is I. P. Teb. I. 112. bevezetésében; ámde ez a papyrus semmi bővebb felvilágosítással nem szolgál e határig szereplésére nézve. V. ö. *Eger*, i. h. 3. és 205. o.

[56] *Mitteis* úgy vélekedik, hogy rendszerint *ketten* fungállhattak; v. ö. B. G. U. 112., 379., P. Oxy. I. 72., 75., II 247—250., valamint B. G. U. 459.: Δίωι τῷ καὶ Ἀπολλωνίῳ καὶ Ἡρώδῃ τῷ καὶ Διογένει γεγυμνασιαχηκότι βιβλιοφύλαξ της ἐν Ἀρσινοειτῶν πολει ὄγμο (σίας) βιβ (λιοθήκης). Egyetlen kivétel (l. *Preisigke*, i. h. 65. o. és *Eger*, i. h. 15. o. 4. j.) Gen. 44.

[57] V. ö. *Wilcken*, Hermes XXIII. 600. s k. o. L. *Preisigke*, Stadt. Deamt. i. h. 65. o. és P. Strassb. 127. o. 1. j.

[58] *Mitteis* (Hermes XXXIV. 95. o. és Arch. Pap. P. 185.), ki találóan „kettős könyvvezetésnek" nevezi e rendszert.

[59] *Mitteis*, Arch. f. Pap. I. 185.; v. ö. B. G. U. 379.; hozzá *Mitteis*, Hermes XXX. 602., XXXIV. 94. o.; *Wilcken*, Ostraka II. 462. o.; l. még B. G. U. 50. és 73.; hozzá *Mitteis*, Hermes i. h.

[60] V. ö. *Mitteis*, Arch. f. Pap. I. 186. o.

θήκη, a másik a βιβλιοθήκη δημοσίων λογων.[61] Az utóbbiak az *állami igazgatást* érdeklő ügyekkel,[62] míg az előbbiek a *magánjogi viszonyok* följegyzésével foglalkoztak.[63]

2. E hatóságok speciális *közigazgatási hivatalok* voltak; a *bíróságok* a telekkönyvek vezetésével egyáltalán nem foglalkoztak.

A telekkönyv tartalmára nézve a *tulajdonjog* és a *zálogjog* evidenciában tartására vonatkozó rendelkezések jönnek főként tekintetbe; ezekre vonatkozó *minden változásról* a telekkönyvi hatóságnak tudomást kellett vennie.[64]

Az átírás hivatalos neve: ἀπογραφή, ἀπογράφεσθαι;[65] a beállott változást *hat hónapon* belől kell bejelenteni. A birtokállománynyal kapcsolatban a megterhelések is bejelentendők voltak; a Petition of Dionysia 31—33. sora szerint ugyanis *Mettius* Rufus ezekre is provideált:

. . . ὑπογράφασθαι τήν ἰδιάν κτῆσιν εἰς την τῶν ἐγκτησεων βιβλιοθηκην καὶ τοῦς δανεισθὰς ἃς ἐαν ἐχωσι ὑποθηκας, καὶ τοῦς ἄλλους ὁσα ἐὰν ἔχωσι, ὑποθηκας καὶ τινὸς ἄλλους ὅσα ἐαν ἐχουσι δίκαια . . .

[61] V. ö. különösen P. Strassb. 52., hol a szétválasztás igen élesen van keresztülvive, l. 2. és 23.: ἀναγραφομένη διὰ μὲν ἐγκτήσεων — διὰδὲ δημος [ι] ων λογων.

[62] V. ö. *Preisigke*, ad. P. Strassb. 52., 125. o.

[63] *Eger*, i. m. 21. s k. o.

[64] V. ö. e pontra nézve *Wilcken*, Ostraka II. k. 463. o., Hermes XXVIII. k. 230. o., XXX. k. 602. o.; *Mitteis*, id. h. Arch. f. Pap. I. 187. o.; *Eger*, i. h.; *Lewald*, i. h. és az itt idézetteket. Az *ingó* vagyonra vonatkozólag minden évben *általános* bevallást követeltek mindenkitől. *Ingatlanokra* nézve ily általános ἀπογραφή-t csakis olyankor követeltek meg, midőn a telekkönyvek általános rendezésével foglalkoztak. V. ö. *Mettius* Rufus rendeletét a Petition of Dionysia col. 8., lin. 18. sq. (f. P. Oxy. I. 74.). V. ö. *Grenfell-Hunt*, l. c, 174. o.

[65] P. Oxy. II. 274. l. 32. V. ö. CPR. 17., BGU. 112. l. 14., Teb. II. 472., BGU. 919. l. 14., 16., BGU. 420. l. 10., BGU. 459. l. 10., P. Fay. 32., P. Fay. 216., BGU. 536. l. 8. BGU. 1034. l. 9., BGU. 545. (fragm.), P. Oxy. IV. 825., P. Oxy. II 248., P. Oxy. II. 249., P. Oxy. II. 250., II. 358., II. 359., II. 481., II. 482., II. 637., I. 72., II. 247., III. 636., I. 75, III. 584., P. Strassb. 34., F. Lond. III. 120., V. 945., l. 8., P. Lips. 3. Col. II. l. 8., P. Lips. I. 9., l. 16., P. Lond. III. 119., l. 7., l. 13, P. Lips. I. 8.

A zálogjog, mint ez ugyancsak innen kitünik, *önálló bekebelezés* tárgya.[66]

3. Ha tehát akár *tulajdonátruházás,* akár *elzálogosítás* bekebelezéséről van szó, első sorban kötelessége az elidegenítőnek, illetőleg elzálogosítónak a βιβλιοφύλαξ-okat arra kérni, hogy *végzést* (a term. techn. ez esetre: ἐπίσταλμα) bocsássanak ki, mely nek értelmében az okírat végrehajtását elrendelik.[67]

A szóban forgó kérvény a προσαγγελία.[68] Erre indul meg az eljárás,[69] mely normális esetben a *végérvényes bekebelezés* keresztülvitelével végződik.

E mellett azonban átmeneti jogviszonyok evidenciában tartását is ismeri az egyptomi telekkönyv: különösen vonatkozik ez az úgynevezett „lebegő birtokviszonyokra" (μετέωροι οἰκονομίαι), melyek alatt — mint ezt *Mitteis*[70] alapvető magyarázatai minden tekintetben megvilágították[71] — függő, azaz befejezetlen, „imperfekt" elidegenítéseket kell érteni; „Provisorien bezüglich deren der Ordnung halber die Herbeiführung des Definitivums zu verlangen ist".[72]

Ezáltal a mi *előjegyzésünkhöz* hasonló jogi aktus vált lehetővé. Oka ennek akár a felek ilyetén megállapodása és magatartása lehetett és pedig rendszerint a szükséges és a jogviszonyt kellően igazoló okíratok hiányában; akár pedig — és pedig *Mitteis* szerint igen sűrün — az a körülmény, hogy az elidegenítési és okírati illeték (adó) idejekorán ki nem fizettetett.[73]

[66] P. Oxy. II. 274. l. 34—35. tulajdonképpen csak a feleségnek a férj vagyonát terhelő zálogjogára, valamint a gyermekeknek hasonló jogosultságára van ez kimondva (v. ö. *Mitteis,* i. h. 188. o., 1—3. j. és 189. o., 1. j.), de bizonyára joggal generalizálhatunk ebből; így *Mitteis,* i. h.

[67] *Mettius* Rufus, Pet. of Dim. Col. VIII. l. 35.37.: παραγγέλλω δὲ καὶ τοῖς συναλλαγματογράφοις καὶ τοῖς μνήμοσι μηδὲν δίχα ἐπιστάλματος τοῦ βιβλιοφυλακίου τελειῶσαι.

[68] P. Fay. 31. l. 10., BGU. 379. l. 17. Ily prosangelia-kat tartalmazó okíratok származási helyére nézve l. *Eger,* i. m. 79. o.

[69] Részleteire nézve l. *Lewald, Eger,* 79—81.

[70] Arch. f. Pap. I. 193—197.

[71] V. ö. még *Grenfell Hunt,* i. h. 183. o.

[72] *Mitteis,* i. h. 193. o.

[73] *Grenfell-Hunt,* II. 242.; hasonlóan: CPR. 1. Nr. 6., 21., Nr. 156., 9. (hozzá *Mitteis,* i. h. 194. o., 1. j.).

Természetes, hogy a μετέωροι οἰκονομίαι helyzete bizonyos időn belől végleges rendezést igényelt. A βιβλιοφύλακες-ek záros határidőt tűztek ki a végleges bekebelezést gátló körülmények megszüntetésére és e terminus leteltével a függő viszony véget ért, vagy megtörtént az ἀπογραφή annak rendje és módja szerint (l. fent), vagy pedig az in integrum restitutio, vagyis az előjegyzés teljes eltüntetése következett be.[74]

4. Az előjegyzés, mint ezt *Mitteis* igen helyesen minősíti, *quasi traditio jelentőségével bír.*[75] Ennek szükségképpeni következménye, hogy az előjegyzés a második vevővel szemben éppen olyan hatálylyal bírt, a minővel az a *mai telekkönyvi rendtartásban* jár. Ezt a második vevőt t. i. semmi körülmények között sem tekinthetjük — a szigorú *római jog* szerint sem — bonafide auctornak még akkor sem, ha esetleg csakugyan nem tud semmit a szóban forgó előjegyzésről, mert hiszen az illető ingatlant meg akarja venni a nélkül, hogy a kataszteri állapot iránt érdeklődnék.[76]

Oly *harmadik személylyel szemben* azonban, ki telekkönyven kívül vette meg az ingatlant, mielőtt még a bejegyzés megtörtént volna, az *előjegyzésnek nem volt hatálya.* A publicitas elve tehát abban az értelemben, hogy a telekkönyvön kívül való tulajdonszerzés egyáltalán nem létezőnek tekintendő, Egyptomban még nem érvényesült.[77]

5. Az elkészült szerződést a γραφεῖον (μνημονεῖον κτλ.) a *szerződések lajstromába* vezette be (ἀναγραφή).[78]

[74] *Lewald,* i. h.

[75] Arch. f. Pap. I. 195. o., 1. j.

[76] *Mitteis,* i. h.

[77] *Mitteis*-nak a Petition of Dionysia értelmezése kapcsán sejtetett ez a felfogása látszik ma is az azóta felszínre került anyagnak gondos tanulmányozása alapján helyesnek (v. ö. ugyancsak *Mitteis,* Z. Sav. XXVII. k. 304. o.), bár egyes okiratok az ellenkezőnek felvételére is tápot látszottak adni; így Lond. II. 179 o., l. 13., CPR. I. 223, l. 20. (v. ö. hozzá: *Eger,* i. m. 204—205.); ámde nagyonis általánosságban. Reális bizonyíték mindmáig egyáltalán nem merült föl az ellenkező irányban; *Eger* fontolgatásai (i. h.) tehát inkább csak „logikai" alapon folytatott tépelődéseknek tekinthetők.

[78] V. ö. CPR. I. 4 l. 37. sq., v. ö. még *Wessely,* Mitteil. 5., 64. s k. o. Hozzá még *Mitteis,* Hermes XXXIV. 96. o.

Ezen az alapon készültek el most már maguk a *telekkönyvi* (kataszteri) *lapok:* a διαστρῶματα.[79] Ezek, mint *Mitteis,*[80] *Preisigke*[81] és *Eger*[82] egyaránt megállapították, *áttekintést nyujtó* összeállítások voltak („Übersichtsblätter"), melyek a jogváltozásokat — miután ezek okíratilag igazoltattak — tüntették föl. Ezeket 5—5 évenként revideálták és rektifikálták[83] és pedig oly módon, hogy minden ötödik évben a legújabb vagyonállapot községek szerint osztályozva vezettetett be.[84]

Az összeállítás technikája — úgy látszik[85] — azon alapult, hogy minden egyén (ὄνομα) részére külön *személyi lap* létezett. Hogy azonban e személyi foliumot községek szerint,[86] vagy egyéb rendszer szerint állították össze, a rendelkezésre álló okíratok alapján teljes biztonsággal nem állapítható meg.[87] Valószínünek látszik azonban, hogy a κατὰ κῶμην fordulat a pers. folium főbeosztását jelzi, míg a κατ ἰδος (l. 85. j.) további taglalásra utal;[88] ennyi okíratilag is[89] kimutatható.

[79] L. erre nézve *Mettius* Rufus rendelkezését (P. of Dion. col. 8. l., 38.) ἐὰν δ' εἰσὶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του ἐπάνου χρόνου ἀπογραφαί, μετὰ πασης ἀκριβείας φυλασσέσθωσαν, ὁμοίως δέ και τά διαστρώματα, ἵν' εἴ τις γένοινο ζήτησις εἰς ὕστερον περί τῶυ μή δεόντως ἀπογραταμένων, ἐξ ἐκεινου ἐλεγχθῶσι [Γ'α] ι'[οῦ]ν β[εβ]αία τε καὶ εἰς ἅπαν διαμένῃ τῶν διαστρωμάτωυ ἡ χρῆσ[ε]ις πρὸς τὸ μη πάλιν ἀπογραφης δεη θῆναι, παραγγέλω τοῖς β[ι]βλιοφύλαξιν διὰ πευταετίας ἐπανανεῦυσθαι τά διαστρώματα ματαφερομένης εἰς τὰ καταποιουμένα τῆς τελευταίας ἑκάστου ὀνόματος ὑποστάσεως κατά κωμην και κατ' εἶδος.

[80] Arch. f. Pap., i. h.

[81] P. Strassb., A. II. 124—125.

[82] I. h. 156. s k. o.

[83] Pet. of Dion., col. 8., l. 41. sq.

[84] V. ö. *Mitteis,* i. h.; hozzá még *Wilcken,* Ostraka I. 451. o.

[85] Egész határozottsággal tünik ez ki P. of Dion. col. 8. lin. 42.: „μεταφερομένης τῆς τελευτάιας ἑκαστοῦ ὀνόματος καικώμην καὶ εἰδος". V. ö. P. Oxy. I. 78.

[86] Erre utal — bár nagyon is ingadozva — *Mitteis* is, i. h. 199. o.; l. azonban az azóta publikált BGU. 959. l. 1.-et is.

[87] V. ö. *Wilcken.* Arch. f. Pap. IV. k. 563. o., *Preisigke,* ad P. Strassb., 124. o., valamint *Weisz,* Arch. f. Pap. IV. k. 348—349. o. és *Eger,* i. m. 157. s k. o.

[88] *Preisigke,* id. h. 123. o. a κατ ἰδος-t úgy értelmezi, mint foglalkozási ágat, illetve rendeltetés szerinti fekvőség: szántóföld, belsőség, rabszolgatelep etc. V. ö. hozzá *Eger,* i. m. 158. o. 1. j.

[89] V. ö. BGU. 959. BGU. 1072. Fior. I. 97. és a P. of D. idevágó helyeit. L.

IV.

A jelzálogjogrendszer a telekkönyvi intézménynyel kapcsolatban.[90]

Ismeretes, hogy a *római jognak* úgynevezett Achilles-sarkát éppen annak *zálogjogi* részében szemlélték mindazok, kik annak idején a romanista-germanista küzdelmek rendjén a római jog, mint tételes jogrendszer előnyei és hátrányai fölött vitatkoztak. Hogy a római zálogjogrendszer nem volt éppen „tökéletes", ezt még a legrajongóbb romanisták is beismerték.[91]

Pedig ugyan ki tagadhatná, hogy a római zálogjogra vonatkozó tételekben ugyanaz a nagy jogászi bölcseség, ugyanaz a behatoló éles elme ismerhető föl, mely a római jogászokat mindenkor jellemezte! És mégis: kétségen kívülállónak tekinthető, hogy a *római zálogjogrendszer az intézmény tulajdonképpeni czéljának nem volt képes megfelelni:* a hitelt nem tudta biztosítani, mert *nem* volt alkalmas oly biztos *dologi hitel létrehozására,* mely a *dolognak forgalmát ne akadályozza.* Maguk a rómaiak is bevallották jogrendszerüknek e tekintetben való teljes elhibázottságát; úgy a régi jogrendszer[92] idején, mint később; a mi a

mindezekre nézve ***Lewald***, i. h., *Eger*, i. h., *Wilcken*, Ostraka, I. 182—185., *Weisz*, i. h.; úgyszintén *Vitelli* kommentálását ad P. Fior. i. h. Ad BGU. 1072. v. ö. *Mitteis*, Sav. XXVIII. k. s 88. o. és *Wilcken*, Arch. f. Pap. IV. 563. o.

[90] ***Lewald*** idevágó legújabb művét (Zur Personalexecution im Recht der Papyri, Leipzig, 1910., Breit u. Comp.) már csak a jelen értekezés megírása után olvashattam.

[91] Jellemző ***Bruns*** mondása: „Kein Teil des römischen Rechts steht bei seinen Gegnern so in Verruf, wie das Pfandrecht und auch seine eifrigsten Verteidiger können nicht umhin, hier *bedeutende Mängel* zuzugestehen". (Holtzendorff, Encyclopädie, 1904. I. 355. o.)

[92] A régi jogra nézve (a cum creditore pignoris iure contracta fiducia esetében), mely pedig első tekintetre valóban nagyonis előnyösnek látszik a reális biztosíték szempontjából (*Farkas*, I. 332.), mely azonban „ép annyi inconvenientiát is vont maga után" (*Farkas*, i. h. és 335. s k. o.) ezt a későbbi jogrendszernek átalakításai és szándékolt, bár sokban sikerületlen, correctivumai eléggé mutatják. (L. alább.)

késő császárság-korabeli állapotokat illeti, tudjuk, hogy maga *Justinianus* is leplezetlenül kifejezést adott eme véleményének, midőn a pupillusok vagyonának kezelésére nézve intézkedett[93] és kimondotta (Nov. 72.), hogy a gyámoltnak vagyonát *jelzálogos kölcsönre lehetőleg ne adják ki.*[94]

Mi lehet a különben mintaszerüen megalapított és kifejlesztett hatalmas római jogrendszer e tökéletlenségének oka? Bizonyára a *berendezkedéseknek,* az *alapvető intézményeknek* oly hiánya, melyet semmiféle tudományos készültség, vagy jogászi elmeél[95] nem pótolhatott. Törvényhozási segitség hiányában, melynek feladata lett volna a dologi hitel megfelelő közjogi rendszerével a hiányzó alapot megvetni, nem tudott a hitelezőnek oly eszközzel szolgálni, a mi által ez adott esetben a *korábbi elzálogosításokról* tudomást vehetett volna: holott épp ebben rejlik minden zálogjogrendszernek a legfőbb biztosítéka, hogy hitelező a jogosúltság *sorrendje* tekintetében kellő biztonságban érezze magát. Ezt a biztonságot a római jog is csak *intézményszerüleg* adhatta volna meg azáltal, ha a *jelzálogjogok evidenciában tartására alkalmas közintézményt* létesit vala, mely a közjog (közigazgatási jog) aegise alatt az állam hivatalos apparátusát bocsátja rendelkezésre a szükséges nyilvántartás szempontjából. Ezen a gondolaton alapszik éppen a *telekkönyv* intézménye, mely a tiszta római jog előtt mindvégig ismeretlen maradt.[95a]

1. Annál nagyobb a jelentősége — épp jogtörténelmi szempontból — annak, hogy ez a közintézmény a római birodalom egyik provinciájában, Egyptomban, a *zálogjogrendszernek* oly kialakulását eredményezte, mely az imént tárgyalt követelményeknek, ha nem is mindenben, de sok részben megfelel. Éppen csakis ezzel az alapvető közintézménynyel kapcsolatosan ért-

[93] V. ö. e pontra nézve *Glück,* XXX. 326. s k. o., *Arndts,* Pand. 445. §., 754. o., *Windscheid,* 439. §., III. 143. o.

[94] Mely rendelkezést a Gemeines Recht, melynek szempontjából immár indokolatlanná és így tárgytalanná vált az abban foglalt tilalom (cessante ratione legis cessat et lex ipsa), nem is alkalmazta; l. *Windscheid,* i. h., 7. j.

[95] E tekintetben a római jogászok nagyonis megtették a magukét; a zálogjogrendszer a tudományos constructio terén miben sem marad a többi részeknél hátrább.

[95a] *Bruns,* i. h.

hetők meg a zálogjog *specialis egyptomi typusai*, melyekre nézve az egyre nagyobb számban publikált papyrus kiadványok ma már úgyszólván kimeríthetetlen forrásanyagot szolgáltatnak.

Az egyptomi zálogjog[96] *megjelöléseire* — ez anyag tanulsága szerint — a következő kifejezések szolgálnak:

ὑποθηκη[97]
ὑπαλλαγη
ὑπάλλαγμα [98]
μεσιτία.[99]

A két előbbit — az említett történelmi momentumtól (l. 97. j.) eltekintve — egészen synonym kifejezésekként láthatjuk az egyes okíratokban; kezdettől fogva[100] jogosnak látszott tehát annak föltevése, hogy lényeges elvi különbség a kettő között nincsen. Ezzel szemben a μεσιτια-nak *elütő volta* már az első publikációk kapcsán nyilvánvaló volt, csak az lévén kérdéses, hogy miben? *Mitteis*,[101] *Gradenwitz*[102] és *Wenger*[103] kezdetben abból indultak ki, hogy ez a zálogjognak az a speciális typusa, melylyel *nem* jár együtt az eladás joga[104]; a későbbi anyag[105] azonban nyilvánvalóvá tette, hogy nem annyira a zálogjog tar-

[96] A görög zálogjogra nézve lásd *Hitzig*, Das griechische Pfandrecht. Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Rechts, München, 1895. és *Pappulias*, i. h.

[97] Az eddigelé publikált ptolemaeusi papyrusokban kizárólag ez a kifejezés fordul elő; v. ö. erre nézve *Gerhard*, Philologus LXIII. 572. s k. o., *Wenger*, Sav. Z. XXIII. 179. o., *Eger*, i. m. 43. o., *Rabel*, Verfügungsbeschränkungen, 28. s k. o. és az ezeknél id okíratokat.

[98] BGU. 362., 888.; v ö. *Mitteis*, Hermes, XXX. 609., *Eger* i. h., *Rabel*, i. h., *Koschaker*, i. h.

[99] V. ö. Goodsp. 29., Col. III. 5., BGU. 419, l. 18., Teb. II. 406., l. 10., Lond. III, No. 1173., l. 10.; lásd *Gradenwitz*, Einführung, 31. o., 94. o.

[100] *Mitteis*, i. h., *Wenger*, Papyrusforschung und Rechtswissenschaft, 33—34. o.

[101] Hermes, XXX. 616. s k. o.

[102] Arch. f. Pap., II. 100. o.

[103] Papyrusforsch. u. Rechtsw., i. h.

[104] V. ö. még *Gradenwitz*, Einführung, 31. o., 94. o.

[105] L. erre nézve *Lewald*, i. h., *Eger*, i. h., *Meyer* P. M., Arch. f. Pap., III. 94. o.

talma, mint inkább az elzálogosított *ingatlan jogi minősége* szerint különbözik a másik két elnevezéssel illetett zálogtypusoktól. A rendelkezésünkre álló okiratok[106] ugyanis arra látszanak vallani, hogy a μεσιτία csakis ú. n. γῆ κατοικική[107] esetében fordul elő.[108]

2. Közös sajátságként látszik jelentkezni az egyptomi zálogjog valamennyi typusánál az, hogy elzálogosítás esetén *továbbadás*, vagy további *elzálogosítás* nem fordult elő.[109]

A legtöbb szerződésnél ugyanis ott találjuk a szokásos clausulát, avagy az arra czélzó utalást; hogy a zálogtárgy elidegenítése avagy elzálogosítása *tiltott cselekménynek tekintendő*: κακοτεχνεῖν,[110] a mint azt a clausula tilalma kijelenti: μὴ ἐξέστω πωλεῖν μηδ' ἑτέροις ὑποτίθεσθαι,[111] vagy más fordulatban:[112] οὐκ ἐξεῖναι ταῦτα πωλειν οὐδὲ ὑποτίθεσθαι οὐδ' ἄλλως καταχρηματίζειν, οὐδὲ απογραφεσθαι τινα ἐπὶτῶν ἀγρων.[113] Nagyon valószinünek látszik, hogy a *pactum de non alienando*[114] a zálogszerződésben benne van, csupán az a kérdés: minő a hatálya? dologi-e avagy csak kötelmi? A kérdést részemről ma még nem tartom eldönt-

[106] V. ö. kül. BGU. 445., 709., 906., 1038., Lond. II. 152., C. P. R., I. 1. és 188.; hozzá: *Lewald*, i. h., *Eger*, i. h., *Gradenwitz*, i. h. és Einf. 94. o.

[107] A κλῆρος κατοικικός (l. erre nézve közelebbről *Gradenwitz*, Einführung, i. h. és Arch. II. 100.) fölött a volnaképpeni tulajdonjog az államot illetvén meg: ilyennek elzálogosítása esetén a nem fizető adóssal szemben a hitelező nem érvényesíthette a rendes következményeket (τὰ νόμιμα; t. i. a zálogtárgy eladása, erről l. alább) hanem — mint látszik — csak valami sequetratio-féle eljárás (a hitelező javára) nyerhetett alkalmazást; l. ez értelemben *Gradenwitz*, i. h. és *Mitteis* Hermes, XXX. 618. o.

[108] Ma ez az uralkodó nézet; l. *Lewald*, i. h. és *Eger*, i. h.; egyéb különbségre nézve semmi támaszpont.

[109] V. ö. e pontra nézve *Rabel*, i. h. és Sav. Z. XXVIII. 364. o.; ámde l. viszont P. Fior., I. 81

[110] P. Fior., I. 1., l. 9.

[111] P. Fior., I. 1., l. 8—9., v. ö. még P. Strassb., 52. l. 10., P. Lond., III. 136. o. (hozzá: *Grenfell-Hunt*, Arch. f. Pap. IV. 558.)

[112] P. Oxy. III. 506. l. 40.

[113] V. ö. még P. Lond. II. 220., l. 13—14., hozzá *Gradenwitz*, Einf. 88. oldal.

[114] Lásd *Wessely*, Über die lex comissoria pignorum im alexandrinischen Volksrecht, Anzeiger der hist. phil. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1901., No. XV. 101. s k. o., kül. 103. o.

hetőnek; csak annyi bizonyos, hogy a szóbanforgó tiltott cselekményt a papyrusok joga épp úgy ismeri, mint a hogy a *római jogászok* is az elzálogosított tárgy további eladását — megfelelően a furtum eredetileg tág fogalmi körének [114a] — a *furtum* bűncselekménye alá subsumálták.[115] Hogy azonban az elidegenítési tilalom dologi hatálylyal bírt volna, ezt — egyes okíratokkal szemben is [116] — valószínütlennek találom. [117]

A mint ugyanis a római jog csupán a furtum jogi következményeit (büntetőjogi és kártérítési) érvényesítette az elidegenitő tulajdonossal szemben, a dologi hatály elismerése *nélkül*,[118] úgy valószinü ez az egyptomi jogra nézve is a fennálló jogrendszer szempontjából. Az *Eger* [119] által fölhozott papyrusok [120] csupán arra engednek következtetni teljes bizonyossággal, hogy dologi hatályú pactum de non alienando *szerződésileg kiköthető* volt; erre vall a kifejezett rendelkezés: τὰ παρὰ τκῦτα ἄκυρα εἶναι. Épp e kifejezett rendeltetése az illető szerződési okíratoknak mutatja, hogy a felek szükségesnek tartották ezt expressis verbis kikötni; semmi nyoma sincs viszont annak, hogy a szerződés e pontja — úgy, mint maga a pactum de non alienando [121] az amúgy is kötelező jogra való egyszerű *utalás* volna.

Mindenesetre tanácsos itt még további anyagnak publikálását bevárni.

[114a] *Farkas*, I. 82. §. 381. o.

[115] D. 47., 2., 67., (66.) pr.: Paulus l. VII. ad Plautium: Si. is, qui rem *pignori dedit*, vendiderit eam, *furtum facit*, sive eam tradiderat creditori, sive speciali pactione tantum obligaverat, idque et Julianus putat.

[116] P. Fior. I. 1. l. 8. l., Strassb. 52. l. 10., Lond., III. 136.

[117] Más nézeten *Eger*, i. m. 45—46. o.

[118] V. ö. D. 18. 1., 75., D. 19. 1., 21., D. 45., 1., 3., 135. L. még a kifejezetten intézkedő C. 4., 51., 7., és 4., 54., 9. rendelkezéseit; v. ö. még hozzá: D. 2., 14., 61.: Nemo paciscendo officere potest, ne sibi locum suum dedicare iceat, aut ne sibi in suo sepelire mortuum liceat, aut ne vicino invito praedium alienet. — A singularitást tartalmazó D. 20., 5., 7., 2.-re nézve v. ö. sok más helyett *Vangerow*, Pandekten I. 299. §. 4. j.; és *Dernburg*, Pfandr. II. 20—28. o. L. még *Eger*, i. m. 45. o. 5. j.

[119] I. h. 45—47. o.

[120] L. fent, 116. j.

[121] Vagy mint a lex commissoria; erről l. alább.

3. A mi most már a hitelezőnek a zálogtárgyból való *kielégítését*, azaz a zálogjognak *végrehajtását* illeti, e tekintetben már is megállapítottnak tekinthetjük, hogy az *egyptomi zálogjog*, hasonlóan a *görög zálogjog* természetéhez — *odavesző zálog*[122] volt; *a lex commissoria a hitelező jogkörében szabály szerint benfoglaltatott.*

a) Erre irányuló *szerződési kikötések* a régi római jogban is[123] igen gyakran fordultak elő,[124] sőt valószinü, hogy még később is, midőn a hitelező kielégítését a zálogtárgy eladása útján czélzó ius distrahendi intézménye[125] lépett életbe, a lex commissoria alkalmazása az általános forgalmi szokásnak felelt meg.[126] Forráshelyeink azonban ide vonatkozólag fölötte hiányosak. Constantinus császár 319—321-ben[127] e kikötést eltiltotta, álláspontját azzal indokolván, hogy „egyéb kizsákmányoló műveletek között legfőként a lex commissoria pignorum kikötésének szigora nő".[128] Justinianus e tilalmat a Corpus Juris Civilisbe fölvette.[129]

A justinianusi Corpus Juris-ban így az egyetlen idevonatkozó közvetlen forráshely az előbb említett császári rendelkezés tilalma.[130] De korábbi adataink is szerfölött hiányosak. Cicero

[122] Erre a kifejezésre, mint mely az erdélyi magyarság körében használatos és mely a német „Verfallspfand" jogi műszónak minden tekintetben megfelelő aequivalense, *Farkas* Lajos egyetemi professor úr volt szíves figyelmemet felhívni.

[123] Az egész kérdés dogmatörténeti feldolgozását adja *Warnkönig*, Arch. f. civ. Prax. 24. k. 5., 1. s k. o., 312. s k. o., 25. k. 60. s k. o., 226. s k. o., 420. s k. o. Azóta kül.: *Dernburg*, Das Pfandrecht II. k. 282. s k. o. A legújabb irodalomra nézve: *Girard-Mayr*, 834. o. 1. j.

[124] *Glück*, Pand. 14. k. 91. o., *Dernburg*, Pand. I. 669. o., *Warnkönig*, 24. k. 331. és 327. o.

[125] D. 20., 5., de distr. pign. V. ö. *Girard-Mayr* 848–852. o.

[126] *Warnkönig*, i. h. 346. o.

[127] Az időpontra nézve *Warnkönig*, 367—358. o., *Wessely*, Anzeiger, 15. (1901.) 101. o.

[128] Im. Constantinus ad populum (Codex Theodosianus 3., 2., 1.): „Quoniam inter alias captiones praecipue commissoriae pignorum legis crescit asperitas etc. . . .

[129] C. 8., 35. (34.), 3. = C. Th. 3., 2., 1.

[130] V. ö. még D. 32., 101. pr.-t is.

két helye,[131] Paulus egy kijelentése,[132] a vatikáni fragmentumok egy pontja[133] és a szir-római jogkönyv nehány hézagos adata[134] az egész szóba jövő anyag.

Az intézmény a *római jogban* kétségkívül *görög* befolyás eredménye,[135] a mit most már az egypto-görög jognak a papyrusokból egész pontosan megállapítható eme tendenciája végérvényesen igazolt.[136, 137]

b) A papyrusok joga szerint minden olyan esetben, midőn az adós késedelembe jut, a hitelező az inpretatio dominii (ἐμβαδευσις), azaz a tulajdonjog igénybevétele útján segít magán.

[131] Cic., ad fam. 13., 56., 2. és pro Flacco, 21., 51.

[132] Paul., Sent. 2., 13., 6. rubr.

[133] Vat fragm. 9. (hozzá: *Warnkönig* 24. k., 5. o., 3. j.).

[134] *Sachau Bruns*, 28., 145., 272.

[135] Cicero mindkét helye, úgyszintén az idézett Digesta-fragmentum is határozottan utalt erre. 13., 56.-ban kifejezetten görög ὑποθήκη-ről tett említést, de pro Flacco 21., 51.-ben is erre vallanak a szereplő személyek görög hangzású nevei. A D. 32., 101. pr.-ben szereplő végrendelet görög szövege, valamint a végrendelkező illetősége szintén kétségtelenné teszi a szir-hellen charactert. Még inkább vallanak erre a görög jogra vonatkozó (már a papyrus-publikációk előtti) ismereteink, v. ö. *Mitteis*, Reichsrecht u. Volksr. 440., *Hitzig*, i. m. 81. s. k. o., *Szántó*, Wiener Studien, 9., 289. o.; valamint *Pappulias*, i. m. 132. o.: παρὰ τὴν νομὴν ἡ ἀρχουσα γνώμη ἀπεδέχθη, ὅτι ὁ πιστοιὴς καὶ τὴν κυριότητα τοῦ ἀντικειμένου κιάτα . . . stb.

[136] Lásd *Mitteis*, Sav. Z. XXIII. 301.: Die Hypothek ist ihrem Gehalt nach Verfallspfand, wie die griechische Hypothek überhaupt; wir kennen insbesondere in den Papyrusurkunden keinen Fall, wo sie in den Verkauf ausmünden würde". L. azóta még hozzá: *Eger*, 47. o. 1. j., *Rabel*, Verfügungsbeschränkungen, 29. s k. o., *Frese*, Gräco-ägypt. Rechtsleben 17. o.; valamint P. M. *Meyer*, Arch. f. Pap. III. 309. s k. o.

[137] *Naber*, Observatiunculae-jeiben, melyek különben sem eléggé mentesek a fantázia túltengésének következményeitől (v. ö. *Szerző*, Jogállam, 1909. (V. f.), a *Mitteis* részéről megállapított tényt, hogy t. i. nincs olyan eset, melyben a zálogtárgy *eladása* következnék be, inkább az interpretátornak, mint a papyrusoknak tulajdonítja: „interpretum potius quam papyrorum vitio factum arbitror". (Arch. f. Pap. 3., 20.) Nézetének támogatására P. Paris, 5.-re hivatkozik, hol — szerinte — az adósnak, Tages-nak zálogul lekötött háza a hitelező Horus kielégítésére eladásra kerül. Ámde *Rabel*, Z. Sav. 28., 316–317. o. meggyőzően mutat rá az itt fenforgó divisio paterna-ra, mely az egész jogviszony materiális alapját érthetővé teszi, a mi kizárja ama föltevés helyességét, hogy Tages atyjának, Horusnak adósa volna.

A végrehajtási eljárást az erre illetékes ἀρχιδικαστής[137a] útján megindítja; mindenekelőtt a felszólítást kézbesítik az adóssal, hogy fizessen, vagy beállanak a „törvényes következmények" (τὰ νόμιμα). Ha az adós mégsem fizet, akkor bekövetkezik a *foglalás* (ἐνεχυρασία) és a *birtokbavétel* (ἐμβάδεια), a mi a zálogtárgyat végleg és visszavonhatatlanul a hitelező tulajdonává teszi.[138]

Az a szabály, mely szerint a zálogtárgy nem fizetés esetén az adós tulajdonából a hitelezőébe megy át, mint láttuk, általános. Ámde már a nehány év előtt földerített anyag is bizonyos különbségeket tüntetett föl e tulajdonátháramlás menetére és alkalmazására nézve. Fölmerültek esetek, melyekben ez az átháramlás minden közbeeső jogcselekmény nélkül, ipso iure, a nem fizetés tényével következett be az impretatio dominii-vel egyetemben.[138a, 138b] Más helyeken ismét a processust sajátszerü eljárási stádiumok, perbeli cselekmények stb. közvetítették; így mindenekelőtt számos okíratból tünik ki a *foglalás* nak (ἐνεχυρασία)[139] lényeges szerepe, a mi mintegy a birtokbavétel (ἐμβάδεια) előföltételéül szolgált volna.[140] Az ἐνεχυρασία vonta volna csak maga után a tulajdonjog átszállását (ἐπικαταβολή),[141] míg maga

[137a] V. ö. az egyptomi birósági és közigazgatási szervezet e fontos organumára nézve *Koschaker* alapvető tanulmányát, Z. Sav. 28. és 29. k.-ben. A zálogjog foganatosítása terén őt megillető szerep tekintetében l. kiilönösen 29. k. 22. s k. o. L. még *Eger*, Grundbuchwesen, 47. o.

[138] Az eljárás részletes ismertetését, az egész irodalom alapos feldolgozásával kapcsolatban l. *Eger* nél, i. m. 46—48. o.

[138a] (Fior. I. 86., BGU. III. 832., P. Rainer, 28., P. Oxy, 485.)

[138b] (BGU. III. 888., IV. 1038., P. Fior. I. 28., I. 56., P. Giss. 123., P. Oxy. IV. 7/2.)

[139] Az ἐνεχυρασία jogi jelentésére nézve a communis opinio egyértelműen fogadta el a foglalás (Pfändung) értelmét. L. erre nézve *Rabel*, Verfügungsbeschränkungen, 74. o. 1. j.-ben közölt irodalmi utalásokat.

[140] V. ö. Lexica Sequeriana 249., 18. (és Etym. magnum 334., 35.): Cf. *Pappulias*, 132. squ. Lásd alább.

[141] Ἐπικαταβολη = „wohl die Verfallserklärung, das Legen des Pfandes" (*Mitteis*: Z. Sav. 23., 301.) Hasonlóan *Vitelli*, Atene e Roma, VI. 333. squ. (Okíratok: Fior. 1., 1., Strassb. 52., Fior. 18. Magdola, 31.; hozzá *Wilcken*, Arch. III. 301., 309. és IV. 53—54. kapcsolatban a μετεπιγραφή-val, l. még *Rabel*, i. h. 29.).

a birtokbavétel később egészen független jogcselekménynyel az ἐμβάθεια útján ment végbe.[142]

A főstádiumok között is különböző hitelezői jogcselekmények jelentkeznek némely okíratokban, melyek — a mennyiben alkalmazást nyertek — kétségkivül az adós érdekében enyhítették a végrehajtási eljárás szigorát: az ἀνανέωσις, a διαστολικόν, valamint a megintésnek más módozatai, melyek philologiai és jogi értelmének megállapítására oly hosszas vitákra stb. adott alkalmat.[143]

A rendelkezésemre álló hely szűk volta miatt e fölötte érdekes és igen nagyfontosságú részletkérdéseknek csupán érintésére kellett szoritkoznom, a beható elbírálást más alkalomra tartván fenn.

c) Összefüggenek azonban az itt érintett egyes pontok a fent felsorolt 2 fő-elnevezés: a ὑποθήκη és ὑπάλλαγμα közötti különbséggel, a mit — egészen röviden — még érintenem kell.

Mellőzve itt is a felmerülhető és tényleg érvényesített theoriák és hypothesisek ex professo való megítélését,[143a] elég legyen itt annyit konstatálnom, hogy az újabb irodalomban uralkodónak látszó *Eger*-[144] és *Rabel*-[145] féle nézetet nem fogadhatom el. Szerintük a ὑποθήκη a gyors kielégítésre vezető zálognem. Itt az ἐμβάδεια azonnal beáll, a mint P. For. I. 81. sq., 28. sq. és Oxy. 485. mutatják, míg a ὑπάλλαγμα a hitelezőt a kielégítésnél sokkal jobban köti a hivatalos hatóság közreműködéséhez; itt

[142] V. ö. *Gradenwitz* alapvető és úttörő kutatásait BWPh. 26., 1345—1358. o., a BGU. 1038. megbeszélése kapcsán; összevetve Fior. I. 86. és I. 92.-vel. Azonkívül Z. Sav. 27., 336. s k. o. L. továbbá *Mitteis* (az id. Z. Sav. 23., 301., squ. felül) u. o. 26., 484., 27., 344 squ. 495.), *Koschaker*, Z. Sav. 29., 22. s k. o., *Eger*, 47., *Rabel*, 28. sq., *Frese*, 17. sq., *Costa*, Bullet. dell' Ist. di Dir. Rom. XVII. f. 1 -3., 340.

[143] A műszó először P. Fior. I. 1. l. 6.-ban szerepel; l. hozzá *Mitteis*, Sav. Z. XXIII. 302.; l. még *Wessely*, i. h.

[143a] A mi a közeljövő papyrus-jogi irodalmának kétségkívül egyik legaktuálisabb kérdése lesz, ma még csak a kiindulási pontnál tartunk; lásd legújabban *Eger*, Arch f. Pap., V. 132. s k. o., ki azonban még itt sem mond semmi határozottat.

[144] Inkább csak sejteti i. m. 47. o. 4. j.-ben.

[145] Verfügungsbeschränkungen, 28. s k. o., 73. s k. o.

még — épp úgy, mint a zálog nélküli végrehajtási okíratok esetében — mindenekelőtt ἐνεχυρασία-val találkozunk; az elzálogosított tárgy tulajdona átmegy és csak ezután következik be az ἐμβάδεια.[146]

Ebből kétségtelen annyi, hogy az ἐνεχυρασία tényleg csupán a ὑπαλλάγματα-ra után mutatható ki.[147]

Ámde éppenséggel nem állapítható meg e különbség a zálog kielégítési *szigora* tekintetében.

Az ἐνεχυρασια felemlítése ebből a szempontból azt hiszem, kevésbbé lényeges, mint inkább esetleges körülmény. Nyilvánvaló, hogy a τα νόμιμα-ban benne van amúgy is; ha nem említik föl egyes okíratok, ez csupán annak a jele, hogy magától értetik. Erre vall az ἐμβάδεια hivatalos definitiója is: εμβατεια εστιν — το τονδανειστην εμβατεοσαι και εἰσελθεινεἰς τα κτημματα τοῦ ὑποχρεῦ ἐνεχυριαζοντα το δανειον[148] — a mit *Rabel* sem hagy figyelmen kívül —, de különösen mutatja ezt — az eddigi irodalom részéről egész hordereje szerint nem méltányolt — Class. Phil. I. 4. l. 6.: ἐπειτεχῶ τὸ τέλειον ἀριθμητικον ἐπί κώμης Ινείλουπόλεως τῆς Ἡρακ[λείδον] μερίδος ἔσχον δέ ἀπό νομίμων ἐμβαδείας ἐνεχυρασίας,[149] a mi egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy a „törvényes eljárás" (τὰ νόμιμα) alkotott eleme volt az ἐνεχυρασία is. A foglalás következménye tehát minden körülmények között beáll, miért is az ἐνεχυρασία ténye, illetve ennek felemlítése aligha birhat oly nagyfontossággal, hogy *két állítólag önálló intézmény közötti különbség ezen épülne föl.*

d) Erre az eredményre jutunk *negativ* irányban. *Positiv* irányban csak a következő állapítható meg: α) az odavesző zálog mindenütt megvan; a végrehajtás szigorusága azonban különböző.

[146] BGU. 888. l. 1038. l. 9., 11., 9., 24., Giss 123. l. 7., 19. Fior. I. 56.

[147] V. ö. *Rabel*, 29—30. is, ámbár hozzá teszi, hogy „Kann leicht auf Zufall beruhen . . .". 30. o.

[148] L. fent 140. j.-ben id. forráshelyeket.

[149] Az okíratnak (bennünket itt egyébiránt nem érdeklő) meritumát illetőleg l. *Wilcken*, Arch f. Pap. IV. 174., 5.; az ἀριθμητίκον-ra nézve u. o. és P. Teb. II. 361.

β) A hol az okíratban *semmiféle clausula* nincs, ott a normális eljárás áll be e tekintetben, megintéssel, (ἀνανέωσις) intervallumokkal stb.[150]

γ) Hasonló az eset amaz okíratok esetében, melyekben a lex commissoriát kikötő *clausula megtalálható*, ámde csupán a τὰ νόμιμα-ra *történik hivatkozás*.[151]

δ) A szigorú eljárás, minden moratorium és közbeeső jogcselekmény nélkül, az annál bekövetkező ἐμβάδεια-val csakis azokban az esetekben áll be, melyekben ez a clausula útján *kifejezetten* van kikötve, azaz a közbeeső jogcselekmények expressis verbis zárattak ki.[152]

Mindez tehát — az eddigi anyagot véve alapul — arra enged következtetni, hogy az adós megintésével és előzetes foglalással járó végrehajtási eljárás *ius dispositivum volt*, mely később az ellentétes kikötések által gyakran szigoríttatott.[153]

És végül:

ε) A clausula a ὑποθήκη-nél rendszerint előfordul, a ὑπάλλαγμα-nál *nem*.[154]

Szem előtt tartva most már azt a körülményt, hogy a ὑποθήκη a régebbi typus, a ὑπάλλαγμα pedig, (mely a ptolemaeusi okíratokban még nem fordul elő) az újabb: ez utóbbi észlelésnek némi fontossága is lehet. Nem lehetetlen ugyanis, hogy a régebbi szerződésekben a lex commissoria folytonos kikötése ama jogállapotra utal, mely szerint még nem értetődött magától a zálognak *odaveszö* minősége. Hisz máskülönben

[150] Így: BGU. III. 888., IV. 1038. Class. Phil. I. 4. (?), P. Fior. I. 28., P. Giss. I. 123. P. Oxy. II. 274., P. Oxy. III. 636.

[151] BGU. I. 301., III. 741., 832., Class. Phil. I. 4. (?) P. Catt. I. 10., P. Fior. I. 1., P. Fior. 86. és 92., P. Giss. I. 131. (?) P. Lond. III. 158—9., III. 485., III. 506.

[152] P. Rainer 28., P. Strassb. 52, P. Basel Inv. No. 7. (Arch. f. Pap. III.)

[153] Talán erre céloz a „*crescens* asperitas"? V. ö. *Warnkönig*, i. h. XXIV. 557. és most *Wessely*, Anzeiger i. h., bár a Wessely értekezése után publikált anyag a *fokozatos* súlyosbodás e fölvételére rácázfolt. Valószínűbb, hogy a „crescere" az uralkodóvá vált keresztény erkölcsesel szemben (Constantinusról van szó) való collisióra céloz.

[154] Ezt már *Rabel* is — helyesen — észrevette (i. h. 77. o.), bár megfontolandó P. Oxy. II. 274.

érthetetlen tautologia volna a lex commissoria *kifejezett* kikötése! Később azonban ez a tendenczia annyira diadalmaskodott, hogy mintegy forgalmi szokássá és ennek alapján ius dispositivummá vált. A ὑπάλλαγμα typusa már ezt az újabb jogfejlődést jelzi.

Fontosnak tartom itt is — mint a pactum de non alienando-nál tettem — utalni arra, hogy az intézmény fejlődési menetét a *római jogrendszer* történelmével kapcsolatban vizsgáljuk. Ezt a fölötte lényeges szempontot a papyrologusok fiatal gárdája — egyoldalú papyrustanulmányaik és a római jog elhanyagolása folytán — gyakran elejti. Pedig itt is bizonyára szem előtt kellene tartani azt a körülményt, hogy a *római fiducia* intézményének fejlődése[155] is hasonló stádiumokat, illetőleg fejlődési menetet mutat. A zálog odaveszése a fiduciánál kezdetben korántsem értetődött magától,[156] csak ha külön kikötötték.[157] Ámde csakhamar *„szerfölött gyakorivá vált"*;[158] annyira, hogy itt is elérkezett az az idő, midőn azt, mint „szokásos"-t *hallgatagon kikötöttnek tekintették* (tacite) *olyankor is, midőn egyébiránt a szerződés nem tett arról említést*, (lex commissoria tacita);[159] felismervén a forgalmi szokásoknak az ügyletértelmezés szempontjából irányadó nagy jelentőségét.[160]

[155] V. ö. *Farkas* beható jogtörténelmi kutatásait, i. m. I. 77. §. s k. o., 323 s k. o.

[156] Bizonyítékok erre nézve: *Warnkönig*, i. h. XXIV. 331. és k. o., lásd még *Farkas*, i. m. 332. o.

[157] *Warnkönig*. i. h. Igaz ugyan, hogy a tulajdon, ipso iure, a záloghitelező jogává lőn, de a fides aegise alatt [a papyrusok jogában v. ö. az ὠνὴ ἐν πίστει intézményét (hozzá: *Gerhard* és *Gradenwitz* Philologus, LXIII. 498.)]; ami már eleve kizárja azt, hogy a fiduciárius keze kötve ne lett volna. A fides ezirányban való nagy jelentőségére nézve, kapcsolatban a kétségtelenül létezett actio de perfidiával, v. ö. *Farkas*, i. m. 327. o. 8. j. E nagyjelentőségű pontra szintén más alkalommal kell in merito rátérnem.

[158] L. fent, a 109. o.; valamint *Warnkönig*, i. h., *Dernburg*, i. h.; hasonlóan *Farkas*, i. h., ki szintén „az eredetiektől mindinkább távozó tételek" közé teszi a lex commissoriát; l. 333. o. 5. j.

[159] *Warnkönig*, i. h.

[160] L. e tekintetben ex professo *Szerző* A jogalkalmazás módszeréről Budapest, 1908. 161. s k. o., és hozzá: Interpretatio és szokásjog a római magánjogban, Magy. Tud. Akad. Ért. a társ. tud. kör. XIV. k. 3. f. 20. o.

Analog fejlődési menetet tüntet föl — forrás adataink bizonysága szerint — a *papyrusok joga* is. Az ezutáni kutatások egyik legelső feladata lesz ezt a fejlődési processust minden egyes részletében kellő alapossággal földeríteni. A hitelezői jogkör fokozatos tágulásának rendszeres jogtörténelmi kifejtése ily módon nemcsak az idevágó papyrusanyag jogi méltatását fogja hathatósan elősegíteni, hanem — a mi ennél sokkal nagyobb jelentőségü — a *római jogtörténelem* e fontos részletének tisztázásához is nagy mértékben fog hozzájárulni.

A közigazgatási intézkedések jogerősségéről.

Írta és a szakosztály ülésén felolvasta

Boér Elek dr. egyetemi nyilv. rendes tanár.

A közigazgatási intézkedések jogerejének felvetése annak vizsgálatát teszi szükségessé, hogy lehetséges-e a rendes bíráskodásban elfogadott jogerősség intézményét a közigazgatási jogra alkalmazni és ha igen, minő jogkövetkezménynyel jár ez egyfelől az eljáró közigazgatási szervek, másfelől pedig az intézkedéseik által konkrét esetben érintett felek szempontjából.

A közigazgatási jogtudomány irodalmát vizsgálva azt fogjuk látni, hogy e kérdéssel tudományosan, dogmatikusan először egy osztrák író: dr. E. Bernatzik 1886. évben megjelent „Rechtsprechung und materielle Rechtskraft" című munkájában foglalkozik.

Ő az osztrák tételes jogra és annak gyakorlatára támaszkodva, *a közigazgatási működés külső formáinak megkülönböztetésére* alapítja a maga elmélkedéseit. Mindjárt műve kezdetén kijelenti,[1] hogy a közhatósági funktiók nem különböztethetők meg ama czélok szerint, a melyeknek szolgálatára hivatottak, miután mindenik czélja egy és ugyanaz, t. i. *a jogtétel megvalósítása.* Ennélfogva a megkülönböztetésnek egyetlen helyes és biztos alapjául csakis azok az eszközök szolgálhatnak, a melyek által a jogrend parancsai megvalósulnak. Ilyen eszköz pedig kétféle van, ú. m.:

I. *a rendelet,* mely az esetek tényálladékának abstrakt szabályozásával foglalkozik és sem nem teremt konkrét jogviszo-

[1] Idézett munka 3. l.

nyokat, sem meg nem változtatja, avagy meg nem semmisíti azokat, hanem kizárólag csak abstrakt jogszabályt alkot.

II. A második fajta eszköz egy *konkrét tényköriilményt* akar szabályozni,[1] a mit úgy kell értenünk, hogy az állam azonos fogalmi jegyek alapján megállapítja az abstrakt tényálladékok bizonyos sorozatát és ezekben bizonyos előfeltételeit annak, hogy ez az abstrakt tényálladék konkréte érvényesülhessen és így azután a czélzott eredmény- vagy állapotnak az abstrakt szabály alapján való tényleges megvalósítása elérhető legyen. Ezt nevezi *konkrét tényálladéknak*, melynek elérése czéljából — miként Bernatzik mondja — az állam kétféle módon veheti igénybe az ő szerveit. És pedig éppen úgy, a minthogy általában minden ember csak két irányban fejthet ki szellemi munkát, nevezetesen vagy: 1. logikai tevékenységet fejt ki, tehát ítél — vagy pedig 2. cselekszik. Annyi bizonyos Bernatzik szerint, hogy a kettő közötti határvonalat mathematikai pontossággal megállapítani nem lehet; de mégis mindig fenn fog maradni az az intensiv különbség, hogy a mikor ítélkezünk, akkor pusztán csak gondolkodási képességünk működik, a cselekvésnél pedig mindenkor egy meghatározott eredményt akarunk elérni. A következtetéseknek, mint logikai funktiónak, nincsen tehát czélja: az embernek öntudatos mivoltától elválaszthatatlan életjelenség ez, a causálitas, melynek formáiban a gondolkodás történik. Ellenben a cselekvésnek az a czélja van, hogy a külvilágban változásokat hozzon létre. És a tudatos, előre kiszámított létrehozatala egy előre meghatározott, akart változásnak: ez a cselekvény, melynek éppen úgy megvannak a maga motivumai, mint a hogy nincsen hatás azt előidéző ok nélkül és nincsen ok okozat nélkül.

Ezek előrebocsátása után megállapítja, hogy minden hatóság, mely egy konkrét tényálladékra irányozza a maga szellemi tevékenységét, ezen most említett működések valamelyikét kell hogy kifejtse; vagy *ítél*, vagy *cselekszik*. Ehhez képest azután a második helyen említett eszközöknek két faja van, ú. m.: 1. a határozatok és 2. az intézkedések.[2]

[1] Idézett munka 6. l.

[2] Idézett munka 8. l.

A jogerősség szempontjából nagy fontossággal a határozatok (Entscheidungen) bírnak, melyek Bernatzik nézete szerint jogszolgáltatási tények (Rechtsprechungsact), vagyis egy, a jogrend által erre felhatalmazott hatósági organumnak megnyilatkozásai, melyeket előre szabályozott eljárás keretében bocsát ki oly czélból, hogy egy konkrét jogviszonynak szándékolt megállapítását kifejezésre juttassa. Azonban egy ilyen határozat azért lesz kibocsátva és a jog azért lesz megállapítva a hatóság részéről, hogy a létezőnek elismert jogviszony továbbra is érintetlenül fenmaradjon. Az ítélet, vagyis annak határozatnak nevezett fajtája tehát a jogszolgáltatás czélját akarja megvalósítani, vagyis első sorban jogbiztonságot akar teremteni; természetesen egyúttal gazdálkodni is akar a jogszolgáltatás teljesítésére hivatott szerveknek munkájával is.[1]

Ezért nyer minden jogszolgáltatási tényre nézve alkalmazást a materiális jogerősség, melynélfogva a jogszolgáltató szervek az ítéletből s illetve határozatból származó parancshoz kötve vannak.[2]

Ellenben a többi közigazgatási tények, milyenek p. o. a rendeletek, intézkedések, bizonylatok, nem bírnak materiális jogerősséggel. Ezeknél is van ugyan a materiális jogerősséghez hasonló hatás, de mégis azzal a különbséggel, hogy az említett közigazgatási tényekkel szemben meg van engedve ellenbizonyítékokat felhozni s ezen alapon az említett tényeket megtámadni, míg az itéletekben s illetve határozatokban kimondott rendelkezéseket megtámadni nem lehet.

A materiális jogerősségnek előfeltétele pedig a formális jogerősség, mely alatt nem szabad egyebet érteni, mint éppen csak azt, hogy a kérdéses közigazgatási tény jogorvoslatokkal meg nem támadható.

Ilyen értelemben a meg nem támadhatóság csakugyan előfeltétele a materiális jogerősségnek.[3] De ezt nem szabad összetéveszteni a közigazgatási tény *meg nem változtathatóságával*, mert bizonyos mértékig elmondhatni, hogy a közhatósági határozatok

[1] I. m. 111. és köv. l.
[2] I. m. 117. l.
[3] I. m. 128. l.

meg nem változtathatóságáról nem lehet és nem is szabad beszélni.

Tévedések kikerülése végett szükségesnek látja a *materiális jogerősség* és a *végrehajthatóság* fogalmainak egymással való szembeállítását. Ugyanis a formailag még nem jogerős közigazgatási intézkedések is végrehajthatók, mihelyt azt a közérdek követeli.

De egy közigazgatási tényt végrehajtani csak azokkal szemben lehet, a kikhez a szóban forgó közigazgatási tény intézve lett. (Persze esetleg ezeknek jogutódaival szemben is.)

Ellentétben ezzel a *materiális jogerősség mindenkivel szemben hatályosul:* Res judicata jus facit inter omnes.[1]

A jogerősség kérdésével tüzetesen foglalkozik egy másik osztrák író is, nevezetesen dr. Friedrich Tezner.[2]

Ő is a formális és materiális jogerősség fogalmait különbözteti meg.

A formális jogerősség szerinte is a közigazgatási intézkedés meg nem támadhatóságát jelenti, a mi egyúttal jogi oka a materiális jogerősségnek. Ez az *alaki jogerősség* tehát a felek közvetlen, vagy közvetett támadásaival szemben a *közigazgatási intézkedés formális létének bizonyos szilárdságát,* az *anyagi jogerősség* pedig *ezen formai lét okozatainak, hatásának* bizonyos fokú *szilárdságát jelenti a felek támadásaival szemben.*[3]

A formális jogerő tehát a materiális jogerő kedvéért létezik; éppen azért mindazon közigazgatási intézkedések, a melyek formális jogerőre emelkedhetnek, egyszersmind ezen alaki jogerő által a materiális jogerősség képességével is bírnak.

Így tehát a közigazgatási hatóságoknak úgy határozatai (Entscheidungen), mint intézkedései (Verfügungen) formai és materiális jogerősségre is emelkedhetnek.[4]

Br. Lemayer, az osztrák közigazgatási bíróság másodelnöke szintén azon nézetet vallja, hogy: „jogerősség nélkül nincsen jogszolgáltatás".

[1] I. m. 133. és köv. l.

[2] Handbuch des österreichischen Administrativverfahrens 1896. 295. és köv. oldalakon.

[3] *Tezner,* i. m. 301. oldal.

[4] I. m. 339. l.

Azonban úgy vélekedik, hogy ezen szabály alól sok kivételt kell megengedni, a melyeknél ugyan ha maga a jogerősség nem is esik el, de mégis elesik annak legfontosabb következménye.

Lemayer szerint ugyanis az államnak kettős hivatása van. Egyik az, hogy jogvédelmet nyújtson. Ezt teljesíti a jogszolgáltatás által. Másik hivatása pedig abban áll, hogy egyfelől olyan közállapotokat teremtsen, a minőket az állam érdekei feltétlenül megkívánnak, másfelől pedig, hogy ne csupán előteremtse, de vezesse és igazgassa is a közczélok megvalósítására szükséges hatalmi eszközöket. A közigazgatás feletti bíráskodásban is tehát a jogszolgáltatás csak másodlagos kérdés. Fődolog a közigazgatás hivatásának teljesítése.

Ez az utóbbi feladat a fő, a mely magában foglalja az imperium elsődleges czélját, a minélfogva a közérdekkel szemben nem lehetséges a jogerős határozat meg nem változtathatóságára hivatkozni.[1]

A rendelkezésemre álló idő rövidsége miatt ez alkalommal mellőzvén azoknak a németországi jogtudósoknak nézeteit, a kik bár különböző indokok alapján, de mégis elfogadják a közigazgatási intézkedésekre nézve is a formális és materiális jogerősség jogintézményét, egész röviden néhány szót kívánok szentelni két olyan írónak, a kik közül az egyik egyáltalában nem tartja lehetségesnek a közigazgatási intézkedéseknél az alaki és anyagi jogerősség alkalmazását, a másik pedig az eddig említett fogalmak helyett a *relativ* és *absolut* jogerősség fogalmaival óhajtja a kérdést a közigazgatási jogra nézve is kielégítően megoldani.

Az első helyen említett író dr. Philipp *Zorn* „Kritische Studien zur Verwaltungsgerichtsbarkeit" czímü tanulmányában teszi e kérdést tüzetes fejtegetés tárgyává. A közigazgatási bíráskodás fogalmával foglalkozva kijelenti, hogy a jogerősség eszméje a közigazgatási perben egyáltalában nem alkalmazható.

Nézetét a következőleg fejti ki.

[1] *Lemayer:* Apologetische Studien zur Verwaltungsgerichtsbarkeit. (Zeitschr. f. das Privat. u. öff. Recht. 1895. évf. 476. old.)

A polgári perben elfogadott jogerősség intézményének két eszme szolgál alapjául.

1. Először az az *eszme*, hogy a felek részére, a kiknek cselekvését, vagy valamire vonatkozó cselekvésüknek abban hagyását, az ítéletnek természetszerüleg meg kell állapítani, egy végérvényes szilárd jogállapot teremtessék. És ez természetes is, mert hiszen a felek közötti vitát egyszer csakugyan be kell végezni és meg kell teremteni a finis controversiarumot.

2. Másodszor kétségtelenül a jogszolgáltatási ökonomia eszméje is irányadó a rendes bíráskodásra nézve a jogerősség alkalmazásánál.

Csakhogy a közigazgatási peres eljárásban az első eszme nem érvényesíthető, mert hiszen a *jogerősség által létrehozott jogbiztonság* úgy formailag, mint anyagilag is a felek között és a felek javára fennálló jogkövetkezmény, melynek főczélja, hogy a perben vita tárgyává tett kérdésre nézve a felek rendelkezési jogosultságát lehetetlenné tegye. De az absolut jogerősség, t. i. a jogerős parancsnak vagy intézkedésnek meg nem változtathatósága csak a törvények és rendeletek sajátsága, mely azonban az ítéletekre és intézkedésekre nézve fenn nem állhat.

Lehet ugyanis bármennyire is kívánatos követelmény az egyesek szempontjából az, hogy részükre „fix és meg nem támadható jogkörök" teremtessenek; de nem szabad elfeledni, hogy a közigazgatási eljárásokban olyan értelemben, mint a polgári perben, sem magánjavakról, sem pedig magánfelekről nem beszélhetünk. Hiszen a közútakra vonatkozó rendőri intézkedések, iskolai építkezések és ehhez hasonlóknál a feleknek a magánjogi értelemben vett rendelkezési jogáról még csak beszélni sem lehet.

E mellett a közérdeket s az állami és társadalmi élet közrendjét érintő dolgokban az egyes előfeltételek és viszonyok legtöbbször olyan gyorsan és oly nagy mértékben változnak, hogy itt a közigazgatásban a res judicata kifogásának alapját képező eadem resről úgyszólván csak kivételesen, igen ritka esetben lehet szó.

A közérdek dolgaiban tehát az egyedül lehetséges jogbiztonságot csak a jognak helyessége nyujthatja. De elképzelhetetlen, hogy a

beállott jogerősség valaha akadályát képezhetné egy olyan közhatalmi cselekvésnek, melynek czélja az, hogy egy, a közrend szempontjából káros és helytelen állapot megkorrigáltassék.

De *Zorn* szerint más okból, így nevezetesen az *alanyi vonatkozás és érvényesség* szempontjából is lehetetlen a közigazgatási perben a jogerősség intézményét alkalmazni.

A rendes polgári perben kielégítő a res judicata jus facit inter partes, mert hiszen itt felek alatt minden kétséget kizárólag csak azokat kell és lehet érteni, a kik a perben mint ügyfelek szerepeltek.

Ellenben a közigazgatási perben a felek köre ily pontosan és szigoruan el nem határolható. Hiszen ugyan mi értelme volna annak, hogy ha egy út nyilvános, közforgalmi jellegét, vagy egy iskolaépítés szükségességét kimondó közigazgatási bírósági ítélet csak a perben szerepelt felek között birna hatályossággal? Viszont ha pedig Bernatzik mintájára a közigazgatási bírósági ítéletek tekintetében a „Jus facit inter omnes" álláspontjára helyezkedünk, akkor a jogerősség hatását oly rendkívüli mértékben kiterjesztjük, hogy annak szoros és szabatos betartása a gyakorlati életben szinte lehetetlenné válik.

Zorn nézete szerint — melyet különben Loening e kérdéssel foglalkozó kiváló értekezésében[1] nagyon megtámad — habár a porosz közigazgatási főtörvényszék elméletileg el is ismeri a közigazgatási peres eljárásra nézve a jogerősség eszméjének érvényesülését, sőt meg is kísérti annak általános alapelveit megállapítani, de tényleg, gyakorlatilag az ő határozataiban mindenkor eltekint a jogerősség elvének alkalmazásától, mihelyt azt a közérdek megköveteli.

Zorn szerint ez helyes is, mert az a gondolat, hogy a közigazgatási ítélet jogerőssége a jogszolgáltatásnak, valamint általában a közhatalomnak összes szerveit kötelezi, megköti, ez a gondolat az állam közjogi rendjének követelményeivel absolut és össze nem egyeztethető ellentétben áll.

A jogerősség kérdésére vonatkozó felfogásoknak úgy az irodalomban, mint a gyakorlatban való ellentétessége vezette

[1] *Loening*: Die Rechtskraft verwaltungsgerichtlicher Urteile. Verw. Arch. VIII. k. 1. lap.

arra a XXVI.-ik német jogászgyűlést, hogy ezt a kérdést is napirendre tűzze és megvitassa.

Meg is történt ez az 1902. évi szeptember hó 10.-én tartott ülésben, mely alkalommal azonban a két ellentétes álláspont közül csak az egyik volt képviselve. És pedig dr. Gustav Seidler a Bernatzik-féle álláspontot terjesztette elő, Schultzenstein pedig a maga javaslata érdekében emelt szót. Zorn ezen a gyűlésen nem jelent meg.

Egyfelől a kérdés érdeme, de másfelől kétségtelenül azok a személyes élü támadások is, a melyekben a XXVI. német jogászgyűlésen Otto Mayert részesítették, késztették őt arra, hogy a jogerősség kérdésében — melyet már „Deutsches Verwaltungsrecht" jében [1] tüzetesen fejtegetett — ismét szót emeljen. Erre vonatkozó újabb és igen éles jogászi érzékkel megírt tanulmánya 1906. évben jelent meg, melyben a relativ és absolut jogerősség fogalmait elemzi.[2]

A relativ jogerősség alapgondolata szerinte az, hogy a felek részére a jogviszony jogérvényes megállapítást nyerjen; az absolut jogerősségre nézve pedig alapgondolat a jogszolgáltatás ökonomiája, valamint azon czél is, hogy a bíróság tekintélye megóvassék és lehetőleg kizárassék az ugyanazon ügyben való kétféle bírósági döntés lehetősége.

Jellemzi a relativ jogerősséget az, hogy mindig annak a félnek a javára áll be, a ki a perben győztes marad. Ha felperes lesz a győztes, úgy a következő perben ő hivatkozhatik res judicatára; ha alperes javára esik az ítélet, akkor ő neki áll módjában az újított perben a res judicatára hivatkozni.

Persze akkor, mikor a bíráskodás csak egyoldalú, mert csak egy valóságos ügyfél van (a mint ez pl. a porosz közigazgatási perben előfordul [3]), ilyenkor nincsen fél, a ki az ítélethez jogot nyerhessen. Ilyenkor tehát nem következhetik be a relativ jogerősség, minélfogva az ilyen közigazgatási bírósági ítélet szabadon bármikor megváltoztatható. Nincsen t. i., a ki az ítélet

[1] I. m. 161. és köv. old.

[2] „Zur Lehre von der materiellen Rechtskraft in Verwaltungssachen". (Archiv. f. öff. Recht XXI. k. 1. old.)

[3] És szerinte a mienkben is!

hez jogot szerezzen. P. o. ha az én szomszédságomban egy veszélyes ipari telepet akarnak felállítani s én mint szomszéd, az ellen tiltakozva, a folyamodó kérésével jogerősen elútasíttatik, ekkor én megszereztem az ítélethez való jogot, a mi annyit jelent, hogy az én újabb meghallgatásom nélkül nem lehet az engedélyt kiadni, ha persze eadem res és aedem personae esete forog fenn.

Ilyenkor, midőn a jogszolgáltatás nem akar egyéb lenni, mint a törvény akaratának csalhatatlan kinyilatkoztatója, beáll a közigazgatási bírósági ítélet meg nem változtathatósága, vagyis absolut jogerőssége. Kijelenti azonban Ottó Mayer, hogy a szabad mérlegelés alapján létrejött közigazgatási tények nem tehetők jogszolgáltatás tárgyává, minélfogva ezekre nézve az absolut jogerősség ki van zárva és csakis a relativ jogerősség lesz lehetséges.

Ha a franczíáknak igazán mesterileg feldolgozott közigazgatási jogát vesszük figyelembe, azt fogjuk látni, hogy ott a közigazgatási intézkedések jogerősségével valami intensiven nem foglalkoztak, hanem megelégedtek azzal, hogy a római jogban a perben hozott ítélet jogerősségére felállított és Savigny által „System des heutigen Römischen Rechts" czímü munkájában is a jogerősség alapgondolatául elfogadott tételét — melyet a civilis perre nézve a franczia jogászok magukévá tettek — a közigazgatási jogra is minden további nélkül alkalmazzanak.

Ehhez képest az ítélt dolog (Chose jugée[1]) azt jelenti, hogy a mi már egyszer bírói ítélettel utolsó fokon eldöntetett, az többé a rendes úton meg nem támadható. Annak oka pedig, hogy a törvény az ítélt dolognak ilyen hatályt tulajdonít, az igazság fictióján alapszik, melylyel a törvény az ilyen eldöntött dolgot felruházza. „Res judicata pro veritate habetur". A franczia jogászok a jogerősséget is éppen olyan törvényes praesumptiónak tekintik, mint pl. az elévülést és kimondják, hogy az ítélt dolog jogintézménye a magánérdekekre nézve minden bizonyítás alól felmenti azt, a kinek javára valamely ügyben

[1] M. *Block:* Dictionnaire de l'administration française I. 658. l. — *Dalloz:* Dictionnaire de droit 227—234. lapok, valamint a később idézendő kézikönyvek.

fennáll és megköti a bíróságot. Hivatalból azonban figyelembe nem vehető és csakis arra a dologra és esetre szorítkozhatik, melyre vonatkozólag az ítélet meghozatott. Jellemző, hogy ezen kifogással nem lehet első fokban a semmítőszék előtt (Cour de Cassation) fellépni.

További szabály az, hogy az ítélt dolog hatálya csak az ítélet tárgyára terjed ki. A franczia Code civil 1351. §. megkívánja, hogy 1. a kérdéses dolog azonos legyen (eadem res); hogy 2. a kérdés, illetve ügy ugyanazon alapra, indokokra támaszkodjék (eadem causa); hogy 3. ugyazazon felek között forogjon fenn (eaedem personae) és hogy 4. a felek által és ellen ugyanazon minőségben emeltessék.

Ez az ítélt dolog jogintézménye a közigazgatási ügyekre nézve csak azon esetekben érvényesül, ha a kérdéses közigazgatási határozatok a contentieux, vagyis peres közigazgatás keretében jöttek létre. Nem érvényesül azonban az ítélt dologgal járó jogerősség a többi, vagyis a nem közigazgatási peres eljárás keretében hozott határozatok- és intézkedésekre nézve. Mert például akár a miniszternek, akár a préfetnek, vagy bármely más közigazgatási hatóságnak az ők hatáskörükben hozott intézkedéseit a felek ha magukra sérelmesnek tartják, úgy a törvényes határidőben perrel megtámadhatják. (Így pl. az a körülmény, ha egy prefekturai tanács kimondja, hogy egy kérdéses földterület valamely eladott állami jószágban nem foglaltatik benne, ez egyáltalában nem akadálya annak, hogy később ugyanazon ügyben a rendes bíróságok a tulajdon kérdése felett döntsenek.) [1]

A rendelkezésemre álló idő rövidségénél fogva mellőznöm

[1] Lásd mindezekre nézve H. *Berthelemy:* Traité élémentaire de droit administratif. 1906. 921., 926.

M. *Haurion:* Précis de droit administratif. 1893. 213—220.

J. B. *Simonet:* Traité élémentaire de droit public et administratif. 1902. 159—160.

Rod. *Rousseau:* Dictionnaire theorique et pratique de procédure civil, commercial, criminelle et administrative. 1896. 10. kötet; így különösen I. k. 614., 615. III. k. 389. l. stb. és különösen E. *Laferriere:* Traité de la juridiction administrative. Mindezekről részletesen szól *Szerző*, A közigazgatási intézkedések jogereje cz. tanulmánya 30. s k. o.

kell az angol közigazgatásban ide vonatkozólag tapasztalt jelenségek elemzését nem csupán azért — miként azt újabban *Hatschek*[1] a közigazgatásra vonatkozó munkájában állítja —, t. i. mivel az angolok közigazgatásában hiányzik a jogtudomány által megállapított és technikai értelemben vett közigazgatási tény fogalma, hanem főleg azért is, mert az angol közjognak és közigazgatási intézményeknek részletes fejtegetése nélkül a kérdést kellően megvilágítani aligha volna lehetséges.

II.

Magyar közigazgatási jogunkban a közigazgatási bíráskodást megalkotó 1896. XXVI. t.-cz. 139. és következő §-ai, az újrafelvételi jogorvoslat szabályozása által hozták ezt a kérdést felszínre.

E törvény szerkesztője által a szöveghez adott felvilágosítás és magyarázat, a közigazgatási bíróság által elintézett ügy „res judicata"-nak tekintendő, vagyis a közigazgatási bírósági ítéletek éppen úgy végérvényesek, mint a polgári bíróságoknak végső fokú határozatai. Szóról-szóra kimondja ezt a jogelvet az 1907. LX. t.-cz. 19. §. és az erre vonatkozó törvény indokolása.

Sehol sincsen azonban meghatározva az, hogy kik között és minő joghatálylyal jön létre ez a jogerősség.

A közigazgatási bírósági gyakorlatunk vajmi kevés támpontot nyújt e kérdésre adandó feleletnél.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy e bíróság minden különösebb indokolás nélkül, egyszerűen a polgári perrendtartás szabályaira hivatkozva és annak szellemében dönti el az idevágó és ezzel rokon kérdéseket. Igy tesz p. o. 643. sorszámú határozatában, midőn egy újrafelvételi panaszt visszautasít azért, mert az illető panaszló, a főeljárásban nem vált pervesztessé; már pedig az 1881. LIX. t.-cz. 65. §. szerint újrafelvételi panaszszal csak a pervesztes élhet.

Az ilyen és hasonló közigazgatási bírósági ítéletekből azt konstatálhatjuk, hogy közigazgatási bíróságunk nemcsak a saját

[1] *Hatschek:* Englisches Staatsrecht. 1906. II. k. 668. l.

ítéleteire nézve, de a rendes közigazgatási eljárás keretében hozott közigazgatási intézkedésekre is elfogadja az úgynevezett absolut jogerősséget vagyis az intézkedéseknek meg nem változtathatóságát. — Így pl. egy alkalommal, midőn a panaszszal élők, panaszukban az egész tisztújítást kérték megsemmisíteni, de már előzőleg a rendes közigazgatási eljárásban beadott felebbezésükben csak a községi bíróválasztást támadták meg, kimondotta közigazgatási bíróságunk, hogy a tisztújításnak felebbezéssel meg nem támadott többi részei (a bíróválasztáson kívül) a választást követő 15 nap alatt jogerőre emelkedvén, — bírósági panasz tárgyává nem tehetők.[1]

Közigazgatási bíróságunk gyakorlatából tehát megállapíthatónak vélem azt, hogy az ítéletekre nézve itt is nagy részt a polgári perünkben érvényesülő jogelvek nyernek alkalmazást.[2]

Ámde az 1896 évi XXVI. t.-cz. 137. §-a értelmében közigazgatási bíróságunk az ügy érdemére nézve ítélet, minden más körülményre nézve végzéssel határoz. Hogy állunk tehát a jogerő szempontjából ezekkel?

E végzések legtöbbnyire a hatáskör hiánya miatti panaszok vissza utasítására,[3] új határozat hozatalának vagy kiegészítéseknek elrendelésére vonatkoznak. Miután az ügy érdemére nézve döntést nem tartalmaznak s tehát egyáltalában nem czélozzák a felek közötti jogviszony állandó szabályozását, az anyagi jogerősségről ennélfogva ezeknél nem lehet szó.

Vizsgáljuk már most azt, hogy miképpen vagyunk az ú. n. rendes vagy általános közigazgatási eljárásban létrejött közigazgatási intézkedésekkel?

E tekintetben irányadó az 1901. XX. t. cz.-ben az újrafelvételre vonatkozó 10. §-ának indokolásánál kimondott az az elv, melynél fogva az újrafelvételt azért nem terjeszti ki a közigazgatási ügyek összességére, mivel a közigazgatási ügyek egy része, a jogerős határozattal való befejezés által, a nélkül sem válik olyan res judicatává, melyet ne lehetne a törvényben

[1] 541. sorszámú határozat.

[2] Részletesen tárgyalva szerző i. tanúlmánya 39. és köv. lapokon.

[3] L. 678., 693., 694., 696., 750., 761., 770., 786., 797., 805., 813., 721., 733., 772., 779/909. stb. sorszámú határozatokat.

megállapított és bizonyos határidőhöz és alakszerűségekhez kötött eljárás nélkül is, újabb elintézés alá venni. Ilyenek mindazon ügyek, melyekben a hatóság diskretionális hatáskörben jár el, a czélszerűség és méltányosság szerint határoz, a nélkül, hogy működése az egyesek jogait érintené. P. o., ha egy törvényhatóság megtagadja bizonyos czélra az anyagi hozzájárulást; vagy ha a miniszter megtagadja egy italmérési engedély kiadását; vagy a magyar állampolgárságnak honositás útján való megszerzésénél örökbefogadás esetén nem engedi el az illető külföldinek az 1879. L. t.-cz. 8. §-ában 3., 5., 6. pontok alatt felsorolt feltételek teljesítését.

Ilyen esetekben kizárólag a hatóság méltányosságától, belátásától, szóval diskrecionális szempontoktól függ az, hogy az ügy újból való tárgyalását megengedje, vagy a már hozott határozatra való utalással az ügy érdemébe való bocsátkozást magától elutasítsa.[1], [2]

Ebből tehát egészen világos, hogy *magyar közigazgatási jogunk értelmében a rendes közigazgatási eljárás körében hozott intézkedésekre nézve, a „res judicata" jogintézménye a polgári perjog értelmében alkalmazást nem nyerhet.*

Mindezek leszögezése után és hivatkozással azokra, a melyeket az osztrák és német jogtudósoknak, valamint a franczia közigazgatási jognak a jogerősség kérdésében elfoglalt álláspontjára nézve előadásom kezdetén felhoztam, — ki kell jelentenem azt, hogy azt ott megállapított formában és konsekvenciákkal járó jogerősséget a maga teljességében elfogadni nem tudom, mert ez *a közigazgatási funkcio alaphivatásával és e működés alá tartozó viszonyok benső természetével, valamint a közigazgatási intézkedés czéljával és jogi karakterével ellenkezik.*

Ezen álláspontom igazolására egészen röviden lássuk a közigazgatási funkcio hivatásának kérdését, még pedig a könnyebben való szemlélhetőség okából, a jogszolgáltató bíráskodás fogalmával szembeállítva.

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy a jogszolgáltató bírás-

[1] 1901. XX. t.-cz. indokolása 32 l.

[2] Továbbá dr. *Némethy* Károly, a törvény kiváló szerkesztőjének „A közigazgatási eljárás egyszerűsítése" cz. munkája I. K. 70 l.

kodás egyetlen és kizárólagos czélja a jogrend fentartása. Ezért létezik, s czért fejt ki működést.

Ellenben a közigazgatási funkcióra nézve a jog nem czél, hanem csupán korlát, melyet figyelembe venni tartozunk.

Persze a közigazgatás is keresi a jogrend szabályait, de csak azért, hogy a reá bízott közfeladatok megoldásában és úgy a köz, valamint az egyéni szükségletek kielégítésében e szabályokhoz alkalmazkodhassék.

A közigazgatási működés tehát a jogot sohasem önmagáért, hanem csak azért kutatja, hogy azt alkalmazva eljárhasson, vagyis az elébe került konkrét esetet a jogszabályoknak megfelelően elintézve, ez úton a kívánt sikert és eredményt elérhesse.

És vajjon minő következményeket von ez maga után a közigazgatási funkcio technikája szempontjából?

Azt, hogy éppen az eredményre és sikerre való törekvés folytán, a közigazgatási szerv sohasem nézheti a konkrét eset tényálladékát önmagában, elszigetelve, tisztán fogalmi oldaláról s nem dolgozhatik csak syllogismusokkal — miként a bíróság teszi, mely a peresített tényállást ezen logikai mivelet segítségével jogszabályok alá sorozza s az egyes esetet általános elvek, abstrakt szabályok szerint eldönti.

A míg tehát a bíróság úgyszólván csak kiméri az egyes esetre illő jogot, addig a közigazgatási szerv a szó valódi értelmében, a felmerült esetre alkalmazza az állami akaratot.

Ez pedig megköveteli azt, hogy minden konkrét esetet ne elszigetelten, de a maga individualitásában, a maga teljességében, úgy, a mint az az életben valósággal létezik, — az eset egyéni sajátságaival kapcsolatos összes viszonyokkal együttesen mérlegeljen és mindenkor tekintettel legyen a köz és egyéni érdekeknek egymással való konkrét vonatkozására.

Hogy pedig ezt megtehesse *a közigazgatási szerv, nem nézheti a közigazgatási konkrét esetnek csupán külsőleg szabályozott, vagyis jogi vonatkozásait,* de szemelőtt kell tartania annak erkölcsi, fizikai, gazdászati psychologiai, szóval az *elintézendő esetnek a jogiakon kívüli összes más vonatkozásait is,* és mindezek mellett, *a közigazgatási szerveknek előre számolniok kell intézkedéseik várható eredményeivel, és mérlegelniök kell annak czélszerüségét, in konkreto való kivihetőségét.*

A közigazgatási intézkedés tehát nemcsak a quid juris, hanem a quid consilii szemelőtt tartásával jön létre.

I. Első alaptételem tehát az ismertetett írók felfogásával szemben az, hogy *a jogerősség intézményének a közigazgatási intézkedésekre való alkalmazásánál egyedüli biztos kiindulási pontunkat csak a közhatósági funkciok különböző céljai képezhetik.*

Éppen azért, *tekintve a bíráskodás és a közigazgatási funkciok céljainak ellentétességét, nem lehet kizárólag csak a jogszolgáltatás eszméje alapján megoldani a közigazgatási intézkedésekre vonatkozó jogerősséget.*

Már most tekintetbe véve azt, hogy a közigazgatási szerveknek fentebb egészen röviden ismertetett erőkifejtései, kezdeményezőleg valaminek eredetet adnak, új tényt létesítenek, — kell hogy a közigazgatási intézkedéseket létrehozó szervek ne csak nézzenek, de lássanak is a jövőbe és legyenek képesek felismerni az intézkedéseik nyomában járó új viszonynak, új állapotnak és vonatkozásoknak összes, vagy legalább is úgy a közre, mint az egyéni érdekekre való lényegesebb, fontosabb kihatásait.

Mindezek alapján pedig ki kell jelentenem, hogy éppen azért, mert a közigazgatási funkczió az utilatas publica, a tueri hominum societatem végett szervezett közhatalmi tevékenység, szem előtt kell tartani a közigazgatási intézkedéseknek azon jellemző sajátságát is, hogy azok a mindenkori közérdektől feltételezetten „sub clausula rebus sic stantibus“ jönnek létre.

Hiszen ma már tisztelt Uraim! a magánjogban elfogadott tételnek tekintik azt, hogy ha a szerződés egyéni körülményeit megváltoztató olyan lényeges körülmények jöttek közbe, a melyek előleges fennforgása esetén, bármelyik szerződő fél, az illető szerződés megkötésébe nem ment volna bele, úgy a clausula rebus sic stantibus elve alkalmazható.[1] És p. o. a német jogtudomány ilyenkor az útólagosan bekövetkező lehetetlenülés szempontját érvényesíti. De ugyancsak alkalmazást nyer ez a clausula a nemzetközi jogban is, a hol a szerződések azon hall-

[1] Lásd erre nézve „Jogászegyleti Értekezések“ XXXV. kötet; különösen dr. *Kiss* Géza előadását 71 és köv. old.

gatólagos feltételezéssel köttetnek, hogy a szerződés tartama alatt a viszonyok nem változnak.

Ezen elv a közigazgatásban való érvényesülésének következménye, hogy minden közigazgatási intézkedés, a létrejöttének idejében fennálló konkrét tényálladékra támaszkodik és arra alapítja az intézkedés nyomában járó jövőbeni változásokat, jogi és egyéb kihatásokat. A közigazgatási intézkedés idejében fennálló tényálladék tehát bázisa az intézkedésnek, de egyúttal a czélzott siker elérésének előfeltétele is.

Éppen azért a közigazgatási hatóságok midőn egy intézkedést kiadnak, előzetesen mérlegelik a köz- és magánérdeknek a konkrét tényálladékra vonatkozó jogilag szabályozott vagy csak diskrecionális vonatkozásait; a mennyire emberileg előre látható, mérlegelik az intézkedés nyomán, az eligazítandó eset tényálladéki elemeire bekövetkezhető hatásokat, ezek nyomában fellépő eredményeket és mindezek alapján, a rebus sic stantibus hallgatólagos vagy kifejezett előfeltétele mellett adják ki az intézkedéseket. Példaképpen felhozom magyar közigazgatási jogunkból az 1885. évi XXIII. t.-cz. 36. §-át, melynek alapján kimondható a közigazgatási intézkedésben, hogy a vízhasználati engedély visszavonás mellett adatik ki, a mi annyit jelent, hogy a viszonyok lényeges megváltozásával a vízjogi engedély visszavonható.

II. A második alaptételem tehát az, hogy *minden közigazgatási intézkedés a közérdektől és a konkrét tényálladékon alapuló köz- és magán érdekü vonatkozásoktól feltételezetten jön létre*, mely körülmény a *jogerősségnek a közigazgatási intézkedésekre való alkalmazását egészen más irányba tereli, mint a polgári perben látjuk.*

Ezenkívül, miután a közigazgatási viszonyok közviszonyok, ez a körülmény még fokozottabb mértékben teszi szükségessé a clausula rebus sic stantibus elvének alkalmazását, mint a magánjogban. Különben is a magánviszonyokban egyenértékű, egymás mellé rendelt felek állanak egymással szemben és a viszonyokban a felek egyéni érdeke és akarata uralkodik.

Ellenben a közigazgatási viszonyokban túlnyomólag a viszonynak czélja uralkodik és itt is, mint minden közviszonyban, nem egyenértékű, hanem egymásnak alárendelt felekkel van dolgunk.

Ezekben a közigazgatási viszonyokban ugyanis, egyik fél az államnak a felmerült konkrét esetet közhatalommal elintézni jogosított közege, az eljáró közigazgatási szerv, a ki bizonyos meghatározott jogi hatások elérése végett cselekszik.

A másik fél az e viszonyokban érdekelt egyes vagy jogi személy, a ki az államhoz alárendeltségi viszonyban áll. E mellett figyelembe kell venni azt is, hogy e viszonyokban, mint minden közviszonyban, elsődlegesen a köznek czélja uralkodván, az egyéni akarat csak ezzel összhangban és annak alárendelve érvényesülhet.

III. Harmadik alaptételem tehát az, hogy a *közviszonynak a magánviszonytól különböző jellege* és e *közviszonyokban szemben álló feleknek, a magánviszonyok alanyaitól egészen eltérő jogi helyzete, a jogerősség kérdésében, más megoldást igényel a polgári perben hozott ítéletekre és más megoldást a közigazgatási intézkedésekre nézve.*

A közigazgatás, mint államhatalmi cselekvés, első sorban az egész végetti siker érdekében jár el, a miért is aztán szerveinek a közigazgatási viszonyokban való cselekvése nagyobb, szabadabb, mint az egyeseké vagy jogi személyeké; de ez a plus az egyesek vagy jogi személyekkel szemben csak odáig terjedhet, a meddig azoknak személyiségét meg nem semmisíti. A közigazgatás tehát korlátozhatja a közigazgatási viszonyokban érdekeltek cselekvési szabadságát, sőt olykor időlegesen egészen meg is semmisítheti (p. u. az 1901. évi XX. t.-cz. s az annak végrehajtása tárgyában kiadott 4600 sz. miniszterelnöki rendelet alapján az előzetes végrehajtás alkalmazása által), de csak a jogszabályokban megállapított czímeken, valamint a közérdek megóvása, közveszély elhárítása, vagy helyrehozhatatlan kár eltávolítása czéljából; de akkor is csak az emberben rejlő személyiség tiszteletben tartása mellett. A minek végső oka pedig az, hogy az ember, mint a közigazgatási viszonyokban érdekelt fél sem sülyeszthető „puszta materiává", mert hiszen akkor a mai állam polgára sem lenne szabad ember, hanem csupán rabszolga.

Természetesen, minél kevésbé irányúl e viszonyokban az államnak, illetve közigazgatási szerveinek uralma az emberre,

mint személyiségre, annál inkább önállósúl az emberben rejlő personalitás s annál inkább külsővé válik a vonatkozás és kölcsönhatás az állam közigazgatási szervei és az egyesek között és annál nagyobb mértékben lesz a jog által uralttá, vagyis *külsőleg* azaz *jogilag szabályozhatóvá*.

Ilyenkor aztán természetesen, a konkrét esetben kifejtendő közigazgatási működésnek minden részletei, a szükségelt közigazgatási intézkedésnek úgy anyagi, mint alaki feltételei, a jogszabályokban oly részletesen kell hogy előírva legyenek, hogy abból úgy az államra nézve, mint a közigazgatási cselekvés alanyára, valamint az egyesekre nézve is kölcsönös jogok és kötelességek származzanak, a minél fogva a közigazgatási belátás, a közigazgatásnak szabad appreciatiója itt csak a lehető legszükebb korlátok között fog érvényesülhetni. Az ilyen közigazgatási működés által létrehozott közigazgatási intézkedések lesznek azután a *jogilag szabályozott közigazgatási* intézkedések. Itt tehát csak az a kérdés: vajjon meghatározta-e a jogszabály, hogy minő tényálladék mellett köteles a hatóság intézkedni? Ha igen, fennforog-e a konkrét esetben éppen ez a tényálladék? Ha erre is igenlő a felelet, úgy a *közigazgatási hatóság feltétlenül köteles a jogszabály rendelkezésének megfelelő intézkedést megtenni. Az ügyfél alanyi jogára hivatkozva követelheti ezt.* Csak úgy közbevetve hangsulyozom, hogy miután minden abstrakt szabály alkotásánál, csak bizonyos közös tényálladéki elemeket lehet a szabályozás körébe bevonni, ennélfogva minden általános jogszabály abban a hibában szenved, hogy egyenlőtlen tényekkel egyenlően bánik el, vagyis oly tényállásokat, melyek egymástól konkrét momentumokban különböznek, teljesen azonos jogi rendezésben fog részesíteni. És éppen ezért, ezen konkrét momentumokban a közigazgatási eset egyéni sajátosságai tekintetében még a jogilag szabályozott intézkedéseknél is fenmarad a közigazgatási szervek részére bizonyos szabad mérlegelés.

Természetesen ott, a hol a közigazgatásnak működése a fentemlített részletességgel nincsen külsőleg szabályozva, vagyis az ú. n. administratio libera terén a közigazgatási szervek szabadon fogják mérlegelni az eléjük kerülő ügyet és pedig első sorban azt, hogy szükséges-e egyáltalában intézkedni; kell-e,

köteles-e a hatóság in konkreto működést kifejteni és ha igen, hogy minő tartalommal kell ennek birnia? Itt már tehát a szabad mérlegelésen alapuló bizonyos értékelés, appreciatio fordul elő,[1] t. i. a közigazgatási hatóságnak nemcsak azt kell megállapítani, hogy fent forognak-e bizonyos tényálladéki elemek, hanem éppen azt, hogy lehet-e azokat valamelyes módon egyik vagy másféle qualitásunak, jelleggel birónak minősíteni, a mihez képest azután éppen csak bizonyos közigazgatási intézkedéseket lehet megtenni. Ezeknek az értékitéleteknek, vagy a jogszabályokban megállapított általános, absolut ismérvei vannak (p. o. megbizható-e egy italkimérő); vagy pedig egészen reá van bizva az ilyen értékitéletek meghozatala a közigazgatási szerv alanyi belátására.

Ilyen esetekben szabadon mérlegeli a közigazgatási szerv az állami közérdeknek a konkrét esetre s az esetleges magánérdekre való vonatkozását, s önmaga fogja megállapítani ezen konkrét esetre vonatkozó cselekvésének szabályát. Ezek lesznek a közigazgatási működésnek diskrecionárius intézkedései, melyekben a közigazgatási szerveknek

1. nemcsak fel kell ismerni az elintézésre váró eset tényálladékát, de

2. meg kell állapítani e tényálladék közigazgatási diagnozisát, vagyis, hogy mit kiván a közérdek és az egyes érdeke a konkrét tényálladék alapján, és

3. ahhoz képest cselekedniök kell a köz és egyéni feladat megoldása és a közszükséglet kielégítése, valamint a vele kapcsolatos egyéni érdek kielégítése végett.

Ilyenkor tehát a közigazgatási szervek a konkrét esettel szemben a törvényhozó és kormányzó hatalom szabályalkotó működését veszik át, vagyis minden egyes konkrét esetben annak egyéni tényálladékához képest és éppen azért a legmegfelelőbben állapítják meg azt a szabályt, melyet az abstrakt jog az összes jövendőbeli esetekre nézve a közös tényálladéki elemek alapján és csak általánosságban, tehát hiányosan állapíthatott meg.

[1] *Jászi* Viktor: A magyar közigazgatási jog alapvonalai 56. §.

IV. Ezek előrebocsátása után negyedik alaptételem az, hogy *a közigazgatási intézkedéseknek, a közigazgatási funkcziónak* a szuverén *akarathoz való viszonyából származó megkülönböztetése a jogerősségnek a közigazgatási intézkedésekre való alkalmazásánál alapvető fontossággal bír.*[1]

A közigazgatási intézkedések jogerősségének vizsgálatánál ugyancsak nagy fontossággal bír az a kérdés is, hogy a közigazgatási szervek belső elhatározásának jogi jelentőséggel bíró minő külső kifejezést, elnevezést adunk? Mert a közigazgatási intézkedések külső kifejezésére és az egyes intézkedések alakjainak megkülönböztetésére hivatott elnevezések mindmegannyi külön fogalmat reprezentálnak, a mihez a jogerősség kérdése is különböző módokon kapcsolódhatik.

Magam részéről azt tartom, hogy nem helyes a *Bernatzik* által választott út, t. i. az, a mely a közigazgatási „intézkedés", illetve „határozat" abstrakt fogalmára kívánja a jogerősséget alkalmazni, hanem sokkal helyesebb mindenkor konkretizálni ezt a kérdést és *azon tételes jog fogalmi meghatározásait venni alapul, a melynek körében éppen ezt a kérdést vizsgálat tárgyává tesszük.*

V. *A közigazgatási intézkedések jogerősségének megoldásánál ez képezi ötödik alaptételemet.*

Az előrebocsátottakhoz hiven én tehát magyar közigazgatási jogunk érvényben levő idevágó rendelkezéseit veszem alapul és e törvényes fogalmakat keletkezésük és összefüggésük kutatásának segélyével teszem bonczolás tárgyává.

Az 1896. évi XXVI. t.-cz. 137. §-a értelmében a közigazgatási bíróság az ügy érdemére nézve *ítélet*, minden más körülményre nézve *végzés* alakjában határoz.

Miután ezeknek jogerősségéről a polgári perjog szabályainak és a m. kir. Curia gyakorlatának figyelembe vétele mellett fentebb már megemlékeztem, lássuk már most a rendes közigazgatási eljárást.

[1] Kétségtelen, hogy e körön belől igen fontos megkülönböztetés a közigazgatási intézkedéseknek egyoldalú (ilyenek a közhatalmi felsőbbségi intézkedések) és kétoldalú (ezek az ügyviteli intézkedések) jogi tényekre való felosztása, de idő rövidsége miatt ezekre most nem térek ki.

Az *általános* vagy *rendes közigazgatási eljárás* körében az 1901. évi XX. t.-cz. és az 1901. évi 4600. sz. M. E. rend. (ú. n. jogorvoslati útasítás) e fogalmakat közelebbről precizirozva megállapítja, hogy az adó és illeték, valamint a kihágási ügyeket kivéve, *minden más bárminő közigazgatási ügyekben a közigazgatási intézkedéseknek három faja* van, ú. m. I. Határozat; II. Véghatározat; III. Végzés.

I. Az első a „határozat": egy általános kifejezés, melylyel a közigazgatási hatóságok konkrét akaratnyilvánítását magában foglaló intézkedést szokás megjelölni. Ide tartoznak különösen azok, melyek az ügy előkészítésére, közbeeső kérdések elintézésére, nevezetesen a tényállás felderítésére, adatok beszerzésére s ehhez hasonlókra vonatkoznak. Ugyancsak a határozat kifejezésével szokás megjelölni a testületi szervezetü hatóságoknak konkrét akaratnyilvánításait.

Közigazgatási jogunk értelmében ezen közbeeső, előkészítő határozatok ellen — nehogy az ügy esetleg igen sokáig húzható, halasztható legyen, de még mindjárt kifejtendő más okból is — külön jogorvoslatoknak helye egyáltalán nincsen. Még pedig azon indokból, hogy az ezek folytán szenvedhető sérelmek még nem véglegesek, sőt egész bizonyossággal meg sem is állapíthatók előre, hogy vajjon vonnak-e ezek maguk után az érdekeltekre nézve terhelő jogkövetkezményeket. Itt tehát de facto végleges sérelem annál kevésbbé származhatott, mivel az elintézés tárgyát képező kérdés érdemlegesen még csak nem is rendeztetett. De különben is azért sem állhat be az alaki jogerősség, mert e határozatok csak a véghatározat elleni felebbezésben támadhatók meg. A testületi szervezetü hatóságok határozatai, mint közbeeső intézkedések, hasonló — mint érdemleges intézkedések pedig, a véghatározatokkal azonos elbírálás alá esnek.

II. A második faja a rendes közigazgatási eljárásban megengedett közigazgatási intézkedéseknek a véghatározat, mely alatt oly közigazgatási intézkedést kell érteni, melylyel az illető első- vagy másodfokú hatóság az ügyet a maga részéről véglegesen befejezi. E véghatározatok kétfélék lehetnek: 1. vagy ügydöntők; 2. vagy az ügydöntést mellőzők.

A mi már ezen véghatározatot illeti, tekintet nélkül annak materiális tartalmára, az *alaki jogerősség* éppen úgy és éppen olyan czímeken fog bekövetkezni, miként a közigazgatási bírói, vagy általában a bírói ítéletekre nézve. Tehát *vagy az eljárás rendén kimerítették már a felek az összes jogorvoslatokat* és *e miatt áll be az alaki jogerősség, vagy pedig a megengedett törvényes határidőben nem éltek jogorvoslatokkal, vagy a jogszabály egyáltalában eltiltja a jogorvoslatot.* Ilyenkor aztán a véghatározatokat többé a felsőbb hatóságok *a magánfelek jogorvoslatai folytán* a már *megkezdett eljárásban felülvizsgálat tárgyává nem tehetik.* Tehát nem áll be absolut jogerősség, vagyis a véghatározat meg nem változtathatósága, hanem csak relativ jogerősség, még pedig ez a közigazgatási hatóság javára, de nem a félnek javára. A közigazgatási hatóságtól függ *a már alakilag jogerős intézkedéssel elintézett ügynek akár a fél kérésére, akár pedig a hatóság kezdeményezésére való újabbi folyamatba tétele.*

Azonban éppen a közigazgatási intézkedéseknek előadásom korábbi részében méltatott és a közigazgatási functio hivatásából, lényegéből származó speciális természete teszi indokolttá azt, hogy magyar közigazgatási jogunk szerint is (1886. évi XXI. t.-cz. 10. §. s 1876. évi VI. t.-cz. 61. §.) még az alakilag jogerős véghatározatok is, később is, tehát a magánfelek részére engedett jogorvoslati határidőn túl, *hivatalból észlelt illetéktelenség* vagy *törvénybe ütköző voltuk miatt a felsőbb hatóságok által megsemmisíthetők* és *új eljárás rendelhető el.* Persze ez az expediens, mely főkép a hatósági felebbvitel útján érvényesül, főként az állami közérdek védelmére lett beállítva; de miután e hatósági felebbvitellel nem csupán az állami érdekekre sérelmes, de egyáltalában a törvénytelen, káros vagy sérelmes intézkedések ellen lehet élni (miként azt p. o. az 1876. évi VI. t.-cz. 22. §-a, 61., 68. §§-ai, továbbá az 1886. évi XXI. t.-cz. 57. §. stb. kimondják), ennélfogva az a magánosok javára is érvényesíthető.

A mi felvetett kérdésünk szempontjából itt az a lényeges, hogy *a rendes közigazgatási eljárásban kiadott véghatározatokra nézve a hatósági felebbvitel szempontjából még az az alaki jogerősség sem áll be, mert a három említett jogczímen* (törvénytelen, sérelmes, káros) *felsőbb hatósági vizsgálat tárgyává tehető a véghatározat.*

A közigazgatási functio előbb kifejtett czéljából és természetéből kifolyólag ez csak helyeselhető.

III. Végűl harmadik faja a rendes közigazgatási eljárásban megengedett közigazgatási intézkedéseknek: *a végzés*. Ez alatt azon közigazgatási intézkedést értjük, melylyel az elkésetten benyújtott, vagy meg nem engedett felebbezést vagy felülvizsgálati kérelmet a közigazgatási hatóság hivatalból visszaútasítja, illetve az igazolási vagy újrafelvételi kérelemnek helyet ad vagy nem ad.

A végzésnél az alaki jogerősség éppen úgy beállhat, mint a véghatározatnál és pedig teljesen ugyanazon czímeken.

Az elsőfokú végzés alakilag jogerős lesz akkor, ha a kihirdetést vagy kézbesítést követő 15 nap alatt a fél felfolyamodással meg nem támadja; a felfolyamodás folytán hozott és végérvényes másodfokú közigazgatási hatósági végzés pedig a kihirdetés vagy a kézbesítés napján emelkedik alaki jogerőre. Az úgynevezett relativ jogerősség itt csak a közigazgatási hatóság javára áll fenn, mert nincs ellenfél, a ki a végzéshez jogot szerezhessen.

Egyfelől az idő rövidségére, másfelől azon körülmény következtében is, hogy az új adótörvények még nincsenek végrehajtva, mellőzöm a jogerősség kérdésének az adóügyi határozatok szempontjából való tárgyalását és reátérek a rendőri büntető eljárás egységes szabályozása iránt 1909. évi szeptember hó 26. án 65.000. sz. alatt a B. és I. miniszterek által kibocsátott szabályzatnak bennünket, közigazgatási jogászokat érdeklő rendelkezésére. Ezen most hivatkozott jogforrás VI. fejezete 150. §-a értelmében jövőre a rendőri büntető bíró: 1. büntető parancsczal; 2. ítélettel; 3. végzéssel fog határozni.

1. *A rendőri büntető parancs* a rendőrbíráskodásra jogosított hatóságoknak azon intézkedése, melyet a terhelt letartóztatásával nem járó kihágás esetében, ha a kihágás miatt csak pénzbüntetésnek van helye és e pénzbüntetés 30 koronát meg nem haladó összegben mutatkozik kiszabadandónak, akkor jogosított kibocsátani. Lényegében egy ítélet ez, mely tárgyalás nélkül hozatik; éppen azért, ha a terhelt a büntető parancs kézbesítésekor annak mellőzését és tárgyalás megtartását kéri, úgy a tárgyalást meg kell tartani és a büntető parancs megsemmi-

sültnek tekintendő. Ha pedig a fél a kihágást nem tagadja, csupán a büntető parancsban kiszabott büntetést, vagy annak nagyságát kifogásolja és ez ellen felebbezést jelent be, akkor a büntető parancs elsőfokú ítélet jellegével bír. (68. §.) Ilyenkor a fél felebbezése folytán hozott másodfokú hatósági határozat ellen további felebbezésnek helye nincsen. Az alaki jogerősség tehát a másodfokú határozat kézbesítésével azonnal beáll. Bekövetkezik az *absolut jogerősség*, vagyis a meg nem változtathatóság is és pedig közigazgatási hatóság- és felekre nézve annyiban, a mennyiben az alapeljárás során hozott ítéletben megállapítottnál súlyosabb büntetést az elítélt javára elrendelt újrafelvételi eljárás során sem szabad reá kiszabni. (193. §.)

2. A rendőrbíráskodási eljárásban előforduló közigazgatási intézkedéseknek második faja: *az ítélet*. Részben hasonlít ez a rendes eljárásban megengedett véghatározathoz, a mennyiben az ítélet is mindig az ügy érdemében dönt s vagy felmenti, vagy pedig bűnösnek mondja ki a terheltet. Jellemző azonban az ítéletre nézve, hogy mindig csak megelőző kontradiktorius eljárás, tárgyalás alapján hozható meg.

Az új kihágási eljárás 217. §. értelmében „az ítéletet általában csak a jogerőre emelkedés után szabad végrehajtani". Ugyanezen szakasznak további intézkedései úgy rendelkeznek, hogy az ítélet (valamint minden más határozat) akkor emelkedik jogerőre, hogy ha a felebbviteli határidőben, vagyis a kihirdetést vagy kézbesítést követő naptól számított 15 nap alatt a jogosult nem él felebbvitellel, vagy ha élt, az vagy visszavonatott, vagy pedig visszaútasíttatott és ez az illetővel közöltetett. Nyilvánvaló, hogy a kihágási szabályzat itt az *alaki jogerősséget* érti és állapítja meg, a mi bekövetkezhetik tehát akkor:

1. ha a jogosult a törvényes határidőben nem élt jogorvoslattal;

2. ha élt ugyan, de azt visszavonta;

3. ha végérvényesen el lett útasítva jogorvoslatával.

Ezen alaki jogerősség bekövetkezésének időpontja pedig:

1. első esetben a kihirdetést, vagy a kézbesítést követő naptól számított 15 nap;

2. második esetben a felebbvitel visszavonásának napja

és pedig azon további jogkövetkezménynyel, hogy a már visszavont felebbvitelt újból előterjeszteni nem lehet (173.);

3. a felebbvitelt végérvényesen elútasító intézkedés pedig annak közlésével azonnal alakilag jogerőre fog emelkedni;

4. végűl pedig miután az elsőfokon 5, a másodfokon pedig 30 koronás pénzbüntetést megállapító ítéletre nézve a 177. szakasz kimondja, hogy ezek ellen csupán a kiszabott büntetés enyhitése végett nincsen helye felebbezésnek, ennélfogva ezekre nézve azonnal a kihirdetés vagy közlés időpontjában beáll az alaki jogerősség. Ezen szabály alól csak a 178. §. alapján van nehány kivétel. Így pl. a hatóság illetéktelen volta, az eljáró rendőrbíró érdekeltsége, a területenkivüliség, személyes mentesség, a mentelmi jog megsértése, ha az ítélet rendelkező része érthetetlen, vagy az indokolás a rendelkező résznek ellentmond stb. Ilyen és hasonló jogczímeken még a 30 koronánál nem nagyobb pénzbüntetést megállapító ítéletek ellen is felebbezéseknek van helye, minélfogva ezekre nézve ilyenkor az alaki jogerősség ugyanazon jogczímek alapján állhat be, mint a többi ítéleteknél.

Ha azonban ezek a kivételes jogczímek nem forognak fenn, akkor az 5 koronát megállapító elsőfokú és 30 koronát megállapító másodfokú ítéletek alakilag jogerőre emelkednek és a már elmondott szabályok szerint végrehajthatók lesznek.

Azon határozatok, melyekre nézve sem felebbvitelnek, sem hivatalból való felülbirálatnak helye nincsen a közléssel, ha pedig hivatalból való felülbirálatnak van helye (pl. 174. §.), akkor a felülbirálatra jogosított hatóság jóváhagyó határozatának közlésével lesznek alakilag jogerősek.

A *büntető ítéletre nézve* az *absolut jogerősség* vagyis az ítélet meg nem változtathatósága *az elítélt terhére sohasem áll be*, mert a kihágási szabályzat 191. §-ában felsorolt jogczímek alapján az elítélt javára újrafelvételei minden korlátozás nélkül, tehát *bármikor és bármennyiszer* is kérhető az elítélt vagy törvényes képviselője vagy házastársa és a tiszti ügyész által.[1] De beáll a *relativ jogerősség*, a mennyiben az ítélet végrehajtása után az eljárás újrafelvételét csak az elítélt akaratával lehet kérni.

[1] Bűnvádi perrendtartásunk 347. §-ával összhangzó.

Másként vagyunk *a felmentő ítélettel* vagy *megszüntető végzéssel* befejezett kihágási ügyekben, a melyekkel szemben a *terhelt elítélése végett, az elévülési határidőn belől.* az alapeljárásban nem használhatott és a terhelt elítélését valószinűvé tevő új tény vagy bizonyíték alapján, a tiszti ügyész szakképviselő, a vád képviseletében közreműködött sértett és a magánvádló [1] a 191. §. 1., 2. pontjaiban meghatározott jogczímeken kérheti az újrafelvételt. *Mihelyt tehát az elévülési határidő letelt, akkor bekövetkezhetik a felmentő ítélet és a megszüntető végzések absolut jogerőssége,* vagyis azok többé meg nem változtathatók. Kivételt ezen szabály alól csak a 196. §. állapít meg.

3. Az új rendőri büntető eljárásban előforduló intézkedések harmadik faja a *végzés.*

Ennek fogalmát nagyon is általánosan úgy állapitja meg a 65000. számú rendelet 150. §-a, hogy a rendőri bíráskodásban hozott minden olyan határozat, a mely sem nem ítélet, sem nem büntető parancs, az mind végzés.

A mi már most ezen végzéseket illeti, ezekre nézve a már idézett 217. §. második bekezdése kimondja, hogy ezek még jogerőre emelkedésük előtt is végrehajthatók. Ez a tétel azonban nem változtat az alaki jogerősség kérdésén, mely itt is éppen úgy, mint az ítéleteknél akkor következhetik be, ha a végzéssel szemben megengedett jogorvoslat, a felfolyamodás vagy felfolyamodások már ki lettek merítve, vagy ha a kézbesítést vagy kihírdetést követő 15 nap alatt ezen jogorvoslattal az illető felek nem élnek és e mulasztást a 186. §. szerint igazolni nem tudják.

Rendszerint a végzések ellen egyfoku és pedig halasztó hatálylyal nem biró felfolyamodásnak van helye. (181—183. §.) Ebből önként következik az, hogy a másodfokú végzés kihírdetésével vagy közlésével az alaki jogerősség azonnal beáll. Azonban például akkor, ha a rendőrbíróság elsőfokú végzése véghatározat jellegével bir (megszüntető végzések) akkor ez ellen kétfokú felfolyamodásnak van helye. Ilyenkor az alaki jogerősség csak a második felfolyamodásra hozott végzés közlé-

[1] 1900 évi 6 000. sz. B. és I. M. rend. 17. §.

sével állhat ke. Kivételt képez azon eset, a mikor a magánvádra üldözendő kihágás esetében, magánvádló vádját elejtette. Ekkor a megszüntető végzésnek csak a költségekről szóló része támadható meg felfolyamodással, a többi része tehát alaki jogerőre emelkedik.

Az eljárás során hozott közbeszóló, valamint az igazolásnak és újrafelvételnek helyetadó végzés ellen nincsen helye felfolyamodásnak. (181—188. §.)

A közbeszóló végzések tehát csak az ítélet vagy a megszüntető végzés elleni felebbezés vagy felfolyamodás rendjén támadhatók meg. Ezekre nézve tehát alaki jogerősségről sem beszélhetünk, mert az ítélet vagy megszüntető végzés consumálja azok hatását.

Az igazolásnak és újrafelvételnek helyetadó végzés a közlés idejében megtámadhatlanná válik: de absolut jogerejéről nem beszélhetünk, miután ez a végzés is csak egy közbeeső kérdést intéz el, de egyáltalában nem szabályozza véglegesen a felek közötti viszonyt és az ők materiális jogviszonyai tekintetében maradandó állapotot nem teremt.[1]

Tisztelt Uraim! Az előadottakban közigazgatási tételes jogunk előre kijelölt intézkedéseit tárgyalván, még csak arra szorítkozom, hogy az előadásom rendjén kifejtetteknek végső következtetéseit de lege ferenda levonjam.

Első ezek között az, hogy:

I. Miután a mai jogállamban a közigazgatás is a jog uralma alá került és az egyesek részére közviszonyokon alapuló köz és közigazgatási alanyi jogok származnak, — ezek védelméről nemcsak a köztisztviselők fegyelmi, büntető és magánjogi felelősségének jogi szabályozásával, de a közigazgatási per útján a perrendszerű védelméről is gondoskodni kell. E perben hozott bírói ítéletek hatályosulásáról azonban oly módon kell rendelkezni, hogy a közigazgatási működés akcióképessége meg ne béníttassék, mert ebből úgy az államra, mint egyesekre nézve is helyrehozhatatlan károk származnának.

[1] Lásd a kérdés további részletes fejtegetését, valamint azon kérdés elemezését, hogy minő viszonyban állanak egymáshoz a mi jogrendünk szerint a közigazgatási és bírói határozatok *szerző* idézett munkájának 72 s köv. l.

II. Úgy a közigazgatási bíróság ítéleteire, mint a közigazgatási határozatok és intézkedésekre nézve feltétlenül alkalmazandó az ú. n. alaki jogerősség.

III. Ezen alaki jogerősség azzal a jogi hatálylyal járjon, hogy a közigazgatási hatóság (eltekintve persze a kivételesen alkalmazható előzetes végrehajtástól) minden alakilag jogerős ítéletet vagy véghatározatot végrehajthasson és pedig az eljárásban részt vett, illetve meghívott és a közigazgatási intézkedésekről szabályszerüen értesített érdekeltekkel szemben.

Az alaki jogerősség és következménye tehát csak „inter partes" érvényesüljön. Az „inter omnes" való kivételes érvényesülés vagy részletes taxatio vagy szabatos elvi elhatárolással állapítandó meg.

IV. Feleknek a res judicatára való hivatkozást csak a közigazgatási bírósági alaki jogerős ítéletekre nézve kell megengedni.

Ellenben a rendes (általános, szóval a nem peres közigazgatási) eljárásban hozott közigazgatási határozatok és intézkedésekkel szemben a res judicatára való hivatkozást általában ki kell zárni.

Kivételesen és csak oly mérvben legyen alkalmazható a res judicata, a mily mértékben azt a konkrét esetben kifejtett működésnek az állam szuverén akaratához való viszonya megengedi. Tehát: 1. a jogilag szabályozott közigazgatási intézkedéseknél a res judicata csak is a jogszabályokban taxative megállapított esetekben legyen érvényesen felhozható. Viszont jogilag szabályozott, alakilag már jogerős közigazgatási intézkedések hatósági visszavonására alapot nyújtó jogczímek szabatos elvi elhatárolással (esetleg taxatioval is) állapítandók meg s e jogczímek konkrét érvényesíthetése mindenkor törvényszerű eljárás keretében és az érdekeltek bevonása mellett legyen kimondható. 2. A diskrecionárius közigazgatási intézkedéseknél a jogerősen elintézett dologra való hivatkozás lehetősége vagy kizárandó, vagy pedig annak érvényessége felett a közigazgatási hatóságok szabad mérlegelés alapján határozhassanak.

V. A res judicata kifogása, valamint ezzel kapcsolatos kérdésekre nézve, jogilag szabályozott közigazgatási intézkedé-

seknél meg kell nyitni a közigazgatási per útját, a diskrecionárius intézkedéseknél pedig bírói módszer keretében a semmiségi panaszt, melyet a hatóságok a közérdek, a felek pedig magánérdekeik javára igénybe vehessenek.

VI. Végül a közigazgatási és bírói határozatok egymáshoz való viszonya és kölcsönösen kötelező hatálya a fennebb kifejtettek értelmében szabatosan volna megállapítandó.

És ezzel, tisztelt Uraim, előadásom végéhez érkeztem!

Czélom volt egyfelől felkelteni Önökben e fontos kérdések iránti hajlandóságot és érdeklődést, másfelől pedig kimutatni azt, hogy a magánjogban és perjogban már rég bevált jogelveket és intézményeket, csak megfelelő átalakítás mellett szabad átvinni a köz és közigazgatási jog vidékeire, mert különben absurd és az illető jogágazat által szabályozott államhatalmi funkcio természetével és hivatásával össze nem egyeztethető konzekvenciákra jutunk. Már pedig csak ezek elkerülésével fogjuk szolgálhatni a jogtudomány igazi rendeltetését, t. i.: az emberi szellem által állami és társadalmi létünkre vonatkozólag megalkotott életrend okszerű kifejtését és magyarázatát. Ezt pedig különösen mi közigazgatási jogászok tartsuk szem előtt, mert hiszen a mi tudományunknak, a közigazgatási jognak mindenkori czélját éppen az fogja képezni, hogy az állampolgárok szabadságát a közérdekek valósításával összhangba hozza és minden egyes számára megteremtse úgy a közületi élet folytatásának, mint az egyesek individualitása kifejtésének egyenlő lehetőségét.

Hogy azonban a közigazgatás, mint funkcio ezt tehesse, az ő szerveinek kezét nem szabad összekötözni, mert így magának a közigazgatásnak cselekvési szabadsága, működésének ereje és gyorsasága lehetetlenné válván, ennek úgy az egyes, mint a közérdek nagy kárát fogja látni. Tehát csak legyünk óvatosak a felek javára és a hatóságot lenyügöző jogerősség megállapításánál, mert különben az egyes, az ő alanyi jogára való hivatkozással megakadályozhatja nemcsak a közérdek érvényesülését, a közfeladat megoldását és a közszükséglet kielégítését, de más egyesek alanyi jogának érvényesülését is! Már pedig ne feledjük el, hogy a közigazgatási működés tár-

gyát képező viszonyok legnagyobb részt közviszonyok, melyekben első sorban az államnak konkrét czélja s a köznek érdeke uralkodik és csak ezután, amazzal összhangban érvényesülhet az egyesnek érdeke és akarata.

Foglalkozzunk tehát a közigazgatási jognak még oly kicsinynek látszó részlet kérdéseinél is azok jogászi elemzésével és kifejtésével, mert nézetem szerint, minél több eszközt ad a közigazgatási jog tudománya a gyakorlati közigazgatás munkásainak a kezébe, annál inkább sikerülni fog közigazgatási szerveinknek úgy az állam, mint az egyesek javára szolgáló eredményes működést kifejteni, a közfeladatokat sikeresen megoldani és a közszükségleteket nemcsak a kellő módon, de a kellő időben is kielégiteni!

És ezzel azután közelebb is jutunk a közigazgatási működés czéljainak megvalósulásához és egyúttal a közigazgatási cselekvést uraló jogszabályok helyes alkalmazásához.

Ezzel végzek is azon kijelentésem mellett, hogy hálásan köszönöm a szíves figyelmet és türelmet, melylyel megajándékozni szívesek voltak.

A „Bírói szervezet" kérdéséhez.

(Egyes bíró, vagy társas bíróság az első fokon?)

Írta és a szakosztály ülésén előadta

Deák Albert dr. ügyvéd.

I.

A magyar polgári perrendtartásról szóló törvénytervezet indokolásának elején a következő kijelentés áll:

„A mi első sorban a *bíróságokat* illeti, sem azok fokozatain, sem belső szervezetükön mélyrehatóbb módosítások a szóbeli per behozatala végett nem szükségesek.

Csak nemrég lettek megalkotva azok a bírósági szervezeti reformok, a melyekre éppen a szóbeliség behozatala végett volt szükség. Bíróságaink szervezete ennélfogva főbb elemeiben már is be van rendezve a szóbeli per teljes keresztűlvitelére.

A javaslat ennélfogva a bírósági szervezetet az első fokon sem érinti. *Járásbíróságok, mint egyes bíróságok és törvényszékek, mint társas bíróságok egymás mellett teljesítik első fokon a bíráskodást.* A társas bíróságok teljes mellőzése ma még a vagyonjogi perek elsőfokú eldöntésénél is mindenesetre *időelőtti* és *veszélyes volna.* Bírói szervezetünk sem egészében, sem különösen annak alsó fokán nem oly erős, hogy ezt meg lehetne kísérelni. Az elsőbíróságokat előbb hosszú időn át fejleszteni és emelni kellene, mielőtt az egyes bíróságokat az első fokon kizárólagosokká lehetne tenni. *Jelenlegi eljárásunk és a javaslat úgy is nagy tért adnak az egyes bíróságoknak; a polgári pereknek körülbelől 90 %-át első fokon azok intézik el.*

A többi bírósági fokozatot a javaslat szintén nem érinti".

Törvényhozásunk inspiratorának, kezdeményezőjének, a magyar igazságügyi kormánynak ime ez a hivatalos elvi álláspontja.

Hogy ezzel az enyém ellenkezik, az — azt hiszem — világos azok előtt, a kik — legalább ebben a szakosztályban — szerény irodalmi publikációimat figyelmükre méltatták. Ezeknek rövid foglalatját legutóbb az „Erdélyrészi Jogi Közlöny" 1909. évi egyik száma közölte, itt is megemlítvén, hogy már *Szilágyi* Dezső miniszter reformprogrammja közzététele kapcsán kifejezést adtam annak a meggyőződésemnek, hogy a reformprogramm fundamentális elveit képező szóbeliség és közvetlenség szükségképi evolucionális következménye az, hogy a szervezeti reform ama keretei, melyek ez alaprajzban közzététettek, szűkeknek fognak bizonyulni, mert az élettel való az a szorosabb vérkeringési kapcsolat, melynek csatornáit a szóbeliség és közvetlenség meg fogja nyitni: oly mértékben fogja kitágítani és megnövelni a „jó bírótól" elvárandó qualificationalis követelmények térfogatát, a mely elkezdve a bíróképzés kérdéseitől és végezve (vagy talán sohasem végeztetve) a szervezet betetőző külső formáin, messze túlhaladja, dinamikus erővel szétrobbantja a már meglevő, vagy a még egyelőre csak tervelt szervezeti reformok határait.

Hogy a 90-es évek elején az angol bírói szervezetnek követendő példakép való fölállítása, hangsúlyozása annak, hogy az igazságszolgáltatásban a *pénznek* minő fontos szerepet tudott juttatni a praktikus angol, egyfelől a bírói szinvonal emelésében s másfelől a perek számának korlátolásában; hogy az igazságszolgáltatásban a jóság és gyorsaság főbb kellék, mint az olcsóság — mindezek anachronistikusak voltak —, azt mindenki képzelheti, a ki megfigyelte már azt, hogy mi a németek által elviselt urasági ruhák leghűségesebb vevői vagyunk.

A fennebb idézett programmban én az *„egy fórum és egy bíró"* jelszavát szögeztem az elérendő ideális czélpont fölé.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a jelszó nemcsak fogantatása időpontjában — melytől tízedévek választanak el — volt forradalmi, hanem ma is az. Még akkor is, ha hozzáteszem, hogy átmeneti stadiumokat is ismerek s hogy jó időre kielégít:

az első fokon a ténymegállapítás, — a második és egyszersmind utolsó fokon — a revizió és pedig csupán a *jogkérdésben;* s hogy egyelőre csak amott követelem az egyes bírói működést — emitt kibékülök egy — redukáltabb számú kollegiummal. De él bennem a rendületlen meggyőződés, hogy hovatovább kevésbbé lesz rebellis színe a dolognak, mert a fejlődés ellenállhatlan nizusa nemcsak az Európaszerte észlelhető áramlat megfigyelése szerint, de a mi perrendünk fejlődési mozzanatainak is elfogulatlan mérlegelése alapján ebben ismerszik meg. Azt tartom, hogy a szóbeliség: napvilág, melynek fényétől a mumiák, melyek a perîratok lepedőibe valának csomagolva, porráválnak.

Az a perrendi javaslat, melynek indokolásából a bevezető idézetet vettem s melyet Plósz miniszter 1902-ben tett le a képviselőház asztalára, még törvénynyé sem vált s már a miniszter utódjai a novelláris reformok egész sorozatával voltak kénytelenek erre az indokolásra ráczáfolni.

Vagy mi egyéb az 1907. évi XVII. t.-cz. 1. §-a, a mely a sommás eljárás és a járásbírói hatáskör alá utalja az 1893. évi XVIII. t.-cz. 1. §. 2. és 3. pontjában megjelölt perek egy újabb contingensét 1000 K értékhatárig? Mi egyéb a törvény egész sereg következő intézkekése, mely a felebbviteli, illetve felülvizsgálati értékhatár felemelése útján a Curiáról a táblára s így közvetve a 7-es tanácsoktól az ötös tanácsok elintézése alá útasítja az ügyeknek egy tekintélyes százalékát, e közben még attól sem riadva vissza, hogy — átmenetileg legalább — ama visszásságnak nyisson tért, hogy az ugyanazon értékü járásbírósági hatáskörbe tartozó ügyekben két fokú, ellenben a törvényszékek elbírálta „fontosabb" ügyekben csak egy fokú felebbvitelnek legyen helye.

Az élet folyama azonban nem tür kényszert. Legkevésbbé pedig azt, hogy a folyam alsó folyásában szűkebb legyen a meder, mint annak eredeténél. És ha mégis megkísértetik ez a visszás szabályozás: túlcsap a mesterséges gátakon s ama féltettebb javakban tesz érzékeny kárt, melyeknek megvédése lett volna a főczél.

Midőn az 1907-iki novella úgyszólva a „Not bricht Eisen" törvényénél keresve mentséget, megalkottatott, még a

fennebb említett félszegségek és annak ellenére is, hogy felebbezések korlátozása a jelen magyar jogorvoslati rendszer egész strukturájának ellentmond, úgy a javaslat, mint az igazságügyi bizottság még csak arra az úgy a jogkereső „közönség, mint az országgyűlés" (?) részéről általános panaszra hivatkozik, a mi a Curia túlterhelése, valamint ítélkezésének lassúsága ellen nyilvánul. „Egy éven túl, sőt néha még két évig is várnak egyes ügyek a kir. Curiánál elintézésre — mondja az I. B. jelentése —, mely ha netán feloldással jár, ismételten esetleg évekig várhatnak a felek, míg ügyük jogerős befejezést nyer. A hátralékok száma évről-évre nő; úgy, hogy a folyamatban levő perek és egyéb polgári ügyek közül az 1903. év végén *6245*, 1904. év végén *7624* ügy maradt *elintézetlen;* s ez a szám is 1905. végére *8751*-re emelkedett".

„Kétségtelen — fűzi nem minden humor nélkül ebbe a jelentés —, hogy ez az állapot nem felel meg az igazságszolgáltatás egyik főkövetelményének: a gyorsaságnak".

S a mi igazán megszívlelendő: „nemcsak a jogrendre hat hátrányosan s szül jogbizonytalanságot, de igen sok esetben a *jog érvényesülése illuzoriussá válik*".

És ezt nem én mondom, hanem konstatálja már 1907-ben a magyar képviselőház ig.-bizottsága.

Azóta talán változtak az állapotok jobbra vagy balra?

Igenis változtak, de nem jobbra, hanem nagyon is csüggesztő, sőt megdöbbentő balságra.

Ma már nemcsak a kir. Curia ellen, hanem az *elsőbíróságok* ellen is általános, országszerte feljajdul a panasz.

E fejtegetéseknek éppen az ad aktualitást, hogy csak a napokban adott hangot annak kivételes súlylyal és körülmények között az ország első kereskedelmi és iparkamarája és maga a budapesti ügyvédi kamara: sürgős kérelemmel fordulván az igazságügyi kormányhoz a türhetetlen állapotok orvoslása végett.

Érdekes és felette — bár fájdalmasan — jellemző, hogy nem a jogász szakkörök szervezete, nem az országgyűlés, de még nem is a kormány, hanem a kereskedő- és iparosvilág tűz ki enquête-et az elsőbíróságok túlterheltsége és türhetetlenül lassú ügyintézése orvoslási módjainak felderítése végett!

És gyönge vígasz reánk nézve, hogy e tekintetben a külföld és különösen Németország sem marad mögöttünk sem a panaszok sűrüsége, sem az orvoslásuk miatti türelmetlen sürgetés, sem végre az ajánlott módok végtelen sokfélesége dolgában.[1] Pedig az állapotok összehasonlítása végett tanulságos adat, hogy míg a német Reichsgericht egy-egy bírájára hetenként átlag *két* ügydarab, addig a mi curiai bíráinkra *négy* ügydarab elintézése esik. Tehát *éppen 100%-al több.*

De míg amott mind tudatosabban, mind hatalmasabban, egyöntetüebben alakul ki (legalább a szakirodalomban) az orvoslásnak módjára nézve az egységes közvélemény s ez — a specialiter germán szellem produkálta „tanácsok" rendszere ellenében — az *angol egyes bírói rendszerre* való áttérés kívánalmában csucsosodik ki, addig nálunk ez irány egyik legbátrabb előharczosa: *Grecsák* Károly a curiai *hetes* tanácsok *ötösre* való redukciójának hangoztatásánál tovább alig merészkedik. (L. „Jogállam" 1910. jan. füz.) S mégis már ettől is gyökeres orvoslást remél.

De már ez az idők jele. Valamint az volt *Günther* Antal miniszternek programmnyilatkozataiban is nem egy utalás az angol bíró példájára.

Csupa eleven czáfolatai ezek az 1902-iki polg. perrendtartási tervezet idéztem indokolásának s egyszersmind nyomós *memento* arra, hogy a magyar igazságszolgáltatás a megkezdett téves irányban tovább haladva: örvénybe rohan.

Vissza tehát!

Keresni új irányt! Biztost, észszerüet és egészségeset!

[1] Elég lesz talán itt idéznem *Kisch:* „Unsere Gerichte und ihre Reform" czímü művéből (127. l.) a következőket: „Von den verschiedensten Seiten erhebt sich der Ruf nach einer gründlichen Umgestaltung unserer Rechtspflege . . . So verschieden im übrigen der Standpunkt, so einig sind auch die Kritiker darüber, dass die Rechtspflege dringend der Reform bedürfe etc." Idevág talán *Hellwig* kijelentése is (Justitzreform. 1. l.): „Der *Bankerott* unserer Zivilprocessgesetzgebung, der von einsichtigen Praktikern schon bald nach Jahre 1879. vorausgesetzt wurde, ist durch nichts drastischer beleuchtet worden, als durch die Schaffung . . . von Gerichten, die die Tätigkeit der ordentlichen Gerichte ausschliessen sollen".

II.

A természet egy sajátos jelensége, hogy az ember a saját orrát legkevésbbé látja, pedig ez van legközelebb a szeméhez. Ez nem élez, hanem egy mindennapi jelenség, a melynek a meggondolása mérsékli túlságos csodálkozásomat azon, hogy a magyar polg. prts. tervezetének nagytudományu szerzője s vele mindazok, a kik a kényelemszeretet és az átgondolástól való félelem elemeitől sohasem ment konzervativizmus felfogását osztják: a telivérü *egyes bírói rendszer* acceptálása ellen azzal érvelnek, hogy *jelenlegi eljárásunk és a javaslat úgy is nagy tért adnak az egyes bíróságoknak; a polgári pereknek kb. 90%-át első fokon azok intézik el.*[1]

Nem is kell túlságosan éles és fegyelmezett logika annak felismeréséhez, hogy a tervezet emez indoka egy nagymértékü kontradikcziót foglal magában. Még akkor is, ha ehhez hozzávesszük amaz indokbeli tényállítást, hogy „a társas bíróságok teljes mellőzése ma még a vagyonjogi perek eldöntésénél is, mindensetre *időelőtti* és *veszélyes* volna", azért, mert „bírói szervezetünk sem egészben, sem különösen nem oly erős, hogy azt meg lehetne kísérleni".

Méltán kérdhetjük ugyanis, hogy, ha ez az állítás való és való még ma is, ez indokolás kelte után majdnem egy és a sommás eljárási törvény életbelépte után majdnem két évtizeddel, hogy t. i. bírói szervezetünk *még nem oly erős* és „az elsőbíróságokat még hosszú időn át kellene fejleszteni és emelni", mielőtt a polgári perek hatáskörükből ma már elvont 10%-át is elsőfokú egyes bíráinkra lehetne bízni; ha ez állítás való s ha ez igaz: mi indokolhatja azt, hogy a polgári perek 90%-ának, sőt tekintve, hogy azóta a szerződési illetékesség szemmel látható térfoglalása és a novelláris intézkedések subsumptiója következtében ez az arányszám csak növekedhetett, *még nagyobb*

[1] *Herczegh* (Somm. elj. Commentár) ez idézetet saját véleményeként azon a jogon adja, hogy közbeszúrja 9.-ik szónak a „kelleténél" szót, a „nagy" szót pedig középfokra emeli. S ekként, ad normam: „antisemita, a ki kelleténél jobban gyűlöli a zsidót" — *kelleténél nagyobb* ellenségeként jelentkezik a létező állapotnak is.

százaléknak elintézését nyugodt lelkiismerettel bízta rájuk a törvényhozás? És ha pl. a sommás eljárási tv. 1. §. 1. pontja a megtámadási, sőt számadási viszonyból származó, 4. pontja a jogviszony létezésének vagy nem létezésének megállapítása iránti s végűl az 5. §. pertárgy értékére való *tekintet nélkül* egész sorozatát a komplikáltabb és értékesebb pereknek az *egyes* bírói hatáskörbe megnyugvással sorozta: ugyan minő jogegyenlőségi vagy jogpolitikai indok szólhat a mellett, hogy a perek 7–8 százalékának elbírálása privilegiumot nyerjen a többi 90—92% felett s többek közt még azt is — ez utóbbiak hátrányára —, hogy a perek amaz arisztokratái emezektől elvonják az időt és a java munkaerőt?

Szerény nézetem szerint a prtsi javaslat emez összes érvei elméleti értékűek és a hipothézisek birodalmába tartoznak, a melyekre nemcsak az élet, de maga a törvényhozó is ráczáfolt, a midőn az arányt úgy állította fel, hogy az egyes bíróra rábízta a perek több mint 90%-ának elintézését és az ú. n. „tanácsokban" képzelt „garantiát" csupán 8—10 százalék elenyésző csekély oligarcha-contingens számára tartotta fönn.

Nagyon tanulságos vagy másfél évtized összehasonlító statisztikájából kimutatni azt, hogy vajjon az egyes bíróságoktól ellátott ügyek felebbezés folytán történt megváltoztatása vagy helybenhagyása minő defectust mutat arányszámaiban az első bírói „tanácsok" kezeiből kikerült ítéletek javára?

De elégnek tartom itt a prtsi javaslat indokolásából (71. l.) idézni azt a kijelentést, *hogy az igazságügyi statisztikai adatok szerint a járásbíróságok ítélkezése a felső bíróságok felülbírálatának világításában nem rosszabb, mint a törvényszékeké.*

A mi pedig az én személyes tapasztalataimat illeti, annyit mondhatok, hogy közel két és fél évtizedes tapasztalataim semmi jogot sem adnak nekem arra, hogy a járásbíróságok ítéleteinek átlagos belső qualitását a törvényszékiek alá helyezzem. Sőt egész határozottan és jó lelkiismerettel állítom, hogy ismertem egyes, illetve járásbírákat, a kiknek ítéleteit jogászi értékre nézve legalább is annyira becsültem, mint a legkitünőbbnek ismert törvényszéki hármas tanácsét. A mi pedig judiciumuk *élességét, kialakultságát s egész jogászi egyéniségük egységességét*

illeti: az iránt feltétlenül nagyobb bízalommal voltam éppen úgy én, mint a jogkereső közönség. Sőt a felső bíróságok is.

Pedig ez sokkal fontosabb dolog, mint első tekintetre látszik.

Mert mi a bíró *igazi* feladata?

Semmi egyéb, mint *jogérzetre nevelni azt a publikumot, a mely nála igazságot keres.* Megszilárdítani épp működése által benne azt a hitet, hogy az ítéleteiben jelentkező döntés: *maga az élő jog, az eleven igazság.*

Már ha ebből, a szintén theoretikus, de kétségkívül legmagasabb nézőpontból szemléljük az egy bírói egyéniséget incarnáló egyes bírói tevékenységet, összehasonlítva a legtöbbször külön-külön és más-más összetételü „tanácsok"-éval: már ebből a szempontból is feltétlenül elsőbbséget kell adnunk az egyes bíró egységes, szilárd irányzatú, *egyéniséget* jelentő tevékenységének, az ötlet szerint összealakuló s ezért az ötletszerüségre természetszerüleg hajlandóbb ú. n. „tanácsok" fölött.

Még akkor is, ha feltételezzük, sőt annál inkább, ha feltételezzük, hogy eme tanácsnak (az első fokon) mindhárom tagja czélját és hivatását a legideálisabban fogja is fel s egyénisége, tudása és judiciuma legjavát értékesíti annak tanácskozásaiban és leadott szavazatában.

A kialakult ítélet a legritkább esetben egymást teljesen fedő vélemények, legtöbbször compromissum vagy szavazás eredménye lesz, — a hol mégis csak — az erősebb egyéniség érvényesül.

Ellenben ezzel mathematikai arányban megfogy: az *egyéni felelősség* érzete.

Pedig ez az egyéni *felelősség* a bírói működés jóságának, lelkiismeretességének főbiztosítéka.

Wach kimondta (D. J. Z. 1908. 15.) a szentenciát: „Es *stehe fest,* dass der *kollegialen* Rechtsprechung die grösseren Garantien gerechter Rechtspflege zukommen".

Erre a hallei egyetem tudós tanára Joh. Kristoph *Schwartz* azt jegyzi meg, hogy bár „*Roma locuta est*"-szerüen hangzik ez a kijelentés: még sem csalhatatlan. Így nem kisebb ember, mint *Bismarck* feljegyzései közt találjuk a következőket („*Gedanken und Erinnerungen*" I. 13.):

„Wohl aber nehme ich an, dass die amtlichen Entschliessungen an Ehrlichkeit und Angemessenheit dadurch nicht gewinnen, dass sie *kollegialisch* gefasst werden: abgesehen davon, dass Arithmetik und Zufall bei dem Majoritätsvotum an die Stelle logischer Begründung treten, *geht das Gefühl persönlicher Verantwortlichkeit, in welcher die wesentliche Bürgschaft für die Gewissenhaftigkeit der Entscheidung liegt sofort verloren, wenn diese durch anonime Majoritäten erfolgt*".

A bírói lelkiismeret a fő — mondja szerzőnk — az egész működésben és az igazságszolgáltatás ősi ellenőre és garantiája a *nyilvánosság*, midőn az ítéletek a népgyülekezet előtt hozattak, épp erre czélzott. *(Schwartz:* „Erneuerung deutscher Rechtspflege". 120. l.) És hozzáteszi, hogy ez sehol sem lehet oly teljes és hatályos, a collegiummal szemben mindenesetre kevésbbé, mint az egyes bíróval szemben. Ezért is ment ki divatból annál inkább, minél inkább előtérbe léptek a collegiumok.

Még a legideálisabb tanács consensusaként jelentkező ítélet mérlegében is hiányozni fog tehát két becsülhetlen tényező az egyes bíró működésével szemben.

Az egyik az egyöntetüség, az egységes judicium egységes irányzata, a másik a felelősség érzetének osztatlan teljes érvényesülése. És bátran ide iktathatjuk harmadikul: a *bíró szivét*, ezt a Bähr szerint egyetlen fő és nélkülözhetlen karakterisztikumát a „jó bírónak", mely csak a tettéért egyedül és igazán felelős *egyénnek* a kizárólagos tulajdona s mely a többé-kevésbbé gépszerüen működő tanácsban atomizálódik legalább is, ha teljesen meg nem semmisül.

Szóval még a legidealisabban hipothetice elképzelt tanácsban is nélkülözni fogjuk az egyes bírótól úgyszólva elválaszthatlan legfőbb és kívánatosabb erkölcsi garantiát: az *egyéniségei* és ennek corollariumaként jelentkező: *egyéni felelősséget*.

De hogy áll a való életben a dolog?

Erre csak azt kérdem:

Ismered-e az *ásító* tanácstagot?

Hát azt, a ki nyilvános tárgyaláson — szundikál; vagy, hogy ezt ne kelljen tennie: perczegteti tollát a papiron — saját

referádáját látva el az alatt, mialatt elnök- vagy előadó-társa az éppen szőnyegen levő ügyben „jobb ügyhöz illő buzgalommal" faggatja a tanut, vagy támasztgatja szempilláit az ügyvédek plaidoyer-i alatt?

Ha a nyilvánosság ellenőrzése alatt történhetnek ilyenek: úgy mik történhetnek a *zárt üléseken,* az előadó bíró mormogása vagy zümmögése mellett, ha a nyitott ablakon besüt a lankasztó juliusi nap, szép májusban beküldi illatát a bódító jázmin virág s egymással szemben ül három, az igában kifáradt alak, a kiben immár a hiában elvesztegetett idő el nem nyomható öntudatának hatása alatt semmi más érzés nem él, mint a szabad levegőre, vagy egy üdítő pohárka sörre vágyakozás: az unalom és legföllebb még az a tudat, hogy ő az előadónál okosabb ember bár, de azért az előadott ügyet amaz jobban ismeri . . .

Pardon!

Vannak túlságosan lelkiismeretes „tanács-tagok" is.

Ezek meg ilyenkor még kevésbbé útasíthatják el maguktól azt a gondolatot, hogy miért kell nekik itt tétlenül ülniök, mikor az előadó (a ki a praesumtio juris et de jure szerint csak oly lelkiismeretes ember, mint ők) az utolsó betűig megtanulta az ügyet, a vonatkozó összes törvényszakaszokat és döntvényeket; holott az ők asztalán ott porosodik egy Eiffel-torony, a melyben szintén van millió áttanulmányozandó betű, ezer megnézendő §. és száz analog esetre szóló döntvény! . . .

Nehogy azonban valaki engem, az egyes bíróságok ügyvédjét túlzással, vagy a tények eltorzításával vádoljon meg, ide iktatom a collegiumok elismert lovagjának, *Feuerbachnak* következő paraenesisét: „Wenige Länder und Ländchen sein möchten, in welchen nicht wenigstens ein ganzes grösseres Abdera zusammen gebracht werden könnte, so is nicht abzusehen, warum nicht noch heutzutag irgend ein unteres oder oberes Rechtscollegium zu finden sein sollte, dass mehr oder weniger jenem Stadtgerichte zu Abdera ähnlich wäre. Ist einmal in einem Gericht die heilige Flamme des Gefühls für Recht und Ordnung erloschen, wie leicht ist es dann möglich, dass während das erste, zweite und dritte Gerichtsmitglied sich mit anderen Din-

gen beschäftigen, dem vierten der Schlummer nach einer froh durchwachten Nacht auf die Augen drückt und das fünfte die Scheiben der Fenster zählt, oder seinem Nachbar eine Tagesneuigkeit in die Ohren flüstert, der Berichtserstatter mit Windeseile der tauben Wänden einen flüchtigen Vortrag hinplaudert, dessen Schlussantrag, nachdem fünf Kopfe genickt, oder nach der Reihe: einverstanden! gerufen haben, nunmehr ein collegialisch gefasstes Rechtserkenntniss heisst“.

„Aber Feuerbachs Tadel — jegyzi meg Schwartz — richtet sich nicht gegen die Personen . . . es ist wielmehr die Institution, die er angreift, *und das zwar mit Recht*“. (125. l. I. m.) Én pedig azt jegyzem meg, hogy a baj éppen abban van, hogy a kollegiumoknál a súly nem a személyre, hanem az intézményre van fektetve.

III.

És vannak végre tanácsok, a melyekre mind eme jellemzés nem talál.

A melyek valóban megközelítik azt az eszményképet, megütik azt az idealis mértéket, a melyet tőlük a tanácsok leghevesebb védelmezői is megkövetelnek.

Nem kérem én azt, hogy a t. hallgatóság minden tagja tegye a szivére a kezét és nem kérdem én azt: vajjon ilyennek ismeri-e a „tanácsok“ átlagát?

Azt a feltevést is kizárom innen, hogy az ilyen tanácsokban rendesen erősfejü és meggyőződésü emberek ülnek, a kiknek egymást kapaczitálni még nehezebb és így a vita még több időt vesz igénybe.

Kizárom azt a tapasztalati adatot is, hogy vannak bírák, a kik soha — elvből vagy nem elvből — contravotumot nem adnak.

Arra a jellemző adatra sem hivatkozom, hogy az új ügyviteli szabályok kifejezetten szükségesnek találták feltenni az „elnök“-ről a mindentudás isteni tulajdonságát és szigoruan meghagyják neki, hogy *votumát indokolni* köteles. Csak azt kérdem, ha vannak ilyen minta tanácsok — a minthogy vannak! —

és ilyen sokat tudó, erős tanácstagok: nem-e örök kár erejük jó részét elvesztegetni?

Csak azt kérdem: fennáll-e az a beismert igazság, hogy nem csak a kir. Curia, de az első bíróságok sem győzik a munkát?

Igaz-e, hogy a hátralékok folyton szaporodnak?

Igaz-e, hogy léteznek ú. n. tömeg-tárgyalási napok, a melyekre 40—50[1] tárgyalást *kellett* kitűzni és *kellene* megnyugtatólag elintézni?

Igaz-e, hogy vannak bíróságok, melyek 8—10 hónapra kénytelenek tárgyalást tűzni?

Igaz-e, hogy bíráink munkával túl vannak terhelve és haladvány módjára gyűl föl nemcsak a terhelés, hanem az alatta testileg és lelkileg kidőlt bírák száma is?

Igaz-e, hogy a személyzet folytonos szaporodása immár túltengő bírói létszámot eredményezett a nélkül, hogy a munkateher apadt, vagy a végzett munka és díjazása, vagy a kívánt qualificatio és az életviszonyok drágasága közt, meg az állam által nyujtható ellenérték és megélhetési eszközök közti arány nem megfelelőleg javult, de csak elviselhetővé is vált volna?

Igaz-e, hogy a létszám szaporítása s egyszersmind a fizetésjavítás elérkezett ama határig, a melyen túl mindkettőre nézve csak az állam „non-possumusa" várakozik?

Igaz-e, hogy az igazságszolgáltatás terrenumának általános képe egy áradás, melynek balfelől a neve: túltengő bírói létszám, jobbfelől a neve: túltengő restanczíák s ezek zavaros, mindent elnyelő hullámtengereiből alig emelkedik ki egy akkora biztos talaj, a melyen elférjen Justitia istenasszony szobra? . . .

És ha mindez igaz, hogyha rég meghúzta a vészharangot köröskörül a falú, a város, melynek legdrágább javait végveszélylyel fenyegeti a piszkos ár, ha már gyanus alakok settenkednek a láthatáron s ha el nem kezdték a titkos fosztogatás munkáját, legalább is készen állanak arra: nincs e itt a tizenkettedik órája a mentésnek, a védő gátak gyökeres rendbehozatalának? A meder új, megfelelő az eddigiektől eltérő szabályozásának?

[1] Néhol 80—100!

Türhetjük-e tovább azt a legborzasztóbb vádat, a mely az igazságügyi törvényhozás ama megállapításában jelentkezik: hogy az igazságszolgáltatás *jogot foszt?*

Avagy mindezt a nyomoruságot, veszélyt azért kell türnünk, az igazságügy saját terhe alatt összeomlását azért kell összetett kezekkel bevárnunk, mert az élet és a tények által rég megczáfolt theoriákon rágódunk, irtózunk a meglevő megbolygatásától, félünk a bátor kezdeményezéstől, szóval szemünkön viseljük Justitia kötelékét s nem látjuk meg a kezünk ügyébe eső mentő eszközt?

Mert itt van. Csak meg kell látni, csak hozzá kell nyulni. Csak le kell szállni a maradiság magas, de szikár és elvénhedt Rosinantejáról és félben kell hagyni a lehetetlenségek szélmalomharczát.

Igenis. Legyen vége a romantikának s a „társas bíróságok" kerüljenek oda, a hova valók: a történelem lomtárába.

Don Quijote vesse le a pánczélját, hadd tünjék ki a *benne* levő tartalom . . .

Mert nem erős, életteli, ifjúi erőtől és öntudattól duzzadó az, hanem elvénhedt, sovány és káprázatokkal vívódó. A középkorral kihaltak a lovagok. Az írásbeliséggel meghaltak az akták. És az akták szemfedői lettek a kollegiumnak.

Mathematikai igazság, hogy a mostani szervezet a tanácsokban pazarolja a bírói munkaerőt és az időt, következőleg a ráfordított pénzt is és pedig olyan arányban, a milyenben áll a szükséges 1 : a felesleges 3-hoz.

És a mathesissel hiába disputálunk.

A németek is belátták ezt, de egyfelől nem akarják beismerni, hogy az angol jobb számoló, mint ők, másfelől a nemzeti genius ágaskodik bennük a gyűlölt angol rendszer *reczepcziója* ellen, az, a mely 1877-ig alig ismert egyes bíróságokat.

Pedig, hogy mire való a reczepczió ellenében a germán geniusra való hivatkozás, azt még az *Adickes*-ellenes *Stein* Frigyes (Zur Justitzreform 1907.) sem érti, i. művében (7. l.) rámutatván, hogy az angol is germán s hogy a németség már két reczepcziót élt át; egyet a canonjog reczipiálásával Itáliából, a másikat az érvényes perrendével, Franczia országból.

És ne szögezze velem senki szembe a történelmi mult rozsdás dárdáját; azt mondván (l. *Ökröss:* „A Törvénykezés reformja" 193. l.), hogy a magyar perrend történelmi multja nem ismerős az egyes bírói rendszerrel. Mert eltekintve attól, hogy fájdalom, *magyar* történelmi perrendről alig lehet beszélni, a miről lehet, az vagy ellentmond e nézetnek, vagy egyáltalán minden theoriáját megczáfolja a józan perrendi elveknek.

De másfelől ott, a hol a hamisítatlan magyar néplélek szabadon alkotott, vagy ezt megkísérlette: mindig és mindenütt az *egy bíró* iránt mutatott rokonszenvet.

Hiszen ma is *egy* bíró: a „Király nevében" mondunk ítéletet s annak egyetlen személyében látjuk szimbolizálva az egész igazságszolgáltatást.

Az első bírája a nemzetnek, a kiről a történelem tud: a „Kharkasz", a fejedelem és később a Király, helyetteseként pedig a nádor: *egymaga* szolgáltatta ki az igazságot és pedig nem egy járásbírósági vagy törvényszéki területen, hanem széles az országban.

Az országbíró, a várispán, az alispán, a városok főbírája, a szolgabíró: mind valamennyien *egyedül* személyesítették meg a bíró fogalmát a jogkereső magyarok szemében s csak segéd, vagy tanácsadó, vagy íródeák szerepet töltöttek be mellette az esküdttársak, vagy más kiküldöttek.

És hiában az a nagy aggodalom a még meg nem érett és kellő nivóra nem emelt *egyes bíró* iránt: az öntudatlan ösztön, mely e mellett is tenni kényszerít, az ügyek 90%-ára nézve már ugyanazt a nizust követi, a mely ellen elméletben hadakozik s a mely megnyilatkozik a nép száján: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság" szálló igéjében.

Ime: az *egyéniség* hatalma és súlya a bírói széken.

A „bíróságok" Mátyás után is éltek, de az *egyén, a kihez* kötve volt az igazság és a jog uralmának a fogalma: elvitte azt magával a sirba.

Általában én nem tudok szabadulni attól, hogy magát a „társas bíróság" fogalmát ne a gép alakjában testesítsem meg, szemben azzal az *élettel teli egyénnel,* melyet előttem az egyes bíró személyesít meg.

Nem-e az *egyéni* bíróságnak, a bírói széken az *egyén* érvényesülésének legtelségesebb példája a római praetor-e?

Végzett-e valaha társas bíróság oly alapvető és továbbépítő munkát egy klasszikus jogrendszer megteremtésében, mint emez?

Én azt tudom, hogy *Magnaud* ítéletei az egész világban közkézen forognak, mint a „jó bíró" devisejét büszkén viselők; de nincs tudomásom olyan törvényszéki „tanácsról", melynek végzései ugyanezt a dicső útat tették volna meg a hírnév szárnyain.

De térjünk vissza az emberi szellem legmagasabb nyilvánulásaitól az egyszerű, a prózai, a mindennapi élethez.

Ejtsük útba egy kissé az angol High Court-ot és kérdezzük meg tőle, hogy miért képes ellátni az angol bírói testület alig egy tízedrésznyi létszámával azt a munkát, a miben a mi 3000 körüli bírói létszámunk nap nap után sziszifuszilag izzad?

Miképpen létesíti ama 30—35 milliónyi nemzet tagjai közt a törvény iránt és a bírói ítéletek iránt megnyilatkozó azt a feltétlen tiszteletet és bizodalmat, a mi annál nehezebb lehet neki, mert hiszen nemcsak a codificált jog, hanem kimondottan a „méltányosság" alapján is ítélkezik.

Kérdezzük meg a német közvéleményt, hogy miért sürgeti mind nagyobb erővel és sikerrel az angol bírói szervezet mintául vételét!

És nézzük meg a német bürokraták és a saját tanításuk gyümölcseit ízlelő professzorok ellenérveinek szánalmas köntörfalazását, vergődését és ürességét, melylyel megczáfolni szeretnék magát a *factumot;* magát az *eleven életet.*

Mintha nem volna elég szembeállítani az angol és germán szervezet tényleges eredményeit egymással s mintha nem a legnagyobb német mondása találná fején a szeget:

„Szürke minden elmélet,
Zöld csak az *élet* fája".

A ki különben ezt a Xéniát is írta:

„Ahoz, hogy plánta nőjjön nagyra,
Az irányt a kertész megadja.

De ahogy az ember nagyra mehet,
Ahoz legtöbbet maga tehet.
Ám itt is *legtöbb hasznot az hoz,*
Ha nem tapadsz csak tenmagadhoz.
Vedd mintaképnek a legjobbat:
Ha tévedsz néha: *mindig oktat*".

(Göthe, Dóczy ford.)

Kérdezzük meg a tiszteletreméltó magyar bírói kart, van-e köztük olyan bátor, hogy a német főbíróval, *Niedner*-rel bevallja: „Mir selbst ist es häufig so ergangen, dass ich nach beendeter Verhandlung mit dem dumpfen Gefühl ins Beratungszimmer gegangen bin, ein wirklich klares Bild von dem ganzen Sach-u. Streitstand *nicht erhalten zu haben,* und ich habe mich oft lange gefragt, ob ich es mit meiner Amtspflicht vereinbaren kann, mein Uhrtheil u. meine Stimme in einer solchen Sache abzugeben". (S. 13.)

És végre kérdezzük meg *Grecsák* Károlyt, hogy miért látja mind meddőnek a Curia tehermentesítésére czélzó reformokat ahhoz képest, *ha a Curia tanácsai csak 7-ről 5-re szállíttatnának!* (Jogállam: 1916. jan. füz. 10. l.)

Kérdezzük meg az általa is idézett *Bolze,* volt német birodalmi tanácselnököt, hogy csakugyan nem emlékszik egész hosszú bírói pályáján két olyan esetre sem, a hol a *hatodik* és *hetedik* tanácstag ne bizonyult volna *ötödik keréknek!?*

Vagy kérdezzük meg a magyar jogászvilágtól: tapasztalta-e az ítélkezés szintjének alászállását azóta, a mióta bizonyos ügyekben a Curia ötös, a táblák hármas tanácsban tanács koznak?

És mi vezette az országgyűlés 25-ös bizottságát már 1871-ben arra, hogy az egyes bírák hatóságát 5000 forintig, világos adóssági perekben határtalan összegig, ingatlanokra nézve 50 hold értékig javasolja kiterjeszteni?

Vajjon nem-e ugyanaz a józan belátás, a mi sokkal csekélyebb mértékben vezette az 1898. évi X. t.-czikk szerzőit, az abban található félénk toldozás-foldozáshoz.

És a mi fokozatosan, a hidraulikus nyomás ellenállhatlanságával és erejével repeszti és repeszti azt a tömlőt, melybe a

perek elsőfokú ellátását az egyes bíróságok előtt igyekeztek belegyömöszölni.

Nyiltan kimondom, hogy engem sem *Bentham*, sem *Rathmann*, sem *Adickes*, hanem a tapasztalás és az élet felismert kényszerü ereje győzött meg arról, hogy a *törvényszékek és járásbíróságok mint elsőbíróságok közötti különbségtétel teljesen fölösleges és tarthatatlan* s ebben a meggyőződésemben nem ingat meg sem *Montesquieu*, sem *Mittermayer*, sem *Plósz* Sándor.

Még legtöbbet hinnék annak a közmondásnak, hogy „több szem többet lát", mert ez a nép tapasztalati bölcseségének a leszürődménye. Az elméleti tudósok érveiből is csak ez marad a rostán, ha jól megrázzuk.

Csakhogy az a baj, hogy ez a kollegiumokra nézve a *szó szoros értelmében* igaz. *Többet látnak*, mint kell: az *egységes* felfogáshoz. Hogy ennek mi a hátránya, arról maguk a bíróságok beszélhetnének legtöbbet, mikor az *ellentétes* (legtöbbször egész jóhiszemü) tanuvallomásokból kell kihámozni az igazat.

Mikor *tények megállapításáról* van szó, már létező törvényeink is inkább hajlanak *„a sok bába között elvész a gyermek"* parabolájához és egyes bíróra bízzák úgy a bizonyítás felvételét, mint a vizsgálatot.

Az első bírónál a súly ezen fekszik.

Azt vallom tehát, hogy a törvényszéknek az elsőfokon való társas bírói jellegét teljesen meg kell szüntetni s azt a járásbíróságokkal teljesen egybe kell olvasztani.

Mert kétségtelen, hogy azok társas, vagyis „tanácsban" való funkczionálása egyáltalán semmi realitással indokolva nincs; ellenben e jelleg megszüntetése óriási idő, munkaerő és ez által *pénz* megtakarítását s egyszersmind üdvösebb czélokra fordíthatását jelenti.

Ez az üdvösebb czél: az időre és munkaerőre nézve, az ügyek gyorsabb és alaposabb, mert teljesebb felelősséggel való ellátása. A pénzre nézve: a személyi létszám apasztása és ez által a megfelelő erők méltóbb díjazása.

Nem kell azt említenem, hogy az általam konstruált reformeszmék láncolatában ez csak egy szem. De olyan szem, melyhez minden további bizton fűzhető és olyan szem, mely nélkül a helyes és czélravezető reform meg se kezdhető.

S talán azt sem kell megmondanom, hogy midőn a bírói szervezet kérdését tárgyalom, ennek reformjától a megelőző stadium: *a bíróképzés* reformját elválaszthatlannak tartom.

A jelen bírói qualitással csak átmenetileg elégszem meg s a qualifikáczió sine qua non-jának többek közt jövőre a minimaliter *5 évi* ügyvédi gyakorlatot tekintem.

Nem azért, mintha a mai első bíróságokéhoz hasonló munkaeredményt *a nélkül* is ne várhatnék, hanem azért, mert attól feltétlenül jobb eredményt követelek.

Ám e kérdés más lapra tartozik.

És végre tudom, hogy sokan sokkal több és üdvös eredményt várnak attól, ha a bíró visszaadatik az *igazi és kizárólagos* bírói funkcziónak és megszabadul egy egész csomó, részint formális, részint adminisztrácziós természetü teendőtől, a mivel most eléggé meg van nyomorítva.

De ha azt mondom, hogy ezekkel csak azért nem vitázok, mert velük részben egyetértek, ez nem azt teszi, hogy eme, inkább csak palliativ intézkedéseknél magának a *szervezetnek* a belterjes reformját fontosabbnak és igen sokkal nagyobb horderejünek ne tartanám.

Hiszen az adminisztrativ teendők másra bizása egy aktus, a mivel a reform uno actu be is volna fejezve.

De hát erre van nekünk szükségünk?

Nem; nekünk *bírói egyéniségekre* és nem bírósági *gépezetekre* van szükségünk. Az én perspektivám élő *igazságokra* és nem élettelen cséplőgépek garageaira nyilik.

Azokban, a kik a kollegiumok apostolaivá csaptak fel, az a baj, hogy sohasem gondoltak azokra a pótolhatlan tulajdonságokra, a melyek az intellektualis munkában csakis az *egyén* kizárólagos tulajdonai s a melyek míg összeségükben jelentik az emberiség legméltóságosabb kifejeződését: az *egyéniséget*, melynek köszönünk minden tudományt, haladást, felfedezést és így magát az emberiség czivilizáczióját és tökéletesedését: jelentik azt a fogalmat is, melynek legfőbb másik karakteristikuma: az *oszthatlanság*.

Hát ugyan: a tehetség, a jellem, az értelem, az ambiczió, a felelősségérzet s mind az, a mi csak az *egyént* teszi: nem-e olyan tulajdonok, a melyek — a *jó bírót* is igazán kiteszik?

Kell ezt még bővebben fejtegetni ma, a midőn rájöttünk, hogy a jogászkodás is *művészet?*

Csakhogy olyan, a mely az egyes és az állam legbecsesebb matériáival dolgozik!

És lehet-e művész a gyár?

Oh! Nem a *szervezet* az, a mit én az angoloktól irigylek, hanem az a piedestal, melyen úgyszólva az átöröklés és kiválasztódás törvényénél fogva: az angol bíró jogászi egyénisége áll.

Emberekre van szükség, a kik a *társadalmat megérteni és vele érezni képesek,* nem automatákra, a mikbe beledobjuk a keresetet s kijön belőlük — az ítélet.

Ez az *ember* és nem az *intézmény;* ez a *qualitás* és nem a *quantitás;* ez az *élő, érző, tudó, az élet közepében álló, gyors felismerésre és cselekvésre képesített* ***egyéniség,*** *a maga teljes erkölcsi integritásában és felelősségérzetében: az a fundamentum, a melyre a magyar bírói szervezetet felépítve akarom látni.*

Visszapillantás.

„A múlt története a mi tanítómesterünk. Tőle kérdjük: honnét indultunk, hová kell igyekeznünk?“ Valóban ezek a szavak fejezik ki legigazabban azokat a gondolatokat, a melyek akkor foglalkoztattak minket, a mikor összegyűjtvén a kiadványunkban most megjelent becses anyagot, elhatároztuk, hogy a szakosztály négy éves munkásságát rövid visszapillantásban összegezzük, hogy egyrészt emléket állítsunk magunknak az erős hittel végzett munka mindnyájunkat — munkatársakat — összefűző szeretetéből, másrészt, hogy munkánk, törekvéseink főbb adataiból erőt, biztatást meríthessenek maguknak az utánunk következők!

Az erdélyrészi, főként kolozsvári jogászok — a kik tudományszakukat intenzivebben kívánnák gondozni — csaknem két évtizedes kísérletezésének eredményeképpen jelenik meg 1906 tavaszán a jog- és társadalomtudományi szakosztálynak megalakulása, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kebelében. Egy jogászkör megalakítására irányuló e régi és mind szükségesebbé váló kívánságnak — most már megállapíthatjuk — sikeres megoldása volt az egyesülésnek ez a kerete, mert az Ügyrendben megállapított feladatok éppen nem maradtak papiron, hanem azokat a jogi- és társadalmi élet teremtette szükségszerűségek szerint bővítettük, alakítottuk s bölcs vezetés alatt egyetértő közös munkával dolgoztunk azokon.

Szakosztályunk működésében érvényesülő törekvéseket legjobban jellemzik elnökünknek a működés megkezdésekor mondott szavai, a melyekkel a hazafias törekvések egyesítése és jól átgondolt irányításának a jelenben nagy szükségességére figyelmeztet ugyancsak tudományszakunkban is, a melynek

körén belül szintén folyton újabb s újabb eszmék jönnek előtérbe és kételylyel, bizalmatlansággal támadják azokat a tudományos értékeket is, a melyek éppen értékesebb voltuknál fogva a sokszor ephemer eszmék érvényesülésének útját állják. Az eszmék természetes versenyének jelentőségét jól ismeri, éppen azért kívánja, hogy minden gondolat, a melyben a közjónak értékbeli növekedése rejlik, a tudomány feltételezetlen szabadságával érvényesüljön. Ezen akar, mint elnök őrködni, s hogy munkásságunkkal anyaegyesületünk általános művelődési czéljával elválaszthatatlanul egyesített nemzeti és hazafias öntudatunk is erősödjék!

Munkásságunk egyaránt megnyilvánult az elmélet és a gyakorlat terén, a nélkül, hogy e két irány egyensulyi helyzete bármennyiben is megzavartatott volna s e párhuzamos munka tekintetében talán egyedül állunk az összes azonos szakú hazai egyesületeink között. Elvünk volt, hogy a körülöttünk alakuló élet kívánalmaihoz illesszük tudományos előadásainkat és intézményes alkotásainkat s ez a rendelkezésünkre állott erők és eszközök segítségével többé-kevésbbé mindig sikerült.

Tudományos szakülöseinkben négy év alatt 19 előadást tartottunk, a melyeknek tartalmi gazdagsága és változatossága őszinte örömmel tölthet el mindnyájunkat. Közöljük azokat a kérdéseket, a melyek s a milyen rendben ebben a körben az évek során előadásokban tárgyaltattak:

Kiss Géza dr., egyet. m.-tanár: A szabadjogi iskola kritikája.
Menyhárth Gáspár dr., egyet. m.-tanár: A birtokvédelemről (vitával). I., II.
Ifj. *Erődi Béla* dr., keresk. akad. tanár: A társadalmi gazdaság etikai természete.
Bochkor Mihály dr., kir. jogakad. tanár: A királyi főfelügyeleti jog és az alapítványok, különös tekintettel az erdélyi katolikus autonomiára.
Kolosváry Bálint dr., egyet. tanár: Automobiljog tekintettel az új osztrák automobil-törvényre.
Bodor László kir. ítélőtáblai bíró: Javító rendszer a B. T. K. és a B. T. K. novellájában (vitával).

Kenéz Béla dr., egyet. tanár: Gazdák és mesteremberek pusztulása.

Szterszky Vincze dr., m. kir. pénzügyi tanácsos: A magyar egyenes adók reformja.

Palágyi Menyhért dr., egyet. m.-tanár: Marx tanítása.

Kmoskó Mihály dr., egyet. tanár: Hammurabi és kora.

Meltzl Balambér dr., egyet. m.-tanár: Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból.

Bochkor Mihály dr., kir. jogakad. tanár: Papyrusok és jogtörténelem.

Kiss Géza dr., egyet. m. tanár: Telekkönyv az ókorban.

Boér Elek dr., egyet. tanár: A közigazgatási intézkedések jogerősségéről.

Biró Balázs dr., ügyvéd: Bűnvádi perjogunk reformkérdéséről.

Deák Albert dr., ügyvéd: Bírói szervezetünk reformjáról.

Rosnyay Dávid: A koldulás és csavargás elleni küzdelem Németországban.

Biró Balázs dr., ügyvéd: Az új polgári perrendtartási tervezet kritikai méltatása.

Kitünik ebből a tárgysorozatból, hogy az előadások jogi és társadalmi életünk különböző köreiből a kiválóan fontos kérdéseket vették tudományos vizsgálat alá. Hammurabi és a papyrusok korára vonatkozó előadásokkal pedig szakelőadásainknak körét az ismereteknek arra a körére is kiterjesztettük, a melynek kincsei az érdeklődő magyar közönség előtt még csaknem teljes homályban vannak, holott azok, Európa tudós világát és közönségét mind szélesbülő körben foglalkoztatják. Ez előadások alapján megindult munka a tudományos anyagnak olyan gazdagságát vetette felszínre, hogy szerkesztőbizottságunk javaslatára elhatároztuk azok kiadását. Hammurabi törvénykönyvének az eredeti nyelvből való lefordítására szerkesztőbizottságunk *Kmoskó Mihály* dr., budapesti tud. egyet. tanár urat nyerte meg.

Egyesületi vándorgyűléseinken szakosztályunk mindig méltóan vett részt s az azokon tartott előadásaink útján számos vidéki jogász tagot nyertünk.

Gyakorlati téren szociális alkotásokkal jelenik meg a szakosztály. Az iskolán kívüli oktatás szervezése Kolozsvárt, a Néphivatal, az Erdélyi Pártfogó-Egyesület megalakítása, a Tüdőbeteggondozó felállításának előkészítése s egy Egyetemi Szociális Telep létesítésének gondolata, ezek jelzik munkánkat ezen a téren.

Az iskolán kívüli oktatással általános és szakismeretek terjesztését akarjuk, hogy tanuló elemünk azok segítségével ügyesedjék, az egyesek teendőik helyes felfogására rávezettessenek, életrevalóságuk fokoztassék s képesek legyenek emberi és nemzeti eszmények helyes felfogására.

Előadásainkkal felkerestük a M. Á. V. javítóműhely munkásainak körét, a Magántisztviselők Egyesületét és a kisiparosok köreit. Utóbbiak részére az 1908/09. idényben a könyvvíteltanból és a váltójogi alapismeretekből szaktanfolyamot is rendeztünk. Két év nehéz munkájának tapasztalásai arra vezettek, hogy az iskolán kívüli oktatás munkáját az 1909/10-es időszakban két külön csoportra oszszuk: *a)* a közismereti, *b)* a szaktanfolyamok csoportjára. A közismereti előadásokat kizárólag a munkások csoportjaira vonjuk össze; azt tapasztaltuk, hogy Kolozsvárt a kisiparosok szellemi életének emelésére irányuló munkát nem az iparoskörök felkeresésével lehet megkezdeni, mert ezek a körök inkább az értelmetlen politikai szóvíták otthonai, vagy asztaltársasági jellegűek, mintsem a testületi szellem, az iparosok érdekeinek megismerésére és gondozására alakult társaságok. Ha tartós és komoly eredményt akarunk elérni, az ipari munkásokat kell felkeresnünk, a kiknek érdeklődése a szellemi művelődés iránt városunkban is már örvendetesen tapasztalható s ezeknek köreiben azután sok kisiparosra is találunk, a kiket pusztuló gazdasági helyzetük, a mikor a munkásosztályba soroz be, ott a fejlettebb öntudat őket is ráviszi szellemi életérdekeik felismerésére és tudatos gondozására.

Három év alatt összesen 70 közismereti előadást tartottunk gazdasági, társadalmi, jogi, egészségügyi, természettudományi, művelődés- és gazdaságtörténeti kérdésekről. Ezekben, mint előadók résztvettek: Biró Balázs, Bochkor Mihály, Cholnoky Jenő, Endes Miklós, ifj. Erődi Béla, Gockler Lajos, György János,

Húber Imre, Kalcsok Leó, Kelemen Lajos, Kende János, Konrádi Dániel, Lechner Károly, Pordea Gyula, Reichart Aladár, Széki Tibor, ifj. Török István, Varjú János, Vincze Frigyes urak.

A munkások előtt megtartott előadások olyan osztatlan nagy érdeklődésre találtak, hogy az egyes előadások után a munkások kérdéseikkel gyakran felkeresték előadóinkat s megesett, hogy egy-egy előadás után az előadó éjfélig elbeszélgetett hallgatóival s egymást megértve és megbecsülve távoztak az előadásról. Ha nem akarunk egyoldalúak lenni, meg kell állapítanunk, hogy az ilyen komolyan végzett munka nemcsak a munkásokra, hanem az előadókra is rendkívül becses, mert megismerteti és megérteti velük az értelmiség feladatát a munkásnép szellemi életének vezetésében.

A mig ezek az előadások általános ismeretek terjesztését szolgálják, a két évben rendezett szaktanfolyamokkal az iparos és kereskedői foglalkozáshoz szükséges szakismeretek megszerzésére akartunk alkalmat nyujtani. A kisiparosok és kiskereskedők számára az 1908—9-es idényben rendezett 15 órás ilyen tanfolyamot csekély érdeklődés és eredmény kisérte az illető köröknek előbb már röviden érintett közönyössége miatt. Annál élénkebb és ernyedetlenebb volt az érdeklődés, várakozáson felüli az eredmény az 1909—10-es idényben rendezett *Kereskedők Szabad Iskolájában*. Ebben a körben tartott tanfolyamokkal igyekeztünk az élet kívánalmait legteljesebben megközelíteni. Az egyes tárgyakra felkért előadók nagy szaktudásukkal úgy állították össze a tanulmányi anyagot, hogy abból minden felesleges elmaradjon, ellenben a szükséges dolgok az előadások gyakorlatiasságával praktikus, igazi tudást adjon a tanfolyamban résztvevőknek. Az iskolának négy tárgya volt, melyek két félévre elosztva, önálló külön-külön tanfolyamban kerültek előadásra. Az első félév tárgyai: *a)* Kereskedelmi számtan, *b)* Kereskedelmi és váltójog. A második félév tárgyai: *c)* Könyvviteltan, *d)* Kereskedelmi levelezés. Az elsajátítandó teljes anyag 80 órára volt elosztva. A tanítás novembertől május hó végéig tartott hetenként három estén 8—9 óráig. A tanfolyam közönsége a kolozsvári kereskedő ifjak társulatának tagjai sorából került ki. Az egyes félévek befejeztével, a kik elkészültnek

érezték magukat, a szakosztály bizottsága előtt készültségükről beszámolhattak, a miről a képesítettek a junius hónap végén megtartott összefoglaló záróvizsgálaton bemutatott eredmény alapján tanusítványt kaptak. Hogy ezzel a szervezettel az élet igényét elégítjük ki, igazolta mindjárt kezdetben a jelentkezők nagy száma és az a lankadatlan érdeklődés, a melylyel a tanfolyamnak mind a 46 tagja a tanulás komoly munkájában állandóan részt vett. Ennek az elismeréséről szóltak azok a pénz és könyvjutalmak is, a melyeket Kolozsvár kereskedő körei a tanfolyam befejeztével a nyolcz legszebben dolgozó fiatalembernek adtak. A siker *Biró Balázs* dr., *Veress Vilmos* dr. és *Kuntner Róbert* keresk. akad. tanár urak buzgóságának legszebb jutalma, a kik fáradságot nem ismerő odaadással töltötték be a szakosztályunktól vállalt ezt a tisztet.

Szociális téren kifejtett működésünk másik alkotása a *Néphivatal*. Ez a hivatal teljesen díjtalan tanácsesal és útbaigazítással szolgál és a szükséghez képest eljár, illetőleg közbenjár a szegényeknek adó-, katona , rendőri-, iskolaügyeiben, munka és ipari viszonyaiban felmerülhető eseteiben, betegsegélyzőpénztári és más ügyeiben. Kezdetben itt a teendőket szakszerű vezetés mellett a kereskedelmi akadémia főiskolájának 12 kiváló szorgalmú és erős szociális érzékű hallgatója látta el minden szombat délután, s bár ezek az ifjak az egyetemi és főiskolai hallgatóknak egy igen kis csoportját mutatják, mégis megtörtént ezzel városunkban is az első komoly lépés arra, hogy az ifjak tanulmányaik közben bevonassanak a szociális munkába. Nagy feladat vár még ezen a téren kimunkálásra, melyen, ha czéltudatosan dolgozunk, vele a felső oktatást tesszük több irányban eredményesebbé, az ifjak életét nemesebbé és ezzel a jövő értelmiségének munkáját a társadalomra értékesebbé.

A földmívelésügyi miniszter úr anyagi támogatásával 1909 őszén a Néphivatal szervezete kibővült. A teendők zöme ezentúl a szakosztály által felkért tanácsadó szakférfiakon nyugszik. Ezek: *Pávlik Sándor* dr., a ki újabban a hivatal vezetője, *Gál Zsigmond* dr., *Pordea Gyula* dr., *Rimóczy József* dr., *Tariczky Ferencz* dr., ifj. *Török István* dr. és *Wertheim Mór* dr. Pávlik dr. vezetésével a felkért szakférfiak arra törekszenek, hogy

fáradhatatlan buzgalmukkal a hivatalt és annak czélját a szegény nép előtt minél szélesebb körben ismertté és keresetté tegyék. Nemes törekvésük az ügyforgalom állandó emelkedésében mutatkozik. Az ügyek ellátására most hetenként kétszer tart hivatalos időt a Néphivatal.

Az újabb büntetőjogi fejlődés nehéz és fontos feladatokat helyez a társadalomra. A büntető novella néven ismert 1908: XXXVI. t.-cz., a melynek a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezései 1910-ben léptek életbe, a törvény intézkedésének sikeres végrehajtása feltételezi a társadalomnak megfelelő szervezetek útján odaadó támogatását. Erre a czélra Patronage-Egyesület néven már több ilyen szervezet keletkezett és fejt ki áldásos működést az országban. Világos, hogy Kolozsvár sem zárkózhatott el a mozgalom hullámai elől és hogy a siker biztosítva legyen, szakosztályunk 1908 őszén mozgalmat indított abból a czélból, hogy Kolozsvár társadalmát, figyelemmel a büntető novella intézkedéseire, a gyermekek és fiatalkorúak pártfogásba vétele érdekében egyesületileg szervezze. Szakosztályunk az előmunkálatok megtétele után, 1908. deczember 8.-ára alakuló gyűlésre hívta össze Kolozsvár társadalmát a tud. egyetem Aulájába. Az alakuló gyűlésen az igazságügyminister úr is képviseltette magát Rickl Gyula min. tanácsos úrral és az Országos Kat. Patronage-Egyesület elnöke, Pálffy Sándor gróf is megjelent, az akkor éppen alakulás alatt álló Országos Protestáns Patronage-Egyesület pedig igen meleghangú üdvözlő sürgönyt küldött. A gyűlés városunk társadalmának nagyszerű érdeklődése mellett folyt le és elnökünk részéről az új egyesület: az Erdélyi Pártfogó-Egyesület megalakulásának enunciálásával végződött. Az Erdélyi Pártfogó-Egyesület a vallásos hittel táplált erkölcsösség és a krisztusi szeretet alapján működik, életét az egyetemes keresztény eszme mozgatja. Az ügyeket a szervezeti szabályok belügyministeri jóváhagyásáig a szakosztály vezette, 1909. április végével az új egyesület végleg kivált szakosztályunkból. Áldásos működését rövid fennállása alatt helyi osztályok alakításával már az erdélyi részek nagy területére kiterjesztette.

Ha az elmúlt esztendőknek szakosztályunkban lefolyt eseményei és alkotásai ezekben a főbb adatokban — a melyek

részletesen az egyes évek szakosztályi jelentéseiben vannak bemutatva — elvonulnak szemünk előtt, megállapíthatjuk, hogy szakosztályunkban az idők múlása igazi multtá alakul ki. Az egyes évek nem csak kalendáriumok, melyek az új évekkel értéküket veszítik, hanem intézményeket alkotott becses idők, a melyekre a jövő bizvást tovább építhet. Fejlődésében tehát nem ujításra van szükség, hanem a meglévőnek tudatos gondozására, erősítésére. Együttes munkánknak gyümölcse az, a mire most visszapillanthatunk. Munkánkat mindig azzal a tudattal végeztük, hogy intézményes alkotások csak mindnyájunk munkájának összetételéből alakulhatnak, a mely intézményekben és alkotásokban azután magunkra ismerünk. És mentől szélesebb arányokban gördül ki a munkának ez a színdús képe, annál többet látunk meg abban önmagunkból, egyéniségünkből, a kik e négy év alatt elnökünk bölcs és nemes szivü vezetése mellett együtt dolgoztunk a közösen kitűzött czélok és eszmények irányában. Ez a tudat volt a szakosztályban végzett munkának mindenkor legigazibb és legszebb jutalma!